BAKTAY ERVIN: KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR

Szkennelte, javította: Orosz László; 1999.
Tördelte: Dr. Kiss István; 2001.

ELŐSZÓ

Baktay Ervin Kőrösi Csoma Sándorról írt munkájának első kiadása 1962-ben, második kiadása 1963-ban, míg a harmadik kiadása 1984-ben látott napvilágot. Mi teszi időszerűvé, hogy a könyvet most ismételten - immár negyedik kiadásban - újra a nagyközönség elé bocsássuk? Mindenekelőtt a könyv sikere, változatlan keresettsége, s ebben a népszerűségben mind a szerző, mind pedig témaválasztása közrejátszik.

A szerzőnek számos műve ismert a magyar olvasótábor előtt. Baktay Ervin több könyvben számol be az 1926 és 1929 közt Indiában tett tanulmányútjáról, az általa szeretett és csodált indiai kultúráról. Nyugodtan mondhatjuk, hogy hazai közönségünk hosszú-hosszú ideig Baktaytól tanulta meg mindazt, amit Indiáról tudni érdemes, s az ismereteken túlmenően tőle tanulta meg szeretni is az indiai élet sokszínűségét, vallásait. Minden munkájából kiviláglik, hogy Baktay Ervin azok közé az orientalisták közé tartozott, akik hivatásuknak érezték a Kelet emberi és kulturális értékeinek hiteles megismertetését, s tették ezt azért, hogy olvasóikban is ezeknek az értékeknek a megbecsülését váltsák ki, és ösztönözzenek megőrzésükre.

Baktay Ervin ebben a könyvében Kőrösi Csoma Sándornak állít emléket. Igen, emléket állít s nem egyszerűen életrajzot írt. Egészen napjainkig ugyanis ő volt az egyetlen olyan magyar kutató, aki újra bejárta azokat a vidékeket, ahol Csoma világhírnevét megalapozta. Járt a Himalája lábainál fekvő tibeti kolostorokban, ahol Csoma hét évet töltött, nyomon követte Kalkuttába, ahol a vándor hosszú ideig állott a Bengáli Ázsiai Társaság szolgálatában, lerótta kegyeletét Dardzsilingben Csoma síremlékénél. Személyes élményeiből született A világ tetején című kétkötetes munkája (Budapest, 1930.), majd pedig egy életrajzi könyv, a Háromszéktől a Himalájáig (Budapest, 1942.), a jelen könyv első megfogalmazása. Duka Tivadar alapvető munkájának (Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai, Budapest, 1885.) megjelenése után vitathatatlanul Baktay Ervin tette a legtöbbet Kőrösi Csoma Sándor életének és életművének emlékezetben tartásáért.

A könyv szövege és képanyaga megegyezik a Gondolat Kiadónál 1984-ben megjelent harmadik kiadásával, amely az előzőektől csak képanyagában és a keleti nevek írásmódjában tér el. A könyvet Terjék József jegyzetei egészítik ki, melyek az előző kiadások óta megjelent publikációkat és azok leglényegesebb eredményeit tüntetik fel.

A kiadó

* * *

KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR EMLÉKEZETE

Ez a könyv újabb adalékokkal kiegészített, lényegesen átdolgozott kiadása a Háromszéktől a Himalájáig (Körösi Csoma Sándor) című, 1942-ben megjelent munkámnak, amelyet a nagy magyar tudós halálának századik évfordulójára írtam. A jelen átdolgozás 1959-ben készült el, s ez az évszám ismét felidézte Csoma emlékezetét, mert születésének százhetvenötödik évfordulója volt. Célom ezúttal is az, hogy világjelentőségű nagy tudósunknak, a tudomány legáldozatosabb magyar hősének újabb emléket állítsak, s életét, elsősorban ázsiai tevékenységének körülményeit, amennyire lehet, a való tényeknek megfelelően tárjam ismét a magyar olvasóközönség elé.

Kőrösi Csoma Sándorról sokan írtak, sok könyv vagy tanulmány foglalkozott vele eddig is. Szükség van-e hát egy újabb munkára? Azt tartom, hogy amit ebben a könyvben megírtam, nem felesleges. Hogy szempontjaimat igazoljam, előbb röviden ismertetem az eddig megjelent jelentékenyebb életrajzokat.
Az elsőt, Csoma születésének századik évfordulójára, 1884-ben Duka Tivadar írta meg. Övé a legnagyobb érdem: elsőül gyűjtötte össze a Csomára vonatkozó adatokat kitartó munkával, igen nagy nehézségek árán. Duka műve 1885-ben, csaknem egyidejűleg jelent meg angolul és magyarul.
Munkáját a legjellemzőbben az erre igazán hivatott Stein Aurél méltatta "Duka Tivadar emlékezete" című beszédében, amelyet az Akadémia felkérésére írt. Ebből idézem a következőket: " . . . Ritkán vállalkoztak még életrajzi műre nagyobb hévvel és alkottak meg ilyen munkát az egycélra-törekvés ennyi állhatatosságával. Csaknem azonnal Calcuttába való megérkezése, 1854 február után - hozzáfogott annak a kevés személyes emléknek és szálnak kinyomozásához, amely föllelhető volt. - Dukára nem várt könnyű feladat. - Duka sohasem mondott le becsvágyáról, hogy megmentse annak a nemes célú életnek emlékezetét, amelynek Csoma szentelte magát és amelyet végül föl is áldozott a kutatás szolgálatában. Csodálatos kitartással csüggött feladatán, minden homály és bizonytalanság dacára is, amit Csoma sajátságos hallgatagsága teremtett. A hős emberi vonásainak megfestésére az első időkben elkedvetlenítően hézagosak lehettek adatai."
Duka 1874-ben Angolországba költözött, de - folytatja Stein Aurél - "felszabadulva a súlyos hivatali munkától, rendszeresen folytatta a nagy magyar tudósra vonatkozó anyag egybegyűjtését, akár nyomtatásban, akár elszórt kézirati feljegyzésekben akadt rájuk. Duka 1883 telén főképp azért utazott vissza Bengáliába, hogy könyve anyagát kiegészítse a calcuttai levéltárakban való további kutatással és felkeresse újból a helyeket, amelyeket Csoma emléke szentelt meg".
Duka Tivadar valóban alapvető, mindenkor nélkülözhetetlen forrásmunkát írt Csoma életéről és munkásságáról. Rendkívül nehéz volt a gyér és hézagos adatokból a tudós székely vándor különös életét összefüggően felvázolni. Dukának azonban nem állt módjában, hogy felkeresse Csoma tibeti életének színhelyeit; pedig azt tartom, hogy Nyugat-Tibet zord tájainak és rideg lámakolostorainak környezete mindennél inkább hozzájárult Csoma magatartásának és jelleme sajátos vonásainak végleges kialakításához. Csoma Ladak - Nyugat-Tibet - déli részében, Zanszkárban alapozta meg életének nagy művét, s ott szenvedett "olyan nélkülözéseket, amelyek más embert kétségbe ejtettek volna". Ha találó Goethe véleménye, hogy a költő gondolatvilágának megismeréséhez szükséges megismerni az országot, ahol művét létrehozta, akkor ez - noha most tudósról és nem költőről van szó - fokozottan érvényes Csoma művére és életére, hiszen a tibeti világ annyira idegen a nyugati embernek, s még idegenebb volt abban az időben, amikor Csoma, mint első európai, éveket töltött földjén. Duka pótolhatatlan és felbecsülhetetlen anyagot gyűjtött össze; minden utána következő Csoma-kutatónak elsősorban az ő művére kell támaszkodnia. Mégis maradtak bizonytalanságok, hiányosságok, sőt egyes tévedések is az első életrajzban. Hogy csak egyet említsek: a hely neve, ahol Csoma legküzdelmesebb idejét töltötte és úttörő munkásságának alapjait letette, Dukánál hibás formában szerepel, s utána fél évszázadon át megrögződött a Csomára vonatkozó irodalomban. Az elírás okára a megfelelő helyen rátérek majd, itt inkább csak arra akarok rámutatni, hogy Nyugat-Tibet ismerete szükséges volt ahhoz, hogy Csoma különös, mondhatni rejtelmes életének körülményeit élesebb körvonalakban láthassuk meg. Könyvem fejezeteiben életének sok mozzanatát és jellemének sok döntően

fontos vonását éppen a nyugat-tibeti környezetből és ottani élményeiből igyekszem levezetni, s azt hiszem, nem egy vitás vagy bizonytalan pontot sikerül így tisztázni.
Ez a meggondolás késztetett arra, hogy első keleti utam folyamán, amikor éveket töltöttem Indiában, 1928-ban elzarándokoljak Nyugat-Tibetbe, a székely vándor elmosódott lába nyomát követve, hogy felkeressem életének és munkásságának legfontosabb színhelyeit. Úgy tapasztaltam, hogy a környezet közvetlen megismerése, a személyes beleélés, s a helyszínen szerezhető adatok mintha tényleg eloszlathattak volna sok homályt Csoma életére és személyiségére vonatkozóan, s élesebb vonásokat, töretlenebb színeket adtak lelki arculatának megfestéséhez. Ladaki utammal arra törekedtem, hogy adalékokat szolgáltassak Csoma életének több részletéhez, érzékelhető közelségbe hozzam útjának állomásait és egykori lakhelyeit, a közvetlen tapasztalás, a helyszíni közlések és fényképfelvételek segítségével. Hazaérve közzétettem ennek az útnak a tapasztalatait, s igyekezetemnek legalább annyi eredménye volt, hogy azóta sikerült az irodalomból és részben a köztudatból is kiküszöbölni a hibás helyneveket - például Yanglát a helyes Zangla, Teesát a helyes Tetha helyett - és adalékaim, valamint felvételeim révén Csoma tibeti életének egyes mozzanataira nézve immár részletesebb támasztékok állnak a Csomával foglalkozók rendelkezésére.
Stein Aurél arra is rámutatott föntebb részben idézett beszédében, hogy Kőrösi Csoma Sándorral kapcsolatosan sok félreértés gyökeresedett meg a köztudatban. Ezek a félreértések a mai napig sem oszlottak el teljesen. Említettem föntebb, hogy még Duka alapvető, majdnem minden fellelhető anyagot összefoglaló műve után is maradtak fenn bizonytalanságok. A magam szerény munkája sem tölthette be szándékolt feladatát minden tekintetben: a helyszíni leírások és adatok ellenére még mindig fel-felbukkantak olyan nézetek és felfogások, amelyek továbbra is fenntartották a Csoma életére vonatkozó bizonytalanságokat és tévedéseket. Itt csak az életét tárgyaló irodalomra gondolok, s nem kívánok rámutatni a Csomáról szóló szépirodalmi művekben található gyakori hibákra, gyökeres félreértésekre, amelyek elsősorban onnan eredtek, hogy e műveknek egyébként irodalmi szempontból nem egy esetben jeles szerzői egyrészt nem ismerték Csoma életének körülményeit és környezetét, az egykorú Indiát és Tibetet, másrészt pedig nem merültek bele kellő mértékben a rendelkezésre álló forrásokba. Ennél komolyabb hiba volt az, hogy még tudományos igényekkel fellépő életrajzi munkák is jelentek meg, például Csoma halálának centenáriuma körül, amelyek közt nem egy a tárgyismeret és a módszeres kutatás megdöbbentő hiányáról tanúskodott. 1942-ben, a jelen munkának alapul szolgáló könyvemben kénytelen voltam rámutatni az ilyen életrajzi művek hibáira és hiányosságaira; ma már nem lenne értelme felbolygatni a múltat, s ezért kihagytam a polemizáló jellegű részeket. Csak hellyel-közzel térek ki némely fontosabb kérdés kapcsán a még mindig kísértő tévedésekre.
Stein Aurél, bár nem írta meg Csoma életét, de nagy vonásokban vázolta a Duka Tivadar emlékezetére készült beszédében. Stein, akinél a maga idejében talán senki sem ismerte alaposabban Ázsiát, helyesen foglalta össze Csoma életének jelentőségét és nem egy lényeges szempontra elsőül mutatott rá, de nem térhetett ki részletekre. Nagyszabású feladatai, kutatóútjai nem vitték át Zanszkáron, s így például a föntebb említett, hibásan feljegyzett helyneveket sem igazíthatta helyre. Stein Aurélt különben sem számíthatjuk Csoma életrajzírói közé, ha megállapításai hasznosak lehettek is a Csomával foglalkozó kutatók részére.
Annál jelentékenyebb volt egy másik életrajzi vázlat, amelyet Duka angol kortársa, Sir William W. Hunter írt. Ez a munkája a nagy magyar kutató emlékére, 1885-ben, folytatásosan jelent

meg a The Pioneer Mail című brit indiai folyóiratban. Felhasználta a Duka gyűjtötte adatok nagy részét, de kiegészítette azokat a maga ismereteivel és kutatásaival. Művét különösen az teszi rendkívül fontossá, hogy Csoma életének indiai eseményeire, s a brit indiai hivatalos körökkel való kapcsolataira minden gátlás nélkül mutatott rá. Itt ki kell térnünk Duka munkájának egyik, bár bizonyos mértékben menthető hiányosságára. Duka Tivadar, a brit, sőt brit indiai szolgálatban érdemeket szerzett és szép pozícióba emelkedett magyar, angol állampolgárrá lett, és rokoni vagy jó baráti kapcsolatokba került igen előkelő angol körökkel. Ezért nem tartotta tapintatosnak, hogy Csoma életrajzában olyan eseményekre és dokumentumokra hivatkozzék, amelyek nem vetettek volna előnyös fényt az indiai brit hivatalos körök magatartására. Ez a meggondolás az ő helyzetében, s abban a korban, talán érthető és méltányolható volt. De a komoly kutatás nem nélkülözheti azokat a fontos adatokat, amelyek Csoma indiai életét és tevékenységét sok tekintetben egészen új megvilágításba állíthatják. S ehhez Hunter munkája igen értékes adalékokat szolgáltatott. Őt, a született angolt, nem feszélyezték azok a szempontok, amelyek Dukát tartózkodásra késztették, és lelkiismeretes történetíró létére kötelességének érezte, hogy a kedvezőtlen tényeket is feltárja. Megállapításainak súlyát még fokozza, hogy éppen angol szerzőtől eredtek. Közlései egyébként is bizonyító erejűek, mert világosságot derítenek Csoma indiai életének nem egy olyan részletére, melyek nélküle homályban maradtak volna.

A megfelelő helyen majd részletesen közlöm Hunter adalékait, s úgy vélem, ezzel is sok bizonytalanságot sikerül tisztázni. Ugyanott rámutatok arra, miért nem váltak Hunter közlései általánosan ismertté Csoma-irodalmunkban, sőt teljesen feledésbe mentek, jóllehet Duka - igaz, hogy csak 1898-ban, tizenhárom évvel a maga és Hunter munkájának megjelenése után - saját fordításában közzétette az angol történész tanulmányát a Budapesti Szemlében.

W. W. Hunter közléseiből sokat merítettem, Csoma életének korábbi szakaszára nézve pedig felhasználtam több hazai szerző adalékait. Ezektől eltekintve, helyreigazító és kiegészítő törekvésem főleg Csoma indiai és tibeti útjaira, ottani tartózkodásának körülményeire, azután India és Ladak kortörténeti vonatkozásaira irányult. Kőrösi Csoma Sándor életében India és Tibet játszotta a legfontosabb, legdöntőbb szerepet. Hosszú, viszontagságos útjában a többi országon és tájon csupán keresztülhaladt, de Indiában és Tibetben megállapodott, évek hosszú sorát töltötte ott. Ladak, majd a himalájai Tibet lámakolostoraiban vagy szegényes tanyáin világjelentőségű művét alapozta meg. Indiában sorsdöntő fordulatokkal találkozott, azután India akkori fővárosában készítette elő élete főművének kiadását, hosszas vándorlásban kimerült teste pedig végül Indía határán, a Himalája legmagasabb ormainak tövében talált örök pihenőt. India és Nyugat-Tibet volt az a föld, ahol művét elvégezte, azt a művet, amellyel megörökítette nevét a tudomány történetében. Ezért mindaz, ami Csoma életében Indiával és Tibettel áll kapcsolatban, fokozottan fontos, elengedhetetlenül lényeges; jelentőségben mindenesetre magasan az útjának közbeeső állomásai fölé emelkedik. S ezért fontos az is, hogy legjelentékenyebb életszakaszának színtereiről, ottani életének körülményeiről és részleteiről a lehetőségig határozott, félreértésektől mentes ismereteket szerezzünk, s ezeket ilyen formában adjuk át a jövőnek. Ebből a szempontból különösen a történeti és művelődéstörténeti háttér, azután a környezet és a kor beható tanulmányozása szolgáltathatja a legszilárdabb alátámasztást.

Leírásomban kitérek Csoma életének az Indiába érkezését megelőző szakaszaira is. Ebben a már rendelkezésre álló régibb s újabb adatokra támaszkodom. De Csoma tibeti és indiai élété-

nek ismertetésében, Duka és Hunter adatainak, valamint egykorú dokumentumoknak felhasználásával, szóhoz juttatom a magam tapasztalataiból és tanulmányaiból leszűrt következtetéseket, felsorakoztatva a bizonyító érveket és megokolásokat mindenütt, ahol felfogásom eltér mások nézeteitől. Természetesen nem állítom, hogy munkámban minden kétes kérdésre kielégítő feleletet tudnék adni, hogy nem tévedek-e egyik-másik feltevésemben, vagy nem akadhatnak hibák és hiányosságok könyvem átdolgozott szövegében is. Csoma életében annyi a bizonytalanság és a homály, hogy még igen sok lehetőség marad fenn a további kutatásra.

Az sem állhat szándékomban, hogy Csoma művének jelentőségét nyelvészeti szempontból tárgyaljam, vagy ehhez a megengedhető mértéken felül hozzászólni próbáljak. Kőrösi Csoma Sándornak, a tibeti nyelv és irodalom úttörő feltárójának tudományos, filológiai munkásságát csak tudományosan képzett szakértő méltathatja. Ez a méltatás már megtörtént, s ahol szóba kerül, külföldi és magyar tudósok, nyelvészek véleményére, megállapításaira hivatkozom. Nem vagyok nyelvész, s ha a szanszkrit és némely indiai nyelv nem ismeretlen is előttem, a tibetivel nem foglalkoztam. A tibeti szavakat úgy írom, ahogyan a vonatkozó irodalomban, például A. H. Francke munkáiban, a Tibettel és a lamaizmussal foglalkozó szakkönyvekben, vagy a "Survey of India" térképein találom, ezekkel helyettesítve a Dukánál gyakorta hibás formákat, de lehetőleg a kiejtésnek megfelelő írásmóddal. Ezt főleg a nyugat-tibeti hely- és személynevek esetében alkalmazom, mert azokat saját fülemmel hallottam és ismételten meggyőződhettem kiejtésükről. Általában azt az elvet követem, hogy a keleti neveket és szavakat magyar fonetikus átírásban közöljem, mert ez olyan mértékben teszi lehetővé a kiejtést legjobban megközelítő lejegyzést, mint egyetlen más nyugati nyelv írásmódja sem. Ahol a kiejtés az elfogadott latin betűs, például angolos írásmódtól feltűnően eltér, az utóbbit is feltüntetem. A tibeti vonatkozások nyelvészeti ellenőrzésében jelentős segítségemre volt Tóth Edit, éveken át munkatársam a Kelet-ázsiai Művészeti Múzeumban, akinek itt mondok köszönetet szíves közreműködéséért.

Mindezt összegezve: a rendelkezésemre álló eszközökkel igyekszem élesebben megvilágítani Kőrösi Csoma Sándornak még mindig többé-kevésbé elmosódott arcképét. Nem kívánok olyan területekre átcsapni, amelyeken csak nálam hivatottabbak mozoghatnak biztonságosan. Kőrösi Csoma Sándornak, a küzdelmes életű férfinak, a vállalt kötelesség önfeláldozó hősének, a nagyhitű és kemény akaratú embernek, a nagy magyarnak szeretnék még egy szerény emléket állítani most, amikor százhúsz év pergett le a dardzsilingi magányos sír fölött.

1962

Baktay Ervin

* * *

I.

ELŐZMÉNYEK 1784 -1822

1. KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR IFJÚKORA

A tudománynak, a világ megismerésére törekvő igyekezetnek sok kiváló munkása volt, köztük egészen kiemelkedő nagyságok, akik új utakat törtek. Hanem még a legjelesebb tudósok és kutatók közt is ritkán találunk olyat, akinek az életéről többet vagy érdekesebbet lehetne mondani, mint amennyit a lexikonok közölnek. Jelentőségük elért tudományos eredményeikben áll, de életük sokszor egyáltalán nem emelkedik ki az emberi sorsok nagy átlagából. Kőrösi Csoma Sándor egyike volt a múlt század nagy tudományos kutatóinak, s eredményei érdemessé tették arra, hogy neve a haladás történetében fennmaradjon. De túl ezen, életének története azért olyan izgalmasan vonzó és lenyűgöző, mert emberi vonásai, jelleme, páratlan kitartása, hősi ön-

megtagadása, bátor elszántsága, életének körülményei, a rendkívüli nehézségek, amelyekkel meg kellett küzdenie, kivételes, a maga nemében egyedülálló jelenséggé formálták. S ezért az élete megrajzolásában is mindenekelőtt emberi mivolta, emberi magatartása és erőfeszítése lesz ennek az írásnak a tárgya.
Kőrösi Csoma Sándor Erdélyben, Háromszék megye Kőrös nevű kis falujában látta meg a napvilágot. A ház, amelyben született, Orbán Balázs szerint - tehát még valamikor 1870 előtt - leégett, de a helye ismeretes. Már a születésére vonatkozó adatok körül bizonytalanság mutatkozik. Duka 1784. április 4-ét említi születése napjául, Debreczy Sándor viszont március végére teszi, 28-át tekintve a feltehető dátumnak; rámutat, hogy a kőrösi református anyakönyvben nem a születés, hanem a keresztelés napját jegyezték fel. Szüleiröl is eltérő adatokat találunk: apja neve kétségtelenül Csoma András volt, de anyja nevét Duka még Gócz Ilonának mondja, míg Debreczy - alapos és elfogadható indokolással - Getse Krisztinának tudja. Ugyancsak az ő adatgyűjtése szerint a Csomák Zágonból származtak át Kőrösre, és Csoma Sándor éppen ezért fűzte nevéhez a "Kőrösi" jelzőt, mert más községekben is éltek Csoma nevű, többnyire rokon családok. Debreczy igen érdekes dokumentumot közölt: a kovásznai járásbíróságnak 1859 novemberében kelt ügyiratát, "a Bengáliában elhalt Csoma Sándor hagyatékának" tárgyában, megállapítva a Csoma család származási táblázatát az összehívott rokonok tanúvallomásainak alapján. Csoma Andrásnak és Getse Krisztinának három fia - András, Sándor, Gábor - és négy leánya volt, akik közül csak Julis és Krisztina maradtak életben. A hagyatékról majd a megfelelő helyen még szó lesz. Itt elég annyi, hogy a hivatalos táblázat szerint annak a Csoma-családnak, amelyből Sándor született, fiúágon nem maradtak leszármazottjai; nővéreinek utódai természetesen az apai nevet (Dancs, Csorja) örökölték, s ezek a családok mai napig fennmaradtak. A ma élő Kőrösi Csomák tehát Sándor apjának fivérétől vagy közel-rokon oldalágakból származnak.
Bennünket elsősorban az érdekel, hogy milyen családban, milyen környezetben jött a világra Kőrösi Csoma Sándor.
Ebben a tekintetben nincs semmiféle bizonytalanság. A Csomák régi székely köznemesek voltak, azok közül a "gyalog-rendbeliek" (pixidáriusok) közül, akik a török idők viharos korszakában sok helyütt zsellérsorba süllyedtek. A főnemesi nagybirtokok kialakulása következtében a székelységnek egy része elvesztette ősi kiváltságait és jobbággyá lett. A Csomák azonban - s általában a kőrösiek, Debreczy adatai szerint - egyszerű, de szerény jómódban élő gazdaemberek voltak, szabad székelyek, akik somasem hanyatlottak jobbágysorba. Az apa, Csoma András, székely határőr katona volt.
A székely határőrezredek felállítása, s az ehhez fűződő események a székelység keserű emlékei közé tartoznak. A székelyek a nemzeti királyok korában éppúgy, mint az erdélyi fejedelmek országlásának idején, mindenkor készségesen szállottak hadba saját vezéreik, székkapitányaik vezetésével, s éppen a vállalt hadi szolgálat fejében nyerték a nemességet. Erdély a török s a török szolgálatban portyázó tatár hadak országútja volt, a Székelyföld sokat szenvedett. De a szinte szüntelen küzdelem és véráldozat ellenére is a székelység nagy része megmaradt szabad, hagyományaira büszke, függetlenségéhez ragaszkodó népnek.
Ez a helyzet csak a császári uralom beálltával változott meg gyökeresen. A változott viszonyok okozták, hogy amikor Mária Terézia 1763-ban elrendelte a székely határőrség felállítását, a székelyek bizalmatlanul, sőt ellenszenvvel fogadták ezt az intézkedést. Az összeíró tisztek ugyan azzal biztatták őket, hogy a katonáskodás révén azok is megszabadulhatnak a jobbágysorból, akik már régen elvesztették kiváltságaikat, s a közrendbeli székelyek általában felszabadulhatnak földesuraik kénye-kedve alól.

A székelység azonban idegennek érezte a császári uralmat, ezért a muszáj-katonáskodásban gyűlöletes kényszert látott, s annak sem örült, hogy a határőrterületek lakosságát kivették a polgári közigazgatás fennhatósága alól és katonai parancsnokság alá helyezték. Nyugtalanság, majd helyenként határozott ellenállás ütötte fel fejét a Székelyföldön. A császári katonaság részéről erőszakosságok történtek, amire a felfegyverzett székely csoportok hasonlóval válaszoltak. A gyergyói székely hadkötelesek jó része a havasokba menekült az összeíró tisztek elől. Erre a katonai bizottság - kegyetlen télidőben - Madéfalván karhatalommal kiűzte az elmenekültek családjait az otthonukból, hogy a szökevényeket ezzel visszatérésre kényszerítsék. A háromszéki székelyekben is forrt a felháborodás, és tekintélyes felfegyverzett csapat indult Madéfalva felé a csíki testvérek megsegítésére. Közeledésük hírére a havasokba menekült férfiak is leereszkedtek a hegyekből, s a kiűzött asszonynéppel, gyermekekkel együtt ismét bevonultak Madéfalvára. Ekkor a császári főtisztek gyors és "erélyes" lépésre határozták el magukat: csapataik éjjel körülfogták és ágyútűz alá vették az alvó falut. A felriadt és fejvesztetten ide-oda futkosó népet azután a katonák fegyverei tizedelték meg.
A leírt események következtében igen sok székely Moldvába vagy Bukovinába menekült. Az Erdélyben maradt székelyek azonban kénytelen-kelletlen beletörődtek a megváltoztathatatlanba, s a határszéli vidékek férfiait besorozták a lovas vagy gyalogos határőrezredekbe. A kőrösiek a 2. gyalogos határőrezredben szolgáltak. Minden felnőtt férfi 50 éves koráig, szükség esetén még tovább, hadköteles volt és a katonai parancsnokság alá tartozott. Ha ennek a fegyveres erőnek a létrejötte sötét emlékekhez fűződött is, a székelyek, amikor már beletörődtek, becsülettel teljesítették szolgálatukat. Csoma Sándor édesapja, András, kiszolgált káplár volt. Sándort is, már székely voltánál fogva, kötelezte a katonáskodás. Ennek a körülménynek később szerep jutott döntő elhatározásaiban, s ezért érdemes volt megismerkednünk a viszonyokkal.
De a katonai kötelezettségtől eltekintve, a határvidék népe a megszokott életét folytatta. Földet műveltek, állataikat legeltették a havasokon, és hogy a szűkös kenyeret kissé megszaporítsák, háziiparokkal is foglalkoztak. A kőrösiek híres szitakészítők voltak. A férfiak a rostakérget, az asszonyok a lószőr hálót állították elő, s a kész árut messze földre szétvitték, szekereikkel elvetődtek Moldvába, a török uralom alatt álló Balkán országaiba, sőt Oroszországba is. Megszokták a kóborlást, a hosszú utakat; az itt felnőtt Csoma Sándor korán megbarátkozhatott a vándorélettel, s a gyalogosan megtett nagy utakkal. Szülőföldjének más jellemző vonásai is alkalmasak voltak arra, hogy megismerje és megszokja a természet zord arculatát. A telek szigorúak a havasok alján, s a veszedelmes nemere förgetege megfelelő előiskola lehetett annak, akinek később Nyugat-Tibet és a magas Himalája kegyetlen éghajlata alatt, vad szeleinek fagyában éveket kellett eltöltenie.
A kor, amelyben született és életének első évtizedeit élte, szintén alkalmas volt a nagy elhatározások, új eszmék és törekvések megérlelésére. A világtörténelem egyik legnagyobb arányú átalakulása, belső változása vajúdott, a polgári forradalom, amely Franciaországban lobbant először lángra, s végül új képet adott Európának, és az egész világra kihatott. Az értelem előretörésének és a szabad kutatás ösztönzésének lendülete új utakat nyitott meg a tudományban. Nagyszerű lehetőségek tárultak fel az emberi tudás és akarás előtt. A láthatár kitágult, hovatovább az egész világ kínálkozott a tevékenység színteréül.
Ez a korszak volt Kőrösi Csoma Sándor ifjúságának kerete. Hatásai őt sem hagyhatták érintetlenül. Az osztrák császári hatalom, a rendiséggel szövetkezve, mindent elkövetett, hogy az új

törekvéseket feltartóztassa határain. De azok már a levegőben voltak. Ha a tettek ideje még nem következett is el, az eszmék megfogantak és minden gondolkozó főt serkentettek.
Csoma gyermekkoráról alig tudunk valamit. Úgy élt, mint a paraszti sorban küszködő székely gazdálkodók fiai. Bizonyára részt vett a mindennapi munkában. De Kőrösnek volt iskolája, s ebben derék "rektor" tanított.
Kőrös népe, mint a székelység nagyobbik fele, a reformált hitet vallotta. Az erdélyi kálvinizmus tudományos erőssége a nagyenyedi kollégium volt. Ezt a nagy múltú intézményt, szabatosabban: ennek az ősét, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem alapította, amikor a már régebben fennálló gyulafehérvári református iskolát 1622-ben akadémiai kollégium rangjára emelte, és fenntartásának biztosítására birtokokat adományozott a tanintézetnek. Az első időben külföldi professzorokat hívtak meg: Opitz Mártont, a német költőt és tudóst, majd Alstediust, Bisterfeldet és Piscatort, hiszen a tanítás nyelve, a latin, nemzetközi volt. De nemsokára már magyar iskolamesterek és tudósok kerültek ki a kollégiumból vagy a tudomány más központjaiból, hogy az idegenek helyét elfoglalják, közöttük olyan jelességek, mint Apáczai Csere János, az első magyar enciklopédista, vagy Geleji Katona István. Ám 1658-ban török-tatár hadak és a hozzájuk csatlakozó hordák felégették Gyulafehérvárt; elpusztult a kollégium is, tanárai és diákjai pedig szerteszéledtek. Az intézetet Apafi Mihály fejedelem támasztotta fel 1662-ben, de Gyulafehérvár helyett Nagyenyedre helyezte. Ez alkalmas volt, hiszen a javadalmául szolgáló birtokok amúgy is Nagyenyed környékén feküdtek. Itt azután a sok vihart látott intézmény mihamar szép fejlődésnek indult, noha még később is nemegyszer fenyegette válság vagy veszedelem. A kuruc háborúk idejében a császáriak kétszer is feldúlták Nagyenyedet; 1704-ben felégették a kollégiumot, bár a zsákmánnyal elvonuló labancokat a diákok fustélyokkal, dorongokkal támadták meg. Sokan elestek a hős ifjak közül, a tanárok és diákjaik pedig Torockón kerestek menedéket: a Székelykő barlangjában tartották meg az előadásokat, amíg vissza nem térhettek Enyedre. 1707-ben a császáriak kevés híján ismét elpusztították a kollégiumot, de szerencsére Pápai Páriz Ferenc, az akkori vezetők egyike, rá tudta venni Rabutint, a császári vezért, hogy az intézetet megkímélje. Hanem a háború alatt és a rákövetkező zavaros időben a kollégium anyagi alapjai megrendültek. Pápai Páriz Ferenc új segélyforrást keresett: külföldön tanuló fiának közvetítésével, a porosz király támogatásával, s az akkoriban szokásos ajándékok kíséretében eljuttatta a kollégium kérvényét az angol királyi udvarhoz. Az 1716. március 23-án kiadott királyi pátens alapján megindult az adakozás; elrendelték, hogy egy vasárnap az angol protestáns templomokban Nagyenyed részére gyűjtsenek. Az adatok bizonytalanok; némely feljegyzés szerint 11000 angol font sterling volt az eredmény. Ennek a pénznek a sorsa igen viszontagságosan alakult; különféle spekulációk és más gátló körülmények következtében az eredeti összeg lényegesen összezsugorodott, s ez is csak nagy sokára jutott a kollégium rendelkezésére. Részben az angol segélyből, részben erdélyi adakozásokból építette újjá a kollégiumot Pápai Páriz s a főkurátor, Teleki Sándor, az utolsó fejedelem főtanácsosának a fia. Később Debrecen és Sárospatak, a másik két kálvinista kollégiumi város is tekintélyes segitséggel járult hozzá a nagyenyedi tanintézet fenntartásához. Az angol pénzből a XVIII. század folyamán töredékek jutottak ídőnként Nagyenyedre; a végleges rendezés csak 1800-ban történt meg, amikor az akkori rektor, Bodola János kiutazott Londonba. Az angol bankban elhelyezett összeg jövedelméből létesítették a külföldi ösztöndíjakat; később Kőrösi Csoma Sándor is ilyen ösztöndíj segítségével mehetett a göttingeni egyetemre.
A nagyenyedi kollégium a kálvinista székelységnek mintegy

nemzeti intézménye volt, diákjai és tanárai szinte kivétel nélkül közülük kerültek ki. Enyeden szerezték tudományukat a papok, a tanítók, s általában a székely értelmiség tagjai, akiknek legnagyobb része a közsorsú, sokszor szegény falusi népből származott, s a kollégiumban nem tettek különbséget nemes vagy zsellér fia között. A székelyek igyekeztek, hogy fiaikat kollégiumba küldhessék, mert ha papi vagy tanári pályára léptek, felmentették őket a határőrszolgálat alól.
A kis Sándor a kitűnő kőrösi iskolamesterek keze alatt elvégezte az elemi tanulmányokat. Bizonyára sokat és szívesen foglalkoztak az eleven eszű, komoly, szorgalmas fiúval. Szerették volna, ha tanítványuk folytatja a tanulmányokat, de Csoma Andrásnak - noha Kőrös község elöljárója volt - nem állott módjában, hogy Sándort a kollégiumba küldje. Népes családja volt, Sándoron kívül még két fia, s bizony elég gondot okozhatott neki, hogy gyermekeit felnevelje és a kis gazdaságot ellássa. Csakugyan, Sándor már tizenötödik évében járt; régen kinőtt a falusi iskola szerény keretéből. Az iskolamesterek továbbra is istápolták és tanítgatták, de bizonyára sajnálták, hogy évek menjenek veszendőbe a tehetséges fiú életéből. Nem ismerjük a részleteket, de kétségtelen, hogy jelentős szerepük volt abban, hogy végre sikerült Sándort felvétetni a kollégiumba. Az anyagi nehézségeket megoldotta az, hogy a kollégium régi, intézményes szokása szerint a szegény sorsú, de érdemes tanuló, mint gratista (ingyenes), kétkezi munkával fizethetett meg a tanításért s az ellátásért. Ilyen "szolga" lett Csoma Sándor is, amikor 1799-ben apja elvitte Nagyenyedre és beíratta az ősi kollégiumba.
Duka több egykori nagyenyedi diák és professzor megemlékezését közölte, s alább ezeket is felhasználjuk Csoma Sándor kollégiumbeli életének ismertetésére. De úgy látszik, Dukának nem volt tudomása arról a rendkívül érdekes és részletes dokumentumról, amelyet Újfalvy Sándor hagyott hátra megemlékezéseiben. Pedig leginkább éppen ezekből alkothatunk magunknak képet Csoma diákéveiről. Újfalvy így ír egykori diáktársáról: "Én közelről ismerem. 1799-től 1811-ig tanultam vele egy osztályban, tehát 12 egész év alatt közeli viszonyban állottam vele, azon években pedig, midőn érzés, hajlam és az adott szó még mind ártatlanok és igazak. - Körösi székely katona szegény szülőktől származott. Tízéves korában gyalog kísérte atyja Enyedre. Az úton egy magyar forintot költött rá. De soha többet azután. Pár évig szolga volt Viski Sándor és Elek tanulók mellett. 90 tanuló közt már az első évben a legelső volt. - Emlékező tehetsége szintoly nagy volt, mint szorgalma. Amit olvasott, soha nem feledte. Ritkán beszélt, többnyire röviden, s mint gyermek is, mindig megfontolva. Figyelmét legcsekélyebb tárgy sem kerülte ki. Termete közepes, zömök, vállas, izmai, csontjai kemények, mindnyájunk közt a legerősebb. Arca szabatos, szép idomú és férfias. Nézése mélyedt, jelentékeny, hallgatag. Rendszerinti eledele kolégyom-cipó, gyümölcs, túró vagy öntött salája. Hússal ritkán, nyalánkság- vagy hevítő itallal sohasem élt. A víz-italtól napokig eltartóztatta magát. Nekem sokan parancsolnak - mondá - hadd parancsolhassak én is gyomromnak, Ti is tehetnétek, de nincs akaratotok.® Rendesen a kopasz földön vagy deszkapadozaton hált. Beteg soha, még kornyadozó sem volt. Egykedvű, se vígabb, se komolyabb. Nagy kedv, bú, harag, bosszú, félelem, vagy csak megrebbenés is, szolgaiság vagy elhittség, szóval az indulatoknak bármi neme arczán vagy taglejtésében soha sem volt látható. Laptában, cziglében vagy más gyermeki játékban nem vett részt, de az ügyesebb játékost nagyon helyeslé. Úszásban, birkózásban nagy részt vett, és mindnyájunkat felülmúlt. A szerencsejátékot bolondságnak nevezte, gyűlölte. Énekelni, táncolni, vagy csak ugrálni is soha sem láttam, de a jó tánczost gyönyörűséggel nézte. Tanulás vagy foglalatosság nélkül bár pillanatig sem volt. Mint szolgagyermek, a

szobát kiseprette s a szemetet a kijelölt dombra vivén, ezalatt is szorgalommal tanult. Tanítónk pedig ilyenkor az ablakhoz szólítván, feddő hangon figyelmeztetett, hogy a szolgafiú, a mi kevés időt kötelessége megenged, tanulásra, s nem ledérségre fordítja, mi pedig drága időnket ellebseljük. - Ő független volt a szó szoros értelmében, mert akaratján s indulatján uralkodni tudott. Iskolai éveit is megrovás s büntetés nélkül járta le, mivel sok van mondva, mert a szoros szabályokat akkor mind megtartani, főleg a durva deák szeszélyeit eltalálni nem kis feladat vala. Szorgalmas tanulása után annyit tudott, hogy a próbatéteken ritkán szólították fel. Néha megkérdeztetvén, a tanítót megakasztotta s tudományos értekezéseivel zavarodásba hozta. Enynyi kitüntetés mellett sem volt elhitt vagy elbizakodó."
Újfalvy feljegyzéseihez még visszatérünk. Az itt közöltekből már megrajzolhatjuk a fiatal Csoma Sándor vázlatos arcképét, de Hegedűs Sámuel, egykori tanára, majd későbbi jó barátja, és Borgátai Szabó József, éveken át tanulótársa, szintén megemlékezett róla. Leírták külsejét is: középtermetű volt, haja fekete, arcának színe barnás, arca hosszúkás, tekintete elmélázó, szelíd, merengő. Keveset beszélt, de ha szólt, "igen nyájas beszédű volt; ha pedig ellenkező véleményen volt valakivel, makacsul mégis soha semmit sem vitatott". Hegedűs így jellemezte: "Én, ki őt gyermekkorától nemcsak ismertem, hanem vele többnyire közelebbi viszonyban is éltem, és elindulása pillanatáig huzamosan társalogtam, jó lélekkel merem mondani, nem tudom, hogy előljáróinak vagy nevelőinek valaha okot adott volna a legkisebb felszólításra vagy tanuló társainak neheztelésére. Körösit azon ritka szerencséjű emberek közé számítom, akiről soha senkit panaszkodni nem hallottam, valamint azt sem, hogy ő valaha valakiről panaszkodott volna. A munkát és fáradságot bámulásig győzte; mit egyedül mérsékelt és tiszta életének köszönhete. Nem hiszem, hogy valaha rendkívül megharagudni képes lett volna; ami neki mindenütt vonzalmat és rokonszenvet biztosított."
Hegedűstől, de Újfalvy feljegyzéseiből is tudjuk, hogy Csoma nem volt úgynevezett "lángelméjű" ifjú, de annál szorgalmasabb, kitartóbb; ha küzdelmes, nehéz volt is a feladat, nem csüggedt, hanem a végére járt. Mindaz, amit ifjúkori ismerősei elmondtak róla, egész életében jellemezte. Ennek igen nagy a jelentősége, mert például föntebb említett szerénysége, kedves, megnyerő viselkedése, mindenekelőtt pedig az, hogy kerülte a vitát, eleve biztosította részére az ázsiai emberek bizalmát, jóindulatát. Különösen az indiaiak és a tibetiek semmit sem becsültek többre, mint a békés, szelíd nyugalmat, és semmi sem idegeníthette el őket annyira, mint ha valaki türelmetlenül, izgágán, nyugtalanul viselkedett, vagy élesen szembefordult mások véleményével. Csomában, úgy látszik, vele született tulajdonságok éltek, amelyek kiválóan alkalmassá tették későbbi feladatának elvégzésére, s ez igen fontos, mert az említett jellemvonásokat bajos elsajátítani; csak akkor hatnak őszintén és meggyőzően, ha valóban vérré váltak valakiben.
További jó jellemzéssel szolgál egyik közeli rokonának megemlékezése, mely a Nemzet 1883. április 17-i számában jelent meg és Duka ennek alapján közölt. Kőrösi Csoma József, Sándor unokaöccse, aki református lelkész volt az erdélyi Monó községben, ezeket mondotta el róla: "Szívós természetű és erős testalkatú székely volt, s hasonlít némi tekintetben hozzám; de mégsem hasonlítottunk egészen egymáshoz, mert ha én sokat gyalogoltam, szeretek megpihenni, holott bátyám, ha egyszer gyaloglásnak indult, a czél előtt soha meg nem pihent. Mint gyermekek nem versenyezhettünk vele a gyaloglásban. Ha egy domb tetejére feljutott, nem érte be ezzel, mert kíváncsi volt megtudni, mi van a második domb háta mögött s amazon túl is. Így néha beláthatatlan távolságokig elbarangolt."
Vele született hajlamok voltak ezek, és későbbi élete folyamán

fokozottan érvényesültek. Megvolt benne a kutató, megismerni vágyó ember "kíváncsi" tudásszomja, s a fáradhatatlan kitartás, hogy ezt az ösztönzést kövesse, egyedül a maga erejére támaszkodva.
A nagyenyedi kollégium életének megvolt a maga megszabott rendje, s a szabályok már Csoma idejében is közel két évszázad hagyományain alapultak. A tanítás nyelve a magasabb osztályoktól kezdve ugyan hivatalosan a latin volt, de a professzorok és diákok egyaránt ápolták a magyar nyelvet, nemcsak a mindennapi érintkezésben, hanem tudatos szándékkal is.
A kollégiumnak önkormányzata volt, és függetlenségét az alapítólevélen kívül a birtokok jövedelme, több hazai és az angol alapítvány biztosította. A kollégium "köztársaságának" élén a Szenátus állott, ez intézett minden ügyet. A Szenátus fejei a konzulok voltak: a választott Rector-professzor, vagyis igazgató, s a Pedagogarcha, az oktatók főnöke. A Szenátusnak öt választott professzor tagja volt, az akadémiai diákok közül pedig helyet foglaltak benne a Senior (a legidősebb diák), a Contrascriba (a diákok ellenőrzője, felvigyázója), azután az úgynevezett jurátusok (a főiskola legmagasabb osztályának jelesebb hallgatói), a köztanítók és az officiálisok. A "köztanítók" nem voltak professzorok, hanem az akadémiai - jogi vagy teológiai - fokozat diákjai közül választották őket; az alsóbb gimnáziumi osztályokban rájuk hárult az oktatás tisztsége. Professzorok csak a kilencosztályos középiskola utolsó két évében tanították a diákokat. (Voltaképpen a "diák" cím sem illette meg az alsóbb osztályok növendékeit, ha szokásból, különösen a nép között, a kollégium minden tanulóját "deákoknak" nevezték is.) A köztanítók tehát öregdiákok voltak, s oktatómunkájukkal megkereshették a maguk továbbtanulásának költségeit, sőt még félre is rakhattak. Az "officiálisok", vagyis tisztségviselők szintén nagydiákok voltak, akiket a Szenátus különféle feladatok elvégzésével bízott meg. Ilyen officiális volt például a Szolga-praeses, a szolgadiákok elöljárója; a diákhumor "Pontifex Maximus"-nak titulálta, a pápának a régi római pogány főpapoktól átvett címét adományozván neki, ami a kálvinista fiatalság fülében különösen mókásnak hangzott. Szükség volt erre a felügyelőre, hiszen általában kétszáz körül járt a szolgadíákok száma. A fizikai munkával fizető szolgafiút hivatalosan gratistának, "ingyenes"-nek nevezték, az olyan fiút pedig, aki egy-egy öregdiáknak, például teológusnak a személyes szolgája volt, kedélyesen "dárdás"-nak hívták, mintha fegyverhordozója lett volna a "legációba" menő nagydiáknak. A legáció (kiküldetés) megtiszteltetés jele volt, s a legációért versengés folyt: nagyobb parókiákon érdemes volt legátusnak lenni, hiszen a kisegítő prédikálás ellenében a paplak vendége lehetett, jól élt, s még udvarolhatott is a papkisasszonyoknak, a biztató jövő reményében. A "dárdás" is jól járt ilyenkor, s ha talpraesett fickó volt, tejben-vajban fürösztötték a nagyobb községek református hívei. Megszolgált érte, mert a diákság rendszerint csak "az apostolok lován", vagyis gyalogszerrel utazott, s a "dárdás" cipelte a maga cókmókján felül a teológus nagydiák útikészségét is.
A főiskolai diákokat a "principista" cím illette meg; a nagydiákokat - s ide számítottak már a középiskola két legfelső osztályának tanulói is - patríciusoknak (előkelő polgároknak) titulálták, míg az elemi és alsóbb középiskolai nebulók a plebejusok (közönséges nép) rendjébe tartoztak. Az elnevezések az ókori Róma történetéből származnak, hiszen a nevelésnek a klasszikus műveltség volt az alapja.
A nagydiákok, vagyis a patríciusok és principisták a XVIII. században és a XIX. század első évtizedeiben még a hagyományos diákegyenruhát viselték. Magyaros, zsinórsujtásos, bokáig érő köntös volt, ehhez magas kucsma - vagy a rangviselőknél háromszögletű kalap - és csizma járult. Mint kiváltság megillette

a felső fokozat diákjait a tóga, a vállról hátravetett bő köpenyféle; ennek viselése a múlt század közepéig kötelező maradt. A közrendbeliek s a kisdiákok irigykedve csodálták ezt a tiszteletre méltó ruházatot, de egyelőre csak úgy öltözködtek, mint odahaza az apai házban, vagy ahogy a módjuk engedte.
Újfalvy, említett megemlékezéseiben, így írta le Csoma Sándor ruházatát: "Öltözetére kevés gondot fordított, de rongyos vagy piszkos sem volt; inge, nyakkendője mindig tiszta. Télben-nyárban egyformán posztógúnyát viselt. A legnagyobb hőségben soha sem izzadott, csikorgó hidegben soha sem fázott."
A fiatal Csomát, szorgalma és előmenetele jutalmául, már a második tanév végeztével felmentették a szolgaság alól. Újfalvy azt írja róla, hogy apja, miután elhozta a kollégiumba, sohasem költött reá többet. Eszerint magának kellett gondoskodnia az ellátásáról. Szállást ingyen kapott a kollégiumi konviktus valamelyik lakótermében. Ezeket a termeket egy-egy nevezetes külországi protestáns egyetemváros latinos nevével jelölték meg; például "Utrajectum" (Utrecht). Minden ilyen helyiségnek felügyelője volt: a "Primárius", a szobafőnök, egy nagydiák, aki fiatalabb társaival együtt lakott, s tanította is őket. A kollégium - alapítványainak jóvoltából - minden szegény diáknak naponta két cipót juttatott ingyen. Ez volt a híres "kolégyom-cipó", ízletes, ropogós sütet, darabja körülbelül 66 dekát nyomott. Sok nincstelen kisdiáknak ez volt szinte egyedüli tápláléka. A "gratista" még kapott valamit a "gazdáitól", a nagydiákok eledeléből, már amennyit adtak neki; ezért a szolgadiákhumor az "ételek ételét", a töltött káposztát "abszurdumnak" nevezte, mert abból sohasem kapott. Csoma Sándornak a harmadik évtől kezdve magának kellett a kosztjáról gondoskodnia. Ez is magyarázza, miért élt olyan szerényen. A kollégium nem főzetett a diákság részére; künn a városban voltak kosztadó asszonyságok, akik csekély összegért jó szívvel kiadós adagokat mértek a diákoknak. Egy-egy szolgadiák ment el a kosztért és hordta az eledelt a lakószobákba. A pénzesebb nagydiákok a szolgafiút ki-kiszalajtották a piacra, hogy pár krajcárért "kofadörgőt", frissen sült lacípecsenyét hozassanak a cipóhoz. Ezekhez járult természetesen a "hazai", a szülői ház várva várt küldeménye, kolbász, sonka, szalonna, sajt, túró, pogácsa, miegymás, a család módja szerint. Újfalvy erre nézve is jellemző részletekkel szolgált a fiatal Csomáról szólva: "Hazulról néha székely pogácsát kapván, nem költötte el, hanem feldarabolva, pénzen eladta. Pénze mindig volt. Mi gyakran kölcsönöztünk tőle, ő soha senkitől. De szigorúan megbírálta elébb, akinek pénzt hitelezett; ha meg volt győződve, hogy pontosan fizet és korhelységre nem fordítja; mert akkor kérlelhetetlen vala." De nemcsak így szerzett pénzt, hanem már szinte kezdettől oktatta kevésbé jófejű társait, s ezért is megfizették, pénzzel vagy elemózsiával. Már koránál fogva is alkalmas volt az ilyen szerepre, hiszen valósággal legénynek számított nála négy-öt évvel fiatalabb osztálytársai között. Így a saját erejéből küzdötte át magát a kollégiumi éveken, míg a "köztanítók" sorába nem emelkedett. Magára nem költött többet a nélkülözhetetlen szükségesnél, minden garast félrerakott. Önérzete, sohasem kérkedő, de annál mélyebben gyökerező büszkesége sarkallta, hogy ne szoruljon másokra. Függetlenségét csak úgy őrizhette meg, ha nem kellett senkinek a kegyelmére, leereszkedő jóindulatára számítania. Ehhez mérhetetlen sok önuralomra, önfegyelmezésre volt szükség. Tapasztalatból tudta, saját bőrén tanulta meg, mit tesz az: alárendeltnek, kiszolgáltatottnak lenni, másoktól függeni. Büszkesége késztette rá, hogy ha már megszabadult a szolgaság alantas helyzetéből, gondoskodjék arról, hogy soha többé ne kényszerüljön mások segítségéhez folyamodni. Ezért kuporgatott, ezért nevelte rá magát a többiek szemében szinte hihetetlen önfegyelemre. "Jó gazdaságát - írja továbbá Újfalvy - szép eredmény koszorúzá, mert az

iskolából ötezer forintot vitt ki magával és azt mint követésre méltó példát mutatta fel, mondván: hogy erős akarat előtt minden, még a szegénység is meghajol és független állást szerez." Nem állapíthatjuk meg, hogy ez - legalábbis ami az összeget illeti - nem egyike-e Újfalvy tévedéseinek, hiszen láttuk, hogy dátumok és más számszerű adatok tekintetében jócskán akadnak hibák feljegyzéseiben. De annyi bizonyos, hogy a fiatal Csoma józanul mérlegelte helyzetét; tudta, hogy ha majd elvégzi a kollégiumot, és folytatni akarja tanulmányait, szüksége lesz anyagi alapra. Miután kikerült a szolgasorból, a harmadik gimnáziumtól kezdve a kollégiumi szigorlat letételéig, vagyis 1802-től 1815-ig, összegyűjtötte minden megtakarítható pénzét. Ha ez alatt a tizenhárom év alatt csakugyan 5000 forintot kuporgatott össze, ez évenként átlag 400 forint megtakarítást jelent. Túl soknak látszik, noha nagyobb diák korában már sok tanítványa volt, végül pedig, mint választott köztanító, rendes javadalmazást húzott. Kedvtelései nem voltak, magára alig költött, elképzelhető tehát, hogy mindenesetre jelentős összeget tudott összegyűjteni kollégiumi évei alatt.

De tévednénk, ha ebből azt a következtetést vonnók le, hogy hát akkor Csoma nem is volt olyan ágrólszakadt szegény fiatalember, amilyennek életrajzírói festik. Ennek az összekuporga tott összegnek kimondhatatlan nélkülözés, szakadatlan lemon dás, szegénység volt az ára. Újfalvy jellemzése nem mutatja a fiatal Csomát zsugorinak, ellenszenvesen kicsinyesnek. Csak meggondolt volt és előrelátó. Később, ázsiai útján sem irtózott semmitől sem inkább, mint idegenek segítségére szorulni. A legkétségbeejtőbb helyzetekben is ragaszkodott elvéhez, hogy csak kivételes esetekben, arra alkalmasnak tekintett hivatalos személyektől fogadjon el némi támogatást. Hogy magatartását nem hitvány kicsinyesség, szűkkeblűség diktálta, arra nézve legjobb bizonyíték az, hogy határtalanul háládatos volt a legcsekélyebb jóindulatért vagy segítségért. Ezt is önérzete parancsolta: bármit kapott, azért lekötelezettnek érezte magát; igyekezett, hogy minél kevesebb kötelezettség akadályozza független hajlamát, de ha mégis elfogadott valamit, azt fenntartás nélküli hálával viszonozta. Erre még számtalan meggyőző példával fogunk találkozni élete folyamán. Így már fiatal korában tudatossá vált benne, hogy ingyenes iskoláztatása a kollégiumnak, mégpedig nagy részben a kollégium angol alapítványának köszönhető.

Az évek hosszú sora alatt csak ritkán hagyta el Nagyenyedet; még a nyári szünidőket is többnyire ott töltötte, vagy kivételesen Szászvárosban, ahol a református pap, Borsos János fiát tanította. Debreczy szerint csak két ízben látogatott el Kőrösre: 1802 nyarán hazagyalogolt, mert hírét vette apja betegségének, aki az ő otthonléte alatt el is hunyt; azután évek múlva, anyja hívására ment ismét haza, de már nem találta életben; édesanyja még 1809 decemberében meghalt. A tanítással keresett pénzéből ismételten támogatta családját. András bátyja korán elhalt, Gábor öccsével és nővéreivel jó testvéri viszonyban állott. Dulló Zsigmonddal, a derék öreg kőrösi iskolamesterrel kapcsolatot tartott, s időnként beszámolt neki leveleiben tanulmányairól, előhaladásáról.

* * *

2. TANULMÁNYOK ÉS ELŐKÉSZÜLETEK

Csomát már a kollégiumban leginkább a történelem, a földrajz és a nyelvek vonzották. Latinul, görögül, németül, valamennyire franciául, iskolai évei alatt tanult meg. A teológiai fokozaton a kötelező héber nyelvvel is megismerkedett. Minden alkalmat megragadott, hogy újabb nyelveket tanuljon. Fennmaradt egy anekdota, amely ugyan valószínűleg csak legenda, de mindenesetre jellemző arra, hogyan vélekedtek róla volt iskolatársai: "Csoma Sándor, még szolgadiák korában, a tanári szobában török vendégeket szolgált ki; török tudósok voltak, akik baráti

látogatást tettek a nagyenyedi kollégiumban. A beszélgetés nehezen ment, mert az enyedi professzorok nem tudtak törökül, a törökök meg latinul. A szolgadiák önkéntelenül elkottyantotta magát, lefordítván az egyik professzor szavait törökre. Általános elámulás! A kérdésekre a szolgadiák elmondta, hogy a kollégium könyvtárában talált egy török nyelvkönyvet, és szabad idejében abból tanulgatott."

A legendás história szerint ennek az esetnek a jutalmául mentették fel Csoma Sándort a szolgai munka alól. Igaz vagy nem igaz, de találó: a kőrösi diákfiúról tudták, hogy mohón keresi a nyelvtani munkákat a könyvtárban. Kész hajlama és tehetsége volt a nyelvtanuláshoz; ezt később egész élete munkásságával bizonyította. De nem tudjuk, valójában hány nyelvet ismert, mielőtt a külföldi egyetemre juthatott.

A történelem iránti érdeklődését még csak szította Herepei Ádám enyedi professzor, akinek magas színvonalú, lebilincselően érdekes előadásait a diákok lelkesen hallgatták. A nyelvészet és a történelem akkor vált Csoma kedvenc tárgyaivá, amikor 1807-ben befejezte középiskolai tanulmányait, s az akadémiai fokozat bölcsészeti és hittudományi szakára iratkozott be. Érdeklődéséről ő maga adott később bizonyságot, amikor első indiai jelentésében így számolt be tanulmányairól: "A tudományok között leginkább a nyelvészetet, a földrajzot és a történelmet kedveltem." Végül is, amint tudjuk, a nyelvészet vált igazi hivatásává.

A nyelvészet éppen abban az időben fejlődött komoly tudománnyá, s egyike volt azoknak az új ismeretágaknak, amelyek az új korszakkal együtt születtek meg. Nyelvi kérdésekkel azonban már azelőtt is foglalkoztak a tudósok és az érdeklődő, tanult emberek. Nálunk is akadtak művelői, akiket természetesen elsősorban a magyar nyelv problémái, főleg eredetének kérdései érdekeltek. Fóris Ferenc a XVII. század végén a magyar és héber nyelv rokonságát vélte bizonyíthatni, s ez a bizarr ötlet még sokáig kisértett a hazai berkekben; Horvát István, a lelkes, de hiányos képzettségű és még hiányosabb ítélőképességű "délibábos nyelvészkedők" egyik őse, a múlt század elején a két nyelv, sőt a két nép azonos eredetét bizonygatta! De komolyabb irányban is történtek nyelvészeti kísérletek: Kalmár György a magyar és a török-tatár nyelvek rokonságát igyekezett kimutatni 1770-ben, s ugyanebben az évben jelent meg Sajnovics János munkája a magyar és a lapp nyelv kapcsolatáról. A magyar nyelvtudomány igazi megalapozója, Révai Miklós pedig a XIX. század elején működött. A magyarság eredetével ebben az idő ben foglalkozó hazai tudósokról még beszélünk Csoma egyetemi tanulmányainak során.

De a nyelvészet igazi tudománnyá, széles láthatárokat nyitó ismeretrendszerré akkor terebélyesedett, amikor az angolok a XVIII. század vége felé már erősen megvetették lábukat Indiában, és néhány úttörő angol tudós tanulmányai révén Európa nyelvészei megismerkedtek a klasszikus indiai nyelvvel, a szanszkrittal. Felfedezték, hogy a szanszkrit nyelv szerkezete, felépítése és gyökszóinak tekintélyes része szoros kapcsolatot mutat a legjelentékenyebb nyugati nyelvekével. Friedrich Schlegel Sprache und Weisheit der Inder (Az indiaiak nyelve és bölcsessége) című, 1808-ban megjelent munkájában rámutatott az úgynevezett "indogermán" nyelvek szerves rokonságára. Az új műszó, az "indogermán" nyelvek fogalma is az indiai nyelvek megismerése folytán született meg. Schlegel ezzel mintegy már megalapozta a nyelvkutatásnak egy új, sokat ígérő ágát, az összehasonlító nyelvtudományt, amelyet utána egy másik kiváló német tudós, Franz Bopp fejlesztett módszeres, szabályokra és törvényekre épített tudománnyá. Több kötetes összefoglaló munkája, a Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Gotischen und Deutschen (A szanszkrit, zend, görög,

latin, gót és német nyelvek összehasonlító nyelvtana) ugyan később, 1833 és 1852 között jelent meg, de már 1816-ban, egyik előző művében utalt az egyezésekre, amikor a szanszkrit nyelvre vonatkozó tanulmányait közzétette. A nyelvészeti kutatás, különösen a keleti nyelveké, Európa-szerte nagy lendülettel indult fej lődésnek.

Csomát diákévei alatt természetesen leginkább a magyar nyelv, s ennek kapcsán a magyarság eredete érdekelte. Herepei professzor előadásai is ráterelték figyelinét erre a kérdésre. Abban az időben a magyarság eredetének problémái különben is igen sok elmét foglalkoztattak nálunk. Az ázsiai származás vagy az ázsiai kapcsolatok gondolata az ősi hagyomány erejével élt a köztudatban, s ugyancsak izgatta a gondolkozó emberek képzeletét. A török hatalom lassan már visszahúzódott Európából, az oroszok és az angolok egyre több tért nyertek Ázsiában; ez a világrész hozzáférhetőbbé vált, s mindjobban vonzotta a kutatókat. Mi sem természetesebb hát, mint hogy a magyarok érdeklődése is fokozottan Ázsia felé fordult, annál inkább, mert a hagyomány szintén azt tartotta, hogy a magyarság ősei Ázsiából indultak el, sőt a honfoglalók egy része visszatért a keleti őshazába, s ott eredetileg is maradtak magyarok, akik nem követték a nyugat felé vonuló törzseket. Ezeket a problémákat akkor még a bizonytalanság homálya borította, tények nem álltak rendelkezésre, s a csapongó képzeletnek mi sem állta útját. Julianus barát XIII. századbeli utazásának emlékei is felelevenedtek, és a hosszú tespedés korszaka után ismét nemzeti öntudatra ébredező magyarság izgatott érdeklődéssel fordult Kelet felé. Csoma és tanulótársai sokszor beszélgettek ezekről a dolgokról, Csoma és két barátja - valószínűleg Borgátai Szabó József és Baritz János - Herepei előadásain fellelkesülve, még 1806-ban elhatározták, hogy tanulmányaik befejeztével fölkerekednek s megkeresik népük őshazáját. Erre ünnepélyes fogadalmat is tettek, amit úgy látszik egyedül az akkor már huszonkét esztendős, társainál évekkel idősebb Csoma vett komolyan. Utóbb meg is valósította elhatározását, noha sorsa és feladata más cél felé terelte, amikor valóban eljutott Ázsiába.

A gimnázium elvégzése után a bölcsészeti és teológiai akadémián folytatta tanulmányait, de amikor a szokásnak megfelelően az utolsó vizsgák előtt nyilatkoznia kellett, vajon a papi pályát választja-e hivatásának, a bölcsészet mellett döntött. Ennek nagy jelentősége volt jövőjére nézve, mert a lelkészek mentesültek a határőri szolgálat alól, míg így a hadkötelezettség továbbra is ránehezedett. Egyelőre azonban nem törte a fejét ezen, hanem mind határozottabban jövendő terveire irányította figyelmét.Kétségtelen, hogy eltökélt szándéka volt, előbb-utóbb útra kelni Ázsia felé, hogy választ keressen a magyarság eredetének kérdésére. De józan, komoly, mindent mérlegelő gondolkozásával tisztán látta, hogy hasonló vállalkozásnak csak kellő felkészültséggel vághat neki. 1815-ben letette a végső vizsgát, a "Rigorosum"-ot, vagyis a szigorlatot. A kollégium vezetői nagyra becsülték tudását, készültségét, és kilátásba helyezték, hogy megkapja az angol alapítványból éppen akkortájt létesített ösztöndíjat, amelynek segítségével Németországban, a híres göttingeni egyetemen folytathatja tanulmányait. A külországi protestáns egyetemekkel a nagyenyedi kollégiumnak régi kapcsolatai voltak, nem egy professzora került ki azokról, s a legtöbb végzett diáknak hő törekvése volt, hogy legalább néhány szemesztert hallgathasson külföldi univerzitáson. Wittenberg, Heidelberg, Leyden, Utrecht, Genf egyetemein sok erdélyi diák tanult.

A XIX. század elején Göttingen - vagy Göttinga, ahogyan a magyarok mondták - volt a székely diákok egyik leginkább látogatott egyetemi városa.

A nagyenyedi kollégium javára történt angliai nyilvános gyűjtés maradványát az Angol Bankban helyezték letétbe, s ott 3

százalék jövedelmet hozott. A felgyűlt jövedelemből alapított a Kollégium 1815-ben két külföldi ösztöndíjat a göttingeni egyetemen, amelyek a következő évben emelkedtek érvényre. Csoma a legelső volt azok között, akik ebben az ösztöndíjban részesültek. Noha az évi 15 angol fontnak megfelelő összeg első részlete csak 1816-ban volt esedékes, Csoma még 1815 nyarán búcsút vett Nagyenyedtől, elsősorban jó barátjától, egykori professzorától, Hegedűs Sámueltől. Hegedűs 1806-ban egy időre megvált a katedrától és lelkészi stallumot vállalt, de 1814-ben a kollégium visszahívta, s a küldöttség élén maga Csoma kerestefel, aki akkor szenior, vagyis a diákság korelnöke volt. Ez is hozzájárulhatott a barátság elmélyítéséhez, amely a fiatal professzor és a kollégiumnak akkor már harmincadik évében járó legidősebb diákja között szövődött. Hegedűs tagja volt a vizsgáztató bizottságnak, amely előtt Csoma 1815-ben a szigorlatot letette.

Csomának sokkal később, Indiában kelt, szűkszavú jelentéséből állapítható meg, hogy 1815. augusztus 1-én érkezett Göttingenbe. Hogyan utazott, mikor hagyta el Enyedet, hazament-e még szülőfalujába előbb, nem tudjuk. Szerencsére Újfalvy feljegyzéseiben találunk egyet-mást erről az időről is: "1816 évben a göttingai egyetemre utazván, Bécsben meglátogatott.Szállásra magamhoz hívám; nem kis bámulatomra el is fogadá, mert másszor legcsekélyebb elkötelezettséget sem fogada el. Estve pedig a számára készített ágy mellett a padlózatra teríté úti köpenyét, s nadrágját feje alá téve, hosszan nyúlt rajta. Ellenvetéseimre azt felelé, hogy hosszú út áll előtte, szoktatni kell a rossz testet nélkülözéshez, mert a test hálátlan s minden kényeztetést megbosszul. Öt napot mulatott Bécsben. A búcsúvételkor mosolyogva szólítám meg, hogy Göttingába mi okból megy, mert hitem szerint már minden tudományt kimerített. Nem meggyőződésem visz, az emberek előítéletét akarom kielégíteni. De nem mulatok soha, mert nálam drágább az idő, mint másoknál."

Ez a becses megemlékezés sok szempontból figyelmet érdemel. Először is megerősíti azt, amit már kisdiák korában láttunk: Csoma tudatosan edzette magát, minden alkalmat megragadott arra, hogy hozzászokjék a nélkülözésekhez és fáradalmakhoz, Ebből arra következtethetünk, hogy Bécsig, s onnan tovább Göttingenbe, gyalogszerrel tette meg az utat. Pénze bizonyára volt, mert ha Újfalvy számadatai pontatlanok is, nincs okunk kétségbe vonni föntebb idézett közlését arról, hogy diákévei alatt Csoma tisztességes összeget takarított meg. Lehetséges, hogy útra kelése előtt meglátogatta a szülői otthont, talán adott is valamennyi pénzt az öccsének; minderről nem tudunk semmi bizonyosat. De ha magával hordta is megtakarított pénzét, azt távolabbi, nagy céljára szánta, s aligha költött olyan kényelmetességre, mint a "delizsánsz", a gyorskocsi, amelyet a jómódú utazók vettek igénybe. A nagy gyaloglásokat - mondottuk - megszokta még gyermek- és ifjúkorában, s a göttingeni út hozzátartozott a szándékos edzéshez. Újfalvy fenti közléséből azután kiviláglik Csomának egy másik jellemvonása: odáig vitte az önként vállalt igénytelenséget - például amikor a felajánlott ágyhelyett a padlóra terített köpenyén hált -, hogy az már a "normális" emberek szemében érthetetlen túlzásnak, excentrikus furcsaságnak tűnhetik fel. Még többször fogunk ilyesmivel találkozni Csoma életében. Ha nem tudnók, hogy ez a különös magatartása nagyobb, életfontosságú célt szolgált, csakugyan "fuzsitus"-nak tarthatnók Csomát, ahogyan a székelyek a bogaras embert nevezik. Érdekes adalék végül Újfalvy közlésében, hogy volt iskolatársainak véleménye szerint Csoma már minden megtanulhatót elsajátított; meg az, hogy nem meggyőződésből akart továbbtanulni az egyetemen, hanem hogy "az emberek előítéletét kielégítse". Hogyan értsük ezt? Hiszen mohó tudásszomját és szerénységét ismerve, nem tételezhetjük fel, hogy

készültségét túlbecsülte volna, mintha már csakugyan nem tanulhatna senkitől semmit! Azt hiszem, Csoma, aki már minden érdeklődésével kitűzött célja felé fordult, nem várt sokat a göttingeni tanulmányoktól az ő sajátos, magyar feladatának szempontjából. Úgy vélte, ott idegenben a tudósokat kevéssé érdeklik a magyarság problémái, s nem tanulhat olyat tőlük, amit célja érdekében eredményesen felhasználhat. Ha így gondolkozott 1815 nyarán, utóbb más belátásra jutott. Göttingenben olyan ismeretekre tett szert, amelyek döntően befolyásolták további törekvéseit.

Ugyancsak a föntebb már említett, első indiai jelentése szerint, Csoma, miután 1815. augusztus elején Göttingenbe érkezett, csak a következő év, 1816. április 11-től kezdve volt az egyetem hallgatója. Mivel töltötte idejét nyolc hónapon át? Bizonyos, hogy az egyetem könyvtárában időzött leggyakrabban, és az sem kétséges, hogy orientalisztikai munkákat olvasott, jegyzeteket készített azokról. Az egyetem nagynevű professzorával, Eichhornnal hamar megismerkedett; jelentkeznie kellett nála, mert ő állt az egyetem diákjóléti intézményének - az "Alumneum"-nak az élén, s ő utalta ki a magyar ösztöndíjasoknak az évi 15 angol font havi részleteit. Johann Gottfried Eichhorn (1752-1827), a jeles történettudós és keleti nyelvész, aki előzőlegJénában tanított, 1788 óta volt a göttingeni egyetem tanára, s a Tudományos Társaság egyik vezetője. Csoma elsősorban az ő előadásait hallgatta, s a professzor valószínűleg felfigyelt a több #nyelvet tudó, kivételesen szorgalmas, szerény erdélyi diákra, akit az orientalista tanulmányok különösen érdekeltek. Eichhorn jóindulatát tanúsítja, hogy Csoma - mint azt megemlítette első indiai jelentésében - egy éven át ingyenes ellátásban részesült a göttingeni egyetem "Libera mensa regiá"-ján.

Itt kezdett angolul is tanulni Fiorillo professzortól, mert jól tudta, hogy keleti kutatásaiban az angol nyelvű irodalomnak nagy hasznát láthatja. Arra nem gondolt, hogy Indiában, ango-lok közt fogja majd elvégezni élete nagy munkáját; terveiben akkor India még fel sem merülhetett. Borgátai Szabóval, régi pajtásával, akinek társaságában legtöbb szabadidejét töltötte, megbeszélte tanulmányait, céljait. A magyarság eredetének, ázsiai kapcsolatainak problémája mindkettőjüket izgatta, és barátja folyton ösztökélte, lelkesítette, hiszen meg volt győződve arról, hogy Csománál senki sem hivatottabb ennek a feladatnak a megoldására.

Németh Gyula professzor, az ismert turkológus felvázolta, milyen tanulmányokkal foglalkozott Csoma Göttingenben, s a következőket mondja: "Wurzbach életrajzi lexikonának harmadik kötetében (1855) a Csoma címszó alatt azt olvassuk, hogy Kőrösi Csoma Sándor 1816-18-i németországi tanulmányai közben Göttingában Blumenbachnak, a modern anthropológia megalapítójának, e sokoldalú és szellemes embernek előadásait is hallgatta, s hogy állítólag Blumenbachnak az a kijelentése, hogy a magyarok valószínűleg a kínai évkönyvekben sokat szereplő ujguruktól származnak, bírta rá őt arra, hogy a magyaroknak ezt az állítólagos őstörzsét s ezeknek eredeti hazáját Ázsia belsejében felkeresse." - Továbbiakban kifejti, hogy a XVIII. században sok európai tudós foglalkozott az ujgurokkal, s kiemeli közülük Deguignes francia kutató 1756-ban megjelent művét: Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux (A hunok, turkok, mongolok és más nyugati tatárok általános története), melynek német fordítását 1768-ban adták ki. Németh rámutat, hogy "Deguignes művének Magyarországon is híre volt" és idézi Szekér Joachim páter 1791-ben megjelent Magyarok eredete című munkájából a francia forrásra való hivatkozást azzal, hogy Deguignes írásait "az okos világgal közlé ama ditséretes Hazánk-fia Pray György". - Több más tudós is kapcsolatba hozta akkoriban a magyarokat az ujgurok-kal, s ezekre

támaszkodva az említett Pray György 1755-ben, majd Budai Ézsaiás a XIX. század elején, hihetőnek tartotta, hogy a magyarok régi Ungarus, Hungarus neve az Uigur és Un-Uigur névből származott. "Kétségtelen - folytatja Németh Gyula -, hogy Csoma az elméletet már nagyenyedi diák korában megismerte, hiszen ekkor már ő sokat foglalkozott a magyarok eredetének és ősi hazájának kérdésével. - De az ujgur-kérdés iránt rendkívüli érdeklődés volt Európában az illető tudományos körökben éppen a múlt század tízes éveiben, mely érdeklődés egészen jól érthetővé teszi, hogy Csoma figyelme különösebben erre a népre irányult." - Ezután Németh felsorolja az akkortájt megjelent munkákat, amelyek Göttingenben bizonyosan ismertek voltak, és Csoma is behatóan tanulmányozta azokat.
Tény, hogy Csoma - noha Újfalvy állítása szerint nem sokat várt Göttingentől - amikor belemerült az egyetemi tanulmányokba, s tapasztalhatta, hogy a professzorok meg a könyvtárban rendelkezésére álló munkák igenis foglalkoznak az őt érdeklő kérdésekkel, már teljes erejével, szokott lelkesedésével vetette magát a munkába. Magáévá tette az ujgurelméletet, és később, amikor elindult nagy útjára, az volt a határozott célja, hogy eljut Belső-Ázsiába, arra a földre, ahová a régi források s az újabb tudományos vélemények az ujgurok hazáját helyezték. Jelentéseiben, utalásaiban jugar néven említette a keresett népet, de ennek megvolt az alapja; a név ebben a formában is szerepelt. Ligeti Lajos A jugarok földje című tanulmányában rámutatott, hogy a kínai Kanszu tartományban jögur néven mai napig is élnek a IX. században odatelepült jugarok leszármazottai. Cso-ma tehát földrajzilag is helyesen következtetett, amikor Kína északnyugati határain akarta keresni a jugarokat.
Egyébként Csoma maga szolgáltatott bizonyítékot arra, hogy Göttingenben jutott a döntő felismerésre, s ott kristályosodott ki benne az elhatározás, hogy a jugarok nyomát kell kutatnia, s ezért Közép-Ázsia felé irányítja lépteit. Ezt a dokumentumot majd a megfelelő helyen közöljük.
Eichhorn nagy hatással volt igyekezetére. Arabul tanult tőle, mert a professzor felhívta figyelmét, hogy "régi arab utazók kéziratai ban bizonyára sok fontos adatot találhat az akkor még Ázsiában élő magyarokra vonatkozólag", olyan adatokat, amelyek még ismeretlenek az európai történészek előtt. Görög forrásokban is talált utalásokat, s azokat kapcsolatba hozta a magyarok őstörténetével. Az ugar vagy jugar - tehát az ujgur - népről volt szó, akikről Theofülaktosz Szimmokatta görög történetíró azt írta, hogy "vitéz és nagyszámú nép" volt, s a turkok a VI. század végén alávetették őket. Aligha kételkedhetünk abban, hogy az arabbal párhuzamosan Csoma a perzsa és a török nyelvvel szintén megismerkedett a göttingeni egyetemen. Borgátai Szabó szerint nemegyszer hangsúlyozta, hogy "addig nem indulhat el célja felé, míg minden hozzáférhető arab forrást át nem tanulmányozott Konstantinápolyban". Török tanulmányait Újfalvy szerint maga említette. Amikor pedig évek múlva Indiába érkezett, már jól tudott perzsául; igaz, ezt a nyelvet keleti útján gyakorolhatta, de az alapokat még Göttingenben megszerezte.
Visszavonultan, egyedül a munkájának élt a régi szép városban. Pedig ott akkoriban nagy elevenség uralkodott. Már a napóleoni háborúk utolsó éveiben szilaj erővel lángoltak fel a német függetlenségi törekvések, s a fiatalságot a francia császári zsarnoksággal szemben éppen az az új eszme, a nemzeti gondolat fűtötte, melyet a francia forradalom írt a zászlajára. A győzelem után ez a nemzeti cél még tudatosabbá vált, hiszen tapasztalták az erejét, és most, a "Szentszövetség" reakciójának nyomása alatt, benne látták a német jövő biztosítékát. Egyre-másra ala-kultak meg a diákszervezetek, elsősorban a nagy egyetemi városokban, s ezek mind a nemzeti gondolat érlelői voltak.
Csoma kétségkívül méltányolta a német diákok nemzeti török-

véseit, s tán arra gondolt, milyen messzire van még a magyar fiatalság attól, hogy nemzeti céljait ilyen nyíltan hangoztathassa. De nem vett részt a diákság közös sörözésein, lakomáin, ünnepségein. Ettől nemcsak csöndes, visszahúzódó hajlama tartotta vissza, hanem határtalan kötelességtudásán kívül meggondolt takarékossága is, hiszen a diákok társas életében való részvétel költséges dolog volt. Azon igyekezett, hogy lehetőleg ne lépje túl ösztöndíjának szerény kereteit, s féltve őrzött, megtakarított pénzéből bizonyára csak elkerülhetetlen szükség esetén költött. Borgátai Szabó József - Dukának adott közléseiben - megemlékezett arról, hogy Csoma, meghitt beszélgetéseik közben, egy alkalommal határozottan kijelentette: az a vágya, hogy hírnévre és nevezetességre tegyen szert. Ez nagy, erős becsvágyra vall. Ha Csoma lelki alkatát vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a becsvágy mélyen benne gyökerezett. Becsvágy, de nem "dicsvágy", ahogyan egyik életrajzírója nevezte. A kettő között igen nagy különbség van. A dicsvágy dicsőséget, babért áhít, és nem kapcsolódik feltétlenül azzal a törekvéssel, hogy az ember kemény, kitartó munkával érje el a célt. A becsvágy más: becsülést, méltó, megérdemelt elismerést szomjaz, abban a meggyőződésben, hogy a törekvő mindent megtett érte, ami erejéből telhetett. Csoma későbbi munkássága folyamán ismételten találkozunk majd még ezzel a mély, nemes becsvággyal. Ha dicsvágy, láttató eredményekre törekvő hírszomj él benne, ezt nem egyeztethette volna össze a természetében gyökerező szerénységgel. A dicsvágy elválaszthatatlan a hiúságtól, de Csoma életének minden mozzanata azt bizonyítja, hogy csak önérzet volt benne, kicsinyes hiúság nem. Az ilyen árnyalatokat jól szemügyre kell vennünk, ha igaz képet akarunk festeni Kőrösi Csoma Sándor rendkívüli egyéniségéről.

A székely "öregdiák" nem henyélt, hanem alaposan kihasznál-ta azt a harmadfél évet, amelyet a német egyetemen töltött.

Érkezésétől számítva több mint három esztendeig tartózkodott Göttingenben. Borgátai Szabó előbb hagyta el a várost, és Duka feljegyezte ezt a közlését: "Elmenetelemkor Göttingából átadtam Kőrösinek angol nyelvtanomat és Chatham Leveleit, még kalapomat is, mert az övé már igen kopott volt; mivel azonban ingyen mit sem akart elvenni, egy tízesért, értsd tíz krajcárért."

Az epizód ismét jól rávilágít Csoma sajátos felfogására és magatartására, amelyben mások túlzást, sőt bogarasságot láthattak. Duka ezt Csoma független érzésének bizonyítékául jegyezte fel. Alább majd még összegezzük magatartásának hasonló vonásait, hogy bizonyos következtetéseket vonjunk le belőlük.

Csoma - saját feljegyzése szerint - 1818. szeptember 5-én vált meg Göttingentől és indult hazafelé. De előbb még, úgy látszik, valami nagyon keserű élmény érhette, s azt mélyen a szívére vette. Legalábbis ez olvasható ki Újfalvy további közléseiből: "Mintegy pár év múlva jött vissza Göttingából, de szokása ellen kedvetlen hangulatban. Másnap elbeszélé nekem, hogy Göttingában K . . . nevű földije 100 darab aranyat vett fel tőle, szentül megígérvén, hogy Bécsből pontosan megküldi, de fél éve már, hogy semmit sem tud róla, s ha Eichhorn göttingai tanár 30 aranyat nem kölcsönöz neki, el sem utazhatik. A pénz még hagyján! de mindég őszinteséget színlelt s utóbb így rászedni: iskolás pajtástól s főleg földitől ily gyalázatosan lefőzetni, annyira kedélyemre hatott, hogy vastag hypochondriát kaptam, s csakis Eichhorn lelkes felrázására lehettem képes kiocsudni. Érzem, hogy a sebet végig viendem magammal. E miatt sok jó tett marad el tőlem, s következéseiben sok boldogító érzés is. Én komolyan szólítám meg, s rossz bajnoknak nevezném, ki egy kardvágásért, akármilyen fájdalmasan hatott légyen is az mellére, vonakodnék többé jó ügy mellett harcolni; üdvözítőnknek kitűrésére s eljárására is hivatkozám. Szép költészet, barátom,magadszerű könnyű természet jót-rosszat könnyen vesz, de az

erős akarat s vastag vér kevesebbé örvend, de annál mélyebben érez. Kíméletből nem vitatkoztam tovább. De nem helyeslém állítását. - Kérdém aztán, hogy a göttingeni tudományos aknákban micsoda nemes érceket zsákmányolt ki? a Reménységem felett - mondá - a zsidó exegesist, főleg az arab és török nyelvet, mik tervemnek fő tényezői.® És ekkor pendíté meg előttem legelőször keleti úti tervét; de a mit én akkor a megcsalatás szülte vastag vérnek tulajdoníték. - K . . . egyhitű (unitárius) lelkész volt, de nagy szegénységben. És Kőrösi a száz aranyát már elveszettnek tartá. De a nagy tekintélyű Eichhorn az angol követségnél zörgetett érte, a bécsi kormány pedig mellőzve a falusi lelkészt, az erdélyi egyhívők egyházi főtanácsán rendelte el a 100 aranyat rögtön felvétetni. Az pedig szűk pénztárából kielégíté Kőrösit és Eichhornt."

Ezek a sorok élesen megvilágítják Csoma jellemét és körülményeit. Ha hitelt adunk Újfalvy emlékezéseinek - s láttuk, hogy némely számadattól eltekintve feljegyzései megbízhatóak -, az esetből ismét kiviláglik, hogy Csomának tényleg volt megtakarított pénze, mégpedig tekintélyes összeg, ha száz aranyat kölcsönözhetett honfitársának Göttingenben. Még fontosabb az a közlés, hogyan viselkedett Csoma ebben az ügyben, s miként érintette őt földijének magatartása. Természetére, jellemére nézve már eddig is sok adatot találtunk, s az itt leírt eset kiegészíti azokat. Csoma azok közé a jóhiszemű, vagy hogy úgy mondjuk, "naiv" emberek közé tartozott, akik a maguk becsületessége, jó szándéka alapján ítélve nem tudnak rosszat, tisztességtelenséget feltételezni másokról, és feltétlenül megbíznak bennük, amíg a keserű tapasztalat meg nem győzi őket az ellenkezőjéről. Az ilyen embereket a csalódás igen mélyen érinti. A visszahatás,amelyet Csomából a szószegés kiváltott, szintén jellemző a hasonló összetételű karakterre: a megcsalatás, a bizalmával való visszaélés sajgó sebet ütött rajta, úgyannyira, hogy - legalább egy időre - elveszítette hitét az emberekben. Érezte, hogy ez sok esetben igazságtalan ítéletre késztet, de félt egy újabb kiábrándulástól, és mélységesen elkeserítette az emberi becsületbe vetett hitének megrendülése. "A pénz még hagyján!" - ez a kifakadása is bizonyítja, hogy elsősorban nem az anyagi veszteség bántotta. A veszteség természetesen lehangolta, hiszen hosszú évek lemondásával, aszkétai nélkülözésével, kemény munkájával kuporgatta össze pénzét, s nem a fukarok módjára, a pénz öncélú túlértékelésével őrizte, hanem kivételes, nagy és nemes feladatra szánta. Nem annyira a pénz visszaszerzése ösztökélte erélyes fellépésre, hanem a megbántott önérzet, s az a tudat, hogy nem mondhat le könnyen arról az összegről, amely tervének megvalósítását volt hivatva szolgálni. Az esetből azt is láthatjuk, hogy Eichhorn professzor kedvelte, becsülte a székely tanítványt; tekintélyének egész súlyával melléje állt, s nemcsak "lelkes felrázásával" igyekezett őt kiragadni elkeseredett hangulatából, hanem erélyes lépéseket is tett, hogy a kár megtérüljön, sőt kölcsönnel segítette ki az elutazni készülő Csomát. Egyenesen a legmagasabb fórumokhoz fordult, hogy a száz arany visszafizetését szorgalmazza, s igyekezete eredménnyel járt. De a csalódás emléke feltétlenül hozzájárult ahhoz, hogy Csoma magatartása másokkal, főleg idegenekkel szemben, még tartózkodóbbá, zárkózottabbá váljék.

Az is figyelemre méltó adat, hogy Csoma Bécsben, Újfalvy előtt, ezúttal először fejezte ki elhatározott szándékát, hogy elindul keleti útjára. Ez már régen érett benne, de Göttingen hozta meg a végleges, döntő elhatározást, s a cél elérésére irányuló tervet.

Az a körülmény, hogy Göttingenből el sem utazhatott volna, ha Eichhorn nem kölcsönöz neki harminc aranyat, szintén figyelmet érdemel. Most, a végleges elhatározás után Csomanem akarta vesztegetni az időt - már harmincöt éves volt -, s

igyekezett minél előbb haza Erdélybe. Aligha tette meg most ezt az utat gyalogosan, s a gyorskocsi sokba került. De hát nem volt már több pénze a megtakarított összegből? Csak két eset lehetséges: vagy kénytelen volt aránylag sokat elkölteni az elmúlt három év alatt, a németországi úthoz szükséges "kiruházkodásra", az útiköltségekre s göttingeni megélhetésére - hiszen az ösztöndíj igen szerény volt, és csak nyolc hónappal Göttingenbe való megérkezése után kezdték folyósítani -, s így már talán nem sok pénze maradt a kölcsönadott száz aranyon felül; vagy pedig annyira féltette a jövő célokra tartalékolt pénzt, hogy hallgatott róla, és még Eichhornnak sem vallotta be. Nem szeretett támogatást, adományt elfogadni - láttuk, még régi, meghitt barátjától sem -, bizonyára ezért tartogatta, rejtegette máris megfogyatkozott pénztartalékát.
Van egy további adat, amely még homályosabbá teszi Csoma göttingeni pénzügyeit. Debreczy, már idézett munkájában, megbízható adatok alapján közölte, hogy "Sándor Göttingenből segélyt kért Gábor öccsétől", s ez teljesítette is kérését: egyik földjét száz forintért elzálogosította. Ehhez a testvérek beleegyezése kellett, azok megadták, s ezt egy 1817. március 20-án kelt, fennmaradt hivatalos jegyzőkönyv tanúsítja. - Miért kellett Csomának pénzt kérnie öccsétől, ha megvolt a megtakarított összeg, mit Újfalvy említett, vagy ennek legalábbis jó része? Márpedig meg kellett lennie, hiszen máskülönben miből kölcsönzött volna száz aranyat az unitárius lelkésznek? Itt megint olyan bizonytalansággal találkozunk, amilyenek Csoma életének sok részletét máig is homályba borítják. Nem tételezhető fel, hogy Csoma, aki éveken át segélyezte családját, pénzáldozatot kívánt volna öccsétől, ha nem kényszerül rá. Újfalvy közléséből nem állapítható meg, mikor adta kölcsön a száz aranyat, csak az világlik ki, hogy 1818 őszén Csoma már fél éve semmit sem tudott adósáról. Ez megígérte, hogy Bécsből megküldi a tartozását, aminek eszerint legkésőbb 1818 tavaszán kellett volna megtörténnie. Lehetazonban, hogy jóval előbb, talán még 1817-ben kérte kölcsön az
összeget, hosszabb lejáratra. Ez megmagyarázná, hogy Csoma, mivel jóindulatában nem akarta megtagadni a segítséget honfitársától, akiben megbízott, odaadta még meglevő tartalékát vagy ennek nagy részét, s emiatt volt azután kénytelen öccséhez fordulni. Nem tudjuk, visszafizette-e később Gábornak a száz forintot. Ha azonban úgy történtek a dolgok, ahogyan magyarázni próbáltuk, akkor nem lehet kétséges, hogy a kölcsönadott összeg megtérülése után visszafizette öccsének a segítséget. Később, Indiában, fillérre pontos, részletes végelszámolást nyújtott be a brit indiai kormánynak, felemlítve olyan, angol hivatalos személyektől tíz-tizenkét évvel azelőtt kapott pénzbeli támogatásokat is, amelyeket senki sem kért volna számon tőle. Minden tette, minden gesztusa arról tanúskodik, hogy becsületét mindennél többre tartotta. Nem tételezhető fel tehát, hogy kényszerítő szükség nélkül vette volna igénybe családja segítségét, vagy ezt nem fizette vissza.
1818 végén ismét Nagyenyeden találjuk. A kollégiumban a német egyetemről visszatérőt örömmel és tisztelettel fogadták. Többféle lehetőség tárult elébe. Nevelőséget vállalhatott volna egy előkelő háznál, jó fizetés és ellátás ellenében, de felkínáltak neki tanári állást is a máramarosszigeti iskolában. Az enyedi vezetők azzal kecsegtették, hogy rövid idő múltán mint professzor térhet majd vissza a kollégiumba. De Csomát nem ingatta meg a békés polgári élet, a várható előmenetel és jómód kecsegtető, nyugalmas munkásságot ígérő kilátása. Elhatározta keleti utazását, és bizalmasan közölte is jó barátjával, Hegedűs professzorral. Ez megkísérelte lebeszélni őt a nagy kockázattal járó vállalkozásról, hangsúlyozva, hogy mennyi jó szolgálatot tehetne hazája tudományának, népe előhaladásának, ha otthon marad és a tanári pályán működik. De nem tudta letéríteni Csomát válasz-

tott útjáról. "Midőn láttam, hogy nem hajol - mondja visszaemlékezéseiben Hegedűs -, akkor tervezett útjának akadályait és veszedelmeit terjesztém eleibe: innen Enyedről, ha kell, egyvesszőcskével elmegyek Londonig és senki sem bánt, de Közép-Ázsiát beutazni nem egyes embernek való feladat. Mikor azonban láttam, hogy kedvetlenül veszi, nem tettem több ellenvetést. Ezt csak azért hozám föl, mert ebből is kitetszik, mily állhatatos volt szándékában."

A megértő Hegedűs professzor azután mindenben segítségére volt Csomának. Megbeszélték a teendőket. Csoma arra kérte egykori tanárát, állítaná össze írásban a legfontosabb tudnivalókat Ázsiára nézve, hogy "aszerint irányozza lépteit", de Hegedűs azt felelte, hogy Csoma ezekről a dolgokról már tud annyit, mint ő maga, s mindenkinél többet fog tudni, mikor majd eléri az ázsiai országokat. Fontosabb volt hivatalos útlevelet szerezni a császári hatóságoktól. Ez nem volt könnyű dolog, hiszen láttuk, hogy Csomát még mindig kötelezte a határőri katonai szolgálat. Abban a reményben, hogy mégis sikerül megkapnia az útlevelet, megbeszélte tervét Hegedűssel. Legmegfelelőbbnek találta, hogy Oroszországon át közelítse meg Belső-Ázsiát; Ogyesszán át Moszkvába menne, onnan kereskedőkaravánnal Irkutszk felé, s azután megkísérelné a bejutást Kína északi részeibe. Az oroszok már mélyen behatoltak Ázsiába, összeköttetésben állottak a nyugat-ázsiai török-tatár népekkel, s olyan ismeretekkel rendelkeztek e vidékről, amelyek nagyon hasznosak lehettek Csoma kutatásaiban. Oroszországba természetesen csakis hiva-talos, láttamozott útlevéllel juthatott volna be. Ehhez az úthoz azonban elengedhetetlen volt az orosz nyelv ismerete. Csoma még nem foglalkozott szláv nyelvekkel, s ezért most - 1819 elején - elhatározta, hogy lemegy Dél-Magyarországba vagy Horvátországba, s ott tanul szláv nyelveket. Előzőleg bizonyára Kolozsvárott járt az útlevél ügyében, s akkor ismerkedhetett meg Kenderessy Mihály kormányszéki tanácsossal. Kenderessyt fellelkesítette Csoma terve, hogy a magyarság őshazáját kívánja felkutatni. Felajánlotta, hogy a dél-magyarországi útra száz forintot bocsát Csoma rendelkezésére, s ha majd elindul Ázsiába, minden évben ugyanannyit fog juttatni neki, hogy törekvését elősegítse. Kétségtelen, hogy Kenderessy kész volt tőle telhetően támogatni az útlevél ügyét is. Csoma 1819. február 20-án gyalogszerrel elindult Temesvárra, s onnan később Zágrábba ment. Nyolc hónapot töltött távol, s eközben szerbül, horvátul tanult. A délszlávok abban az időben már egyre inkább Oroszország felé tekintgettek, és bizonyosra vehető, hogy Csoma olyan diákokkal is megismerkedett, akik tudtak oroszul. Kellőképpen előkészült az oroszországi útra. November 1-én érkezett vissza, gyalogosan, Nagyenyedre. Ott elkedvetlenítő hír várta: nincs remény rá, hogy útlevelet kaphasson. Még elment Kolozsvárra, hogy efelől tájékozódjék, legalábbis erre utal az alábbi dokumentum, ámbár lehetséges, hogy a benne említett találkozás még szlavóniai útja előtt történt.

Döbrentei Gábor, a magyar irodalom lelkes munkatársa, 1818-ig az Erdélyi Múzeum című folyóiratot szerkesztette Kolozsvárott. 1820-ban költözött fel a fővárosba. Budáról 1831. február4-én Berzsenyi Dánielhez írott levelében megemlékezett az 1824-ben elhunyt Kenderessy Mihályról, "aki segítette Kőrösi Sándort ázsiai útjában", s többek közt lejegyezte a következő epizódot: "Ki fakadozott volt örömében a tanácsos úr azon, hogy ember vállalkozott az ősmagyar lakot keresni induló, s Kőrösi Csoma Sándor hát gyakran volt nála. Gróf Teleki Pállal megyek egy este hozzá, Csoma éppen ott. Uram, mondja majd ennek gróf Teleki Pál, megengedi-e, hogy én aláírást gyűjtsek, keleti útjára, Döbrentei barátommal. Csoma megköszöné, de - ősemmit sem fogadhatok el - mond - mert ha siker nem lenne, azt hánynák, csak pénzt akartam felszedni, s tovább álltam. Majd

mikor azt írnám itt a méltóságos tanácsos úrnak: végre magyarok közt vagyok,®® de pénzem nincs többre mennem, és akkor jőne segély, hálával fogadom, mert én a nemzetnek megfizethetetlent adnék. - S a barna, hosszú képű, száraz, magas ember, önérzetében állt. Ilyen vérűnek, barátom, mikor tőle elválánk, nem csak imígy-amúgy szorítottuk meg markát."

Döbrentei szerint tehát gyűjtést, társadalmi támogatást ajánlottak fel Csomának, de ő nem fogadta el. A dél-magyarországi és szlavóniai tanulmányút nyolc hónapja tetemesen leapaszthatta pénzét, némi összeg azonban még valószínűleg rendelkezésére állt, hiszen egészen üres zsebbel nem vághatott neki a nagy vállalkozásnak. Pedig ez most sokkal nehezebb feladat elé állította, mint az első terv, az Oroszországon keresztül vezető útvonal. Az utóbbit fel kellett adnia, mihelyt belátta, hogy nem számíthat útlevélre. Döntő elhatározását nem akarta megváltoztatni: elszánta magát, hogy útra kél, akárhogyan. Többször említett indiai jelentésében, röviden összefoglalva utazását, így emlékezett meg elindulásáról: "De mivel nem remélhettem, hogy császári útlevelet kapjak, nem is kértem ilyet. Szereztem egy nyom-tatott magyar passzust Nagyenyeden, hogy azzal holmi állítólagos üzleti ügy címén Oláhországba mehessek, és a nagyszebeni Főparancsnoksággal láttamoztattam . . ."

Csoma tehát kénytelen volt hivatalos engedély, szabályos útlevél nélkül útra kelni. Olyan, rövid időre érvényes határátlépő papirost, amilyet szerzett, kereskedőknek szoktak volt adni, akik üzleti ügyeikben Romániába igyekeztek. Mondjuk meg magyarán: Kőrösi Csoma Sándor megszegte a katonakötelezettségre vonatkozó rendelkezéseket, kijátszotta a császári hatóságokat. Ez még élesebben rámutat, milyen végleges elhatározás, mindennel leszámoló elszántság irányította tettét. Tisztában kellett lennie azzal, hogy mint törvénysértő "katonaszökevény" nem térhet többé vissza hazájába, de nem mutathat fel olyan nagy jelentőségű tudományos eredményt, amelynek kedvéért majd szemet hunynak lépése fölött. A szó szoros értelmében felégette maga mögött a hidat.

Hegedűs, mint bizonyára Kenderessy kormányszéki tanácsos is, tudott erről, de mint jó magyar hazafiak, nem a császári kormány nézőszögéből ítélték meg Csoma elhatározását. Érthető, hogy a dologról nem volt ajánlatos sokat beszélni. Csoma nem tárta fel szándékát nyilvánosan, egyedül régi, meghitt jó barátját avatta be. Hegedűs visszaemlékezései őrizték meg Csoma útra kelésének körülményeit:

"Éppen vasárnap délután látogatásomra jövén így szóla: uNo, holnap isten segedelmével indulok! Az idő most sem törlé ki azon ártatlan vidámság képét, mely akkor egész valóján elömlött. Sugára volt ez azon belső örömnek, hogy céljához közelít. Akkor barátságos beszélgetések között megittuk a búcsú-poharat egy üveg tokaji mellett. Másnap, azaz hétfőn reggel, újra belép a szobámba, könnyűszerűleg öltözve, mintha csak mezőre indulna frissülés végett. Kőrösi le sem ült, hanem csak annyit mondott: Még egyszer kívántam látni. Ekkor mindketten kiindulánk a Szentkirályi-utcán, mely a szebeni útnak vezet. Itt a mezőn végképpen megváltunk. Sokáig néztem utána, míg a Marosigelhaladt és szívemben a mentem mortalia tangunt® érzelme megsajdult."

Nem ok nélkül - mert Kőrösi Csoma Sándor sohasem tért vissza többé . . .

Egészen bizonytalan, mennyi pénzzel indult neki a hosszú, veszedelmes útnak. Duka azt mondja, kétszáz-egynéhány forint volt a zsebében, amikor búcsút vett Nagyenyedtől; ebből százat bizonyára Kenderessy adott, a többi saját pénze volt. De nem tudjuk, valójában mekkora összegre támaszkodhatott, amikor 1819. november utolsó napjaiban elérte a Vöröstoronyszorost, s a román határon még egyszer visszapillantott szülő-

földjére. Arról sem tudunk, elbúcsúzott-e öccsétől, nővéreitől. Valóban csekély csomaggal, "könnyűszerűleg öltözve" indult el páratlan útjára, mint aki csak a mezőre indul "frissülés végett". Nagyobb készületeket már azért sem tehetett, mert láttuk, hogy oka volt nem dobra verni útra kelését. Végtelenül szerény anyagi eszközökkel, gyalog készült végigjárni a bizonytalan, hosszú vándorutat, s akkor sem cipelhetett volna magával sok cókmókot, ha módjában áll megfelelő felszerelésről gondoskodni. 1815 óta négy év telt el, közben megjárta Németországot, a délszláv határvidéket - ugyancsak kevés maradhatott meg az Újfalvy említette pénzből, amelyet évtizedes önsanyargatással gyűjtött össze. Akár kétszáz forinttal, akár ennél többel vágott neki az útnak, hősies elszántság kellett hozzá.
De pillanatig sem kételkedett, hogy eléri célját, Belső-Ázsia alig ismert tájait, ahol nemzetének bölcsőjét akarta felkutatni.
* * *3. ERDÉLYTŐL INDIA HATÁRÁIG
Mielőtt rátérnénk Csoma nagy útjának vázlatos ismertetésére, vegyük szemügyre, milyen felkészültséggel, milyen segédeszközökkel vágott neki ennek az útnak. Azt már láttuk, hogy anyagi értelemben roppant szerény volt a felszerelése. De jellemében, természetében és szokásaiban olyan vonásokat ismertünk meg, amelyek kiválóan alkalmassá tették, hogy az ázsiai világban megállja a helyét. Már ismételten rámutattunk, hogyan edzette, szoktatta magát nehéz feladatok elvégzésére. Mint fiatal diák olyan szigorú életrendet parancsolt magára, mintha tudatosan készült volna jövendő céljának szolgálatára. Ázsia népei között, teljesen idegen földön, döntően fontos volt, hogy személyes fellépésével, magatartásával, gondolkodásmódjával, egész életszemléletével egyengesse maga előtt az utat, hiszen nem rendelkezett olyan segélyforrásokkal, mint más, tehetős utazók, akik pénzzel, felszereléssel bőségesen ellátva szállhatnak szembe a nehézségekkel.
Csoma jellemét, magatartását vizsgálva, a több ízben említett önfegyelmezésen és igénytelenségen felül sok olyan vonásra bukkantunk, amelyek különösek, szokatlanok voltak a maga környezetében; meghitt barátai vagy ismerősei is különcséget, mi több, excentrikus túlzást, sőt bogarasságot láttak bennük. Ezek a hajlamok vagy tudatosan kialakított vonások azonban nemcsak nem váltak tehertételekké feladatának elvégzésében, hanem ellenkezőleg: olyan előfeltételeknek bizonyultak, amelyek nélkül nem verhetett volna gyökeret a nyugati embernek annyira idegen, sokszor érthetetlen ázsiai világban, ahol életének nagy feladata várt reá. Éppen magatartásának, gondolkozásának azok a vonásai, melyek különcnek, szinte hóbortosnak mutatták európai környezetében, érdemek, erények gyanánt szóltak mellette, amikor teljesen magára hagyva, tibetiek és buddhisták között kellett élnie. Ez a megállapítás furcsán hangzik, pedig tényektámogatják. India és Tibet régi bölcselete, szemlélete szolgáltatja a bizonyítékokat. Ennek a legalább két évezredes szemléletnek a felfogása szerint "a tudásra, bölcsességre törekvő ember" nem léphet a megismerés útjára, ha nincsenek meg benne bizonyos előfeltételek, követelmények, amelyeket részben már a vele született hajlamok megalapoztak, részben pedig kellő önneveléssel elsajátított. Kész példákkal szolgál erre a régi indiai bölcseleti rendszer, a "jógamimámszá", mely a brahmanizmusból a buddhizmusba és Tibetbe is átszármazott, s ott nagy tiszteletben állott. A "Jóga-szutrák" elsorolják azokat a tulajdonságokat és képességeket, amelyekkel a magasrendű célok felé törekvő embernek rendelkeznie kell. Az elveket a jama és nijama (kerülendő és követendő dolgok) szabályai tartalmazzák: szelídség, vagyis nem okozni másoknak ártalmat; igazmondás; mások tulajdonának meg nem kívánása; önmegtartóztatás; nélkülözhető dolgok el nem fogadása; tisztaság; elégedettség; önfegyelmezés; tanulmány; megnyugvás az ember erejét meghaladó tényekben.

Ha végigkísérjük Kőrösi Csoma Sándor életútját, s alaposan vizsgáljuk magatartását, viselkedését a legkülönbözőbb helyzetekben, azt találjuk, hogy a régi keleti bölcsesség és mintaszerű élet föntebb elsorolt ismérveinek minden tekintetben megfelelt. Ismételjük: még olyan vonásokban is, amelyet a normális, józan, gyakorlatias felfogás képtelen túlzásoknak, érthetetlen különcségeknek tart. Például vegyük azt az esetet, amikor barátja Göttingenben neki akarta ajándékozni a könyvét és a kalapját, de Csoma csak úgy volt hajlandó elfogadni azokat, ha megveheti. Csekély volt az összeg, de itt nem a pénz értéke a fontos, hanem az, hogy Csoma még régi jó barátjától sem akart semmit elfogadni. A jógatan azzal magyarázza az említett felfogást, hogy ha másoktól bármit elfogadunk, ezzel mintegy lekötjük, elkötelezzük magun-kat, korlátozzuk belső szabadságunkat és függetlenségünket. Ezt a vonást, a határtalan függetlenség törekvését is megtaláljuk Csomában. Magatartása valóban pontról pontra megfelel a fenti elveknek. Önmegtartóztató lemondásban élt, nemcsak olyankor, amikor a körülmények kényszerítették, hanem mindenkor és mindenütt. A halála óta eltelt hosszú idő alatt, az életével foglalkozó sok kutatás ellenére sem merült fel még egyetlen olyan utalás, amely szerint Csoma életében nő, akár mégoly ártatlan viszony, szerepelt volna. Élete valósággal "Chef d'oeuvre sans amour" volt. Igénytelensége az étkezésben és ruházkodásban, szigorú önfegyelmezése, amikor például tűz nélkül töltötte a fagyos telet a zanglai kolostor rideg cellájában, a béketűrés, amellyel a meg nem érdemelt sérelmeket fogadta, a hiúságnak, a bosszúvágynak vagy a gyűlöletnek teljes hiánya belső alkatában, a kéretlenül kapott támogatásokért érzett hála, s az igyekezet, hogy az így önkéntelenül ránehezedett erkölcsi tartozást is feloldja a szinte túlméretezett viszonzással - ezek rávilágítanak jellemének, felfogásának mélyen gyökerező vonásaira. Mindez lehetővé tette, hogy aránylag könnyen alkalmazkodjék a keleti világ legidegenszerűbb környezetéhez és viszonyaihoz is, bele tudja élni magát a nyugati embernek oly nehezen megközelíthető életformába, s az akkor még alig ismert buddhizmus szemléletébe.

Vajon csupán a hajlamaiban gyökereztek ezek a vonások, vagy egyetemi tanulmányainak során jutottak kezébe olyan keleti művek, amelyek hatást tettek reá és megerősítették sajátos hajlamait? Nem tudjuk. De szembeszökő tény, hogy ezek révén olyan elemek birtokába jutott, amelyek kifejezetten alkalmassá tették éppen annak a rendkívüli feladatnak a megoldására, amely Ázsia szívében várta. Indusok és tibetiek nem lepődtek meg magatartásán, nem láttak megnyilatkozásaiban hóbortos különcséget, hanem tiszteletet, becsülést éreztek iránta, hiszen viselkedése és gondolkozása, minden életelve jól ismert és hagyományosan nagyra tartott érték volt a szemükben.Nem hagyhatjuk figyelmen kívül ezeket a meggondolásokat, amikor útja kezdetén számba vesszük felkészültségét, segédeszközeit, amelyekre támaszkodhatott. Amennyire elégtelen volt vállalkozásának anyagi alátámasztása, annyira fel volt szerelve más, az akkori Ázsia alig ismert világában rendkívül fontos, mondhatni nélkülözhetetlen szellemi fegyvertárral. Ha ezt már most tudomásul vesszük, életének későbbi fordulataiban, válságaiban és eredményeiben sok probléma kulcsára rátalálhatunk. E szempontok figyelembevételével élesebben rávilágíthatunk egyéniségének eddig homályban maradt vagy félreértett vonásaira.

Csomának, amikor 1819 novemberének végén átlépte a román határt, nem volt határozott útiterve. Annyit tudott csak, hogy Kelet felé kell igyekeznie, hogy végül elérje kitűzött célját: Belső-Ázsiát. Elkészült arra, hogy sok nehézségbe fog ütközni hosszú útján. Másfél évtizeddel később így emlékezett elindulásáról és szándékáról a tibeti szótárához írt előszavában:

"Nem számíthattam magam azok közé a tehetős európai úriemberek közé, akik a maguk költségén, élvezetből és kíváncsiságból utaznak; inkább csak szegény tanuló voltam, akinek az volt a vágya, hogy felkeresse Ázsia különböző országait, amelyek a múlt időkben oly sok emlékezetes történés színhelyei voltak, hogy megfigyelje a népek szokásait és megtanulja nyelvüket."
Csoma túlságos szerénysége, s az, hogy szinte szemérmesen került minden alkalmat a maga személyének előtérbe állítására vagy a teljesítményeinek hangsúlyozására, megakadályozta őt abban, hogy utazását, élményeit részletesen leírja. Többször idézett jelentése, melyet 1825 elején a brit indiai kormány részére írt, az egyetlen feljegyzés, amelyben útjáról beszámolt, deabban is csak adatszerűen sorolta fel útvonalának fontosabb állomásait. Utazásának körülményeiről alig tett egynéhány megjegyzést. Pótolhatatlan veszteség ez számunkra, mert innen ered az, hogy ázsiai életének egyes szakaszairól alig tudunk valamit, és nagyrészt feltevésekre, következtetésekre kell szorítkoznunk. Pedig milyen érdekes vidékeken haladt át és milyen tanulságos, megkapó leírást adhatott volna azokról! Duka rámutatott, hogy Csoma csaknem pontosan azt az utat járta végig Elő-Ázsiában Buharáig, amelyen negyvenkét évvel később Vámbéry Ármin tette meg kalandos, izgalmasan érdekes útját. Ha még Vámbéry is olyan nehéznek és veszedelmesnek találta, mennyivel veszedelmesebb lehetett Csoma idejében! A tudós székely vándor egyik legjelentékenyebb földrajzi utazója lehetett volna korának, ha feljegyzi tapasztalatait és benyomásait. Lehet, hogy útját csupán eszköznek tekintette a távoli cél megközelítésére, s ezért nem tartotta érdemesnek sokat foglalkozni vele. Útközben csak arra gondolt, hogyan juthat el óhajtott, de még bizonytalan céljához, s az erre szolgáló eszköz, maga az utazás, nem tetszett elég fontosnak ahhoz, hogy beszámoljon róla. Még az említett jelentésben is csak a legfontosabb adatokra szorítkozott, és gondosan került minden olyan utalást, amelyet talán kérkedésnek lehetett volna felfogni. Csoma gondolkozása "egyhegyű" volt - vagy ahogyan a jógabölcselet nevezi: ekagra - figyelmét, erőit mindig egyetlen célra irányította, s minden egyéb mellékesnek tűnt fel szemében.
Az idézett jelentésben közölt adatok alapján, néhány földrajzi részlettel és kommentárral kiegészítve, a következőkben vázolhatjuk útját India határáig:
Átkelve az erdélyi határon, Bukarestbe igyekezett; az volt a szándéka, hogy ott a török nyelvben gyakorolja magát, azután Isztambulba (Konstantinápolyba) megy. Több hetet töltött az akkor még egészen keleties jellegű kisvárosban, de nem találtmegfelelő alkalmat török nyelvismeretének gyarapítására. Pedig erre szüksége volt. A Balkán országaiban, amelyek akkor még török fennhatóság alatt állottak, nagyon kezdetleges állapotok uralkodtak. 1820. január 1-én elhagyta Bukarestet és Ruszcsukon át Szófia felé vette útját, néhány bolgár kereskedő társaságában, akik Macedóniából gyapotot szállítottak Bukarestbe, s árujukon túladva, terheletlen lovakkal tértek haza. Csoma, ahol csak tehette, ilyen vándorkereskedőkhöz csatlakozott; így biztonságosabb volt az utazás, és társai jól ismerték az útvonalat. Nyolc nap alatt elérte Szófiát, s onnan más bolgárok társaságában, gyors menetben, további öt nap alatt Philippopoliszba (Plovdiv) jutott. Drinápolyon át Isztambulba akart menni, de megtudta, hogy ott pestis dühöng; ezért elkerülte és Énoszba (Enez), a kis görög kikötővárosba vette útját. Február 7-én görög vitorlásra szállt, és Khiosz meg Rhodosz érintésével február végén megérkezett Egyiptomba, Alexandriába (el-Iszkanderija).
Elképzelhetjük, hogy a szegényesen utazó, hiányos felszerelésű Csoma útja az elmaradott balkáni országokon keresztül nem lehetett valami különös élvezet. Bizonyára a vándorkereskedők utastanyáin szállt meg, hiszen ott szert tehetett olyan ismeretsé-

gekre, amelyek megkönnyíthették a továbbjutást. A Balkánon
már megismerkedhetett a keleti világgal. Abban az időben ez a
terület, a török uralom behatása folytán is, még egészen ázsiai
képet mutatott; az életmód, a közlekedés eszközei sokkal inkább
Ázsiára emlékeztettek, mint Európára. Az utastanyákon nem
sok kényelmet és még kevesebb tisztaságot talált. Jó előiskola
volt ez ahhoz az életformához, amelyhez később a tibeti lámako-
lostorokban kellett hozzászoknia.
Mindenütt úgy élt, úgy étkezett, mint az országbeliek. Igény-
telensége megkönnyítette az alkalmazkodást. Útja folyamán a
Balkánon keresztül bőven adódott alkalom arra, hogy a török
beszédet gyakorolja, s megnyerő, nyájas viselkedése bizalmat
keltett iránta az emberekben.
Göttingenből hazatérve az volt a szándéka, hogy mielőtt Bel-ső-Ázsia felé indul,
Konstantinápolyban alaposan áttanulmá-
nyozza a régi arab utazók leírásait azokról a területekről, amelye-
ken a magyarral rokon népek lakhattak. Ez a terve meghiúsult.
Most úgy gondolta, hogy Alexandriában vagy Kairóban tölt
hosszabb időt, itt ismerkedik meg az egykori arab szerzők műve-
ivel, s egyúttal a mindennapi arab beszédet gyakorolja. Alexand-
riában egy ott lakó tiroli kovácsmesterrel, Schäfer Józseffel hoz-
ta össze sorsa; a derék osztrák mesterember mintegy "honfitár-
sát" látta a magyar utazóban, és szállást, ellátást ajánlott fel neki.
De váratlanul Alexandriában is pestis tört ki, Csoma pedig nem
akarta kockára tenni egyedüli "tőkéjét", az egészségét. Szíriai
hajóra, valami kis levantei vitorlásra szállt, amely több kikötőt
érintett és meglehetős kerülő utat tett. Így jutott el Cipruson és
Szidónon át a szíriai Bejrútba, s onnan másik hajóval, Tripolit
érintve, Latakiába. Most megint gyalogszerrel utazott tovább, és
április 13-án Aleppóba (Haleb) érkezett. Itt öt hetet töltött;
megismerkedett Pohle Ignác cseh származású kereskedővel, aki
vendégül látta, s ajánlólevelet adott neki bagdadi ügynökéhez,
a magyar Szvoboda Antalhoz. Csoma Ázsia földjén már beleélte
magát új környezetébe, s tapasztalatai meggyőzték afelől, hogy
minél inkább alkalmazkodik ahhoz, idegen volta annál kevésbé
lesz feltűnő, és annál kevesebb akadály fogja az útját állni. Erre
következtethetünk, mert jelentésében megjegyezte, hogy Alep-
póból május 19-én indult el és "különféle karavánokkal, egysze-
rű ázsiai öltözékben, gyalog utazva" Urfán és Mardinon át Mo-
szulba jutott.
Csoma tehát Aleppóban öltött először ázsiai ruhát, de ez még
nem az az örmény öltözék volt, amelyben Indiába érkezett.
Hazulról hozott ruháját valószínűleg eladta vagy becserélte a
bazárban, amikor az ázsiai öltönydarabokat beszerezte. Ha
ugyan adtak valamit érte. Elképzelhetjük, milyen állapotban volt
már az a ruha, melyet Nagyenyedtől Moszulig viselt. Tartalék
ruhát nem cipelt magával, legföljebb a legszükségesebb alsóne-műt, de különben
is tudjuk jelentéséből, hogy amikor Bagdadba
érkezett, nem volt európai öltözéke.
Csoma Moszulból a Tigrisen tutajjal folytatta útját Bagdadig.
Régi, megszokott közlekedési mód volt ez Mezopotámiában. Az
angol Chesney kapitány 1830-ban szintén így utazott végig az
Eufráteszen; az ő útjáról készült egykorú rajzon látható tutaj
nagyjából olyan volt, mint amilyennel Csoma ereszkedett lefelé
a Tigrisen. Július 22-én érkezett Bagdadba és fölkereste Szvo-
bodát, Pohle ügynökét. Honfitársa szívesen fogadta és a maga
szállásán helyezte el. Bemutatta magyar vendégét Bellino úrnak,
Mr. Rich bagdadi brit ügyvivő bécsi származású titkárának.
Bellino meglepetten nézegethette Csoma ázsiai öltözékét, s mi-
vel azt is észrevette, hogy nem bővelkedik földi javakban, Szvo-
boda útján egy rend európai ruhát és némi pénzt juttatott neki.
Csoma belátta, hogy európaiak társaságában, európai ember
vendégeként nem járhat amúgy sem valami pompás ázsiai ruhá-
jában; elfogadta a segítséget, de csak azért, mert angol követségi

alkalmazottól, tehát hivatalos személytől eredt. Magánembertől sohasem fogadott el pénzt. Pedig rá lehetett szorulva. Nyolc hónapja volt már, hogy búcsút vett Nagyenyedtől, s akármilyen szűkösen élt, pénzkészlete alaposan megcsappant. A hajóutakért, az utastanyák szállásáért, meg a karaván vezetőknek fizetnie kellett, ázsiai öltözéket vásárolt, élelemre kellett költenie, s valószínű, hogy hazulról hozott lábbelije sem bírta a sok gyaloglást. Hat hetet töltött Bagdadban. Ezt az időt pihenésre és nyelvtanulásra, gyakorlásra fordította. Rich, az angol megbízott, éppen távol volt, Kurdisztánban járt. Csoma tehát levelet írt neki: jelentést tett önmagáról és szándékairól, pártfogását kérve. Még nem bízott eléggé angol nyelvtudásában, mert levelét latinul írta meg, számítva rá, hogy a brit ügyvivő tud latinul. Már ami aszöveg olvasását illeti, mert ugyancsak nehezen értette volna meg az angolok latin beszédét; tudvalevő, hogy azok a latin szavakat angol kiejtés szerint mondják.

Csoma nem várhatta be Mr. Rich visszatértét. Szeptember 4-én fölkerekedett és megint csak karaván hoz csatlakozva folytatta útját. Ez az útszakasz biztonságos volt, nem öltött hát ázsiai ruhát, hanem európai öltözetben utazott, mi több, lóháton. Bizonyosan az angol megbízott titkára ajánlotta be valamelyik kereskedőnek. Útközben, Kermánsáhban Csoma összetalálkozott Mohamed Ali Mirzával, az akkori perzsa sah legidősebb fiával, s több európai tiszttel, akik a szolgálatában állottak. A nyugattal érintkezésbe jutott ázsiai országok akkortájt kezdték haderőiket modernebb alapokra helyezni, s az átszervezés és kiképzés munkáját európai tisztekre bízták. Csoma Hamadánon át október 14-én érkezett meg a karaván nal Teheránba, Perzsia fővárosába.

Perzsia (Irán) abban az időben már nem állott az erőnek és hatalomnak azon a fokán, mint háromnegyed évszázaddal azelőtt. Nádir sah perzsa király 1731-ben visszaszerezte az oroszoktól Bakut és a kaukázusi partvidéket, sikeres hadjáratokat vezetett a rabló türkmének és az üzbégek ellen Buharában, sőt az afgánok ellen is. Legnagyobb diadala az volt, amikor Afganisztánon át Indiába nyomult, egészen Delhiig, elfoglalta a pompás várost, és megalázta Hindusztán urát, a nagymogult. A kifosztott Delhiből magával vitte a mogul császárok híres, ezernyi drágakővel ékes színarany "pávatrónusát", és dicsőségének jeléül felállította teheráni palotájában. De 1747-ben meggyilkolták. Utóda, Kerim kán, még megőrizte birodalmát, s ő adott engedélyt az angoloknak, hogy a Perzsa-öböl partvidékén kereskedőállomásokat létesíthessenek. Halála után a Kadzsar-dinasztia került trónra; alapítójának, Aga Mohammednek az unokaöccse, Fath-Ali sah uralkodott akkor, amikor Csoma Perzsiában járt. Nem volt valami sikeres fejedelem; még 1813-ban, hosszas há-borúskodás után, kénytelen volt átengedni az oroszoknak a kaukázusi területek legnagyobb részét.

A tudós székely vándor Bagdadban kétségtelenül ajánlólevelet kapott a teheráni brit ügyvivőhöz, s egyenesen odasietett. De a követségi személyek közül egyet sem talált, csak egy perzsa szolga fogadta, igen előzékenyen, az európai úrként érkező magyart. Szállást adott neki a követségi épületben és ellátta mindennel, amire szüksége volt. Csoma ismét levélben tett jelentést a távollevő ügyvivőnek, Henry Willocknak, ezúttal már angolul. A Bagdadban eltöltött hetek alatt, úgy látszik, sokat haladt az angol nyelvben. Amikor Henry Willock és fivére, George, visszaérkeztek Tebrizből, Csoma elmondta nekik útjának történetét, ismertette szándékát, s a támogatásukat kérte. A két angol - eredetileg a brit índiai hadsereg madrászi lovasezredének tisztjei, akiket diplomáciai megbízatással küldtek Perzsiába - rendkívül szívélyesen fogadta a magyart, különösen amikor megtudták, hogy születése szerint az erdélyi "katonai nemesség" sorába tartozik. Csoma később őszinte hálával emlékezett meg

róluk a Kennedy kapitánynak írt hivatalos jelentésében. Vendégük gyanánt négy hónapot töltött Teheránban, s ezt az időt hasznos tanulmányokra fordította; komoly nyelvtani alapokra helyezte perzsa nyelvismeretét, gyakorolta magát az angol beszédben és fogalmazásban, azonfelül sok olyan munkát olvasott el, amelyek különösen érdekelhették. Megjegyzi, hogy a pártus dinasztia korából származó néhány régi érmét is megvizsgált. Említett jelentésében a Willock-fivérekre hivatkozott, hogy Kennedy hozzájuk fordulhat a személyére vonatkozó értesülések végett. Nyilván erősen összebarátkozott a két jóindulatú angollal.

Csoma tudta, hogy Teheránt elhagyva, óvatosabban kell továbbhaladnia, hiszen útja nyugtalan, bizonytalan vidékek felé visz, ahol komoly veszélyek fenyegethették az idegent, főként a keresztény európait. Willockék jól ismerték az országot, s alaposan meghányták-vetették magyar barátjukkal a követendő útvo-nalat, az utazás körülményeit; tanácsokkal látták el a magányos vándort. Csoma Közép-Ázsiába igyekezett. Az út Buharának vezetett, Sáhrudon, a horászáni Mesheden, majd Merven, vagyis Türkmenisztánon keresztül. Meshed táján már türkmén hordák támadásától is tartani lehetett. Ez a vidék még négy évtizeddel később, Vámbéry ottjártakor is veszedelmes volt. Nemcsak életveszély, hanem ennél is majdnem rosszabb fenyegette az idegent: hogy a rabló türkmének foglyul ejtik és eladják rabszolgának. Csoma tehát elhatározta, hogy ismét ázsiai köntöst ölt; ezt különben Willockék is ajánlották neki, sőt perzsa királyi rendelet írta elő, hogy a Teheránon túli területeken járó európaiak az országban szokásos módon öltözködjenek. Más nyugati utazók szintén így tettek. Csoma - többször ídézett jelentésében - világosan megírta, hogy Teheránból "örmény öltözékben" utazott tovább. Csomában a becsülete és önérzete tiltotta, hogy megtagadja magyar voltát, ugyanígy nem volt hajlandó letagadni azt sem, hogy keresztény - helyesebben keresztyén, ahogyan a reformátusok mondják. Az örmények azonban keresztények, s ezt Ázsiában mindenütt tudják róluk. Csomának fekete haja, sötét szeme és barnás arcszíne volt, bízott benne, hogy némi szerencsével csakugyan örménynek nézik. Az örmények mindig ügyes, mozgékony kereskedők voltak; Perzsiában, Buharában, Turkesztánban, még Afganisztánban is találkozni lehetett velük. Az is hozzájárulhatott Csoma elhatározásához, hogy amióta a török üldözések elől menekülő örmények egy csoportja Erdélyben talált új hazát, az ott megtelepült örmény-ség elmagyarosodott, noha örmény hagyományait és nyelvét továbbra is ápolta. Az ázsiai örmények előtt mindez nem volt ismeretlen.

Csoma tisztában volt az esetleges veszélyekkel. Erre vall, hogy levelet írt Kovács József nagyenyedi tanárnak, s Willockékrabízta, hogy továbbítsák hazájába. Egy másik levelet is írt, ezt mintegy végrendeletének szánta, s azzal adta át Willockéknak, hogy ha további útján elhalálozna, küldjék el rokonainak. Csoma "teheráni levelét" Duka nem közölte. De fontos és jellemző dokumentum, s ezért alább teljes szövegében idézzük a levelet, amelyet Csoma a nagyenyedi kollégium patrónusaihoz intézett:

"Nagy érdemű hazafiak!

Minekutána hazánk Fő oskolájában, Nagyenyeden tanulásomat egészen bevégeztem volna, tapasztalás és szélesebb esmeret szerzése végett, más nemes ifjak példája szerént, ezelőtt egy néhány esztendőkkel én is Németországba kimentem vala, - holott is a göttingai universitásban két esztendőnél tovább mulatván, tehetségem szerént igyekeztem magam tökéletesíteni; minthogy pedig mindenkor igen kedves foglalatosságom volt az idegen nyelvek esmerete, a nemzetek történeteinek idő, hely és környűállások szerént való vizsgálása, s ott is egy bizonyos célt vévén magam eleibe, különösen ezekben gyakoroltam magamat.

Agyönyörűség, melyet ezen foglalatosságomban érzettem, a régiségnek sok titkait felfedezvén, leírhatatlan. Annyival inkább kedves volt előttem az esmeret, melyre eszerént jutottam, mivel tökéletes meggyőződést szereztem magamnak a felől, hogyha az Isten életben megtart, azt, a mit nemzeti nyelvünk és literaturánk pártfogói és barátai régen óhajtanak, hazánk némely tudósai pedig több ízben megmutatni próbáltanak, rövid idő alatt kivihetem, megbizonyíthatom, azaz: látván, mennyire különbözzék nemzetünk mind nyelvére, mind characterére, mind öltözetére nézve minden más európai nemzetektől; micsoda nagy bizonytalanság uralkodjék az egész tudós világban, nemzetünk eredeti lakhelye, elszármazása, régebbi történetei, nyelvünk más nemzetek nyelvével való atyafisága felett; továbbá micsoda helytelen vélekedései legyenek a külső íróknak, a kik sem nemzeti nyelvünk természetivel, sem a nemzet characterével és szokásaival eléggé esmeretesek nem lévén, csupán a nevek hasonlatosságából ítélvén akarták megmutatni nemzetünk elszármazását ésrégibb történeteit; utoljára látván, mennyire eltévelyedtenek légyen némely tudós hazánkfiai (jóllehet a nyelv atyafiságát helyesen állítják) a külső írók tekintete után indulván nemzetünk eredete megítélésében, és hogy mind tulajdon vágyódásomnak eleget tegyek, mind pedig nemzetemhez való háladatosságomat és szeretetemet megmutassam, számban nem vévén a fáradtságomat és megtörténhető veszedelmeket, azon fáklyánál fogva, melyet Németországban gyújtottam volt meg, elindultam nemzetem eredete felkeresésére. - Az ég megáldotta lépéseimet. Több rendbéli sor hegyeket, nagy vizeket, tengereket és míveletlen nemzeteket, egészségemnek legkisebb változása nélkül, sehol semmi veszedelmet nem szenvedvén, már meghaladtam, - és a történetek ezen nagy hazájában annyira bejöttem, hogy már több mint két holdnapja Persiának residentialis városában, Teheránban mulatok, s nagy reménységem vagyon, hogy ha valami nagy szerencsétlenség nem ér, bár ha szintén más úton indultam légyen is meg, a melyet a köz vélekedés javalhatott volna, rövid idő alatt megbizonyítom, hogy nem helytelen fundamentumon épült az én meggyőződésem.

Egy ilyen út, egy ilyen cél kivitele sok költséget kíván! én enélkül szűkölködöm, tulajdon költségemből, bármely takarékosan éltem is vele, már régen kifogytam, a hamar célra jutáshoz való indulat messze ragadott - már a keresztyén frank nevezet gyűlöléses -, nincsenek európaiak, nincs kitől segedelmet várni, - elindulásom előtt nem bátorkodtam megkeresni segedelemért az Érdemes Patronus Urakat, tartván attól, hogy helyben nem hagyván ily formán egyedül való utazásomat, segedelmet nem nyerhetek, ime, megmutattam, hogy az utazás lehetséges, csak költség legyen, a karavánok mindenfelé gyakran mennek, és a mint már az ezekkel való utazást esmerem, akármerre bátran el merek indulni. Ha költségem illendőleg lett volna, és ha lett volnaa célom, eddig egész Ázsián végig mehettem volna. Melyre nézve instálom alázatosan az érdemes Patronus urakat, méltóztassanak ezen célom kivitelére illendő segedelemmel lenni, én bizodalmason ígérem, hogy ezen elkezdett pályában, éppen azon buzgósággal, mellyel hazámból kiindultam, tovább futni meg nem szűnök, és ha valami szerencsétlenség nem talál, a pénznek vétele után, esztendőre odahaza leszek, és mindazoknak, valamint nemzetünket becsülik, a legszélesebb kiterjedésben örvendetes relatiot fogok tenni. Magamat nemes pártfogásokban, szeretetekben bizodalmasan ajánlván, maradtam változatlan tisztelettel az érdemes patronus Uraknak alázatos szolgájok Körösi Sándor."

Mondjuk el itt mindjárt, mi lett ennek a levélnek és Csoma kérésének a sorsa. A nagyenyedi "Patronusok" Konstantinápolyon keresztül, 1821. március 18-án kapták kézhez. Kenderessy eljuttatta Thaisz Andrásnak, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőjének; ez lapjában közzétette a híreket és gyűjtésre szólí-

totta fel a hazafias közönséget. 2878 forint gyűlt össze, s ennek fejében 450 aranyat küldtek Csoma részére a londoni osztrák követség útján. Közben ő természetesen már elhagyta Teheránt, maga Henry Willock sem tudta, merre jár, s a pénzt visszaküldte. George Willock 1823. május 12-én szintén negatív jelentést küldött Tebrizből. Csomának nyoma veszett, hiszen - mint látni fogjuk - kénytelen volt eltérni eredetileg tervezett útvonalától. Ekkor idehaza már halottnak hitték a bátor magyar kutatót. George Willock nem szűnt meg érdeklődni Csoma iránt, s amikor 1825-ben Indiába helyezték, megnyugtatóbb hírekkel szolgált: megtudta, hogy Csoma időközben Moorcrofttal találkozott és Ladakba ment. Ez a híradás, amely Cartwright, akkori teheráni brit ügyvivő útján jutott a londoni osztrák követséghez, s onnan Bécsbe, majd Pestre, 1826-ban jelent meg, ugyancsak a Tudományos Gyűjteményben. Magyarországon csak most tud-ták meg, hogy Csoma él. A gyűjtött összeg sorsáról majd a megfelelő helyen beszámolunk. Itt elég annyi, hogy a székely vándor nem kapta meg, amikor pedig a legnagyobb szüksége lett volna rá. De a bekövetkezett események folyamatában a "ha . . ." vagy a "lett volna . . ." féle feltételezéseknek nincsen semmi értelmük: az ilyesmi csak játék a gondolatokkal, híjával minden valóságnak. Ahhoz, hogy később pályája úgy alakulhasson, ahogyan alakult, minden eseménynek úgy kellett bekövetkeznie, ahogyan bekövetkeztek.

Végrendeletén kívül könyveit, írásait, bizonyítványait is a brit követség gondjára bízva, Teheránban hagyta. Ez szintén azt bizonyítja, hogy ő maga is mennyire bizonytalannak, veszélyesnek látta útja következő szakaszát. Henry Willock háromszáz rúpiát utalt ki részére, és megajándékozta az akkor legkitűnőbbnek tartott Johnson-féle szótár zsebformájú kiadásával.

A tudós vándor 1821. március 1-én elbúcsúzott jóakaróitól, és mint rendesen, ismét karaván hoz csatlakozva, útra kelt. Fárasztó, nehéz út várt rájuk. A karaván lassan haladt megterhelt tevéivel; a nagyobb helységeknél pihenőnapokat tartottak. Így azután csak április 18-án érkeztek meg Meshedbe, Horászán fővárosába.

Nem tudjuk bizonyosan, mikor kezdte Csoma magát az ázsiaiak között "Szkander bég"-nek nevezni. Lehet, hogy útitársai hívták így már előbb, vagy most ezen az úton, mikor végleg ázsiai mezt öltött. Szkander - Szikandar vagy Iszkandar - a Sándor névnek felel meg a muszlim világban, a "bég" pedig urat jelent. Duka életrajzában ez a név először abban a levélben tűnik fel, amelyet Moorcroft írt Kennedy századosnak Csomáról.

A Buhara felé vivő úton már általában így nevezte magát: Molla Szkander bég ez Mulki Rúm, vagyis "az európai Törökországból való tudós Sándor úr", vagy röviden Szkander bég. Rúm tulajdonképpeni jelentése "Róma"; a muzulmánság az egykori keletrómai birodalom területét, ennek is főként európai részét,de tágabb értelemben Európát nevezte így, Mulki Rúm: Rúmi birodalom.

Csoma már jól beszélhetett arabul, perzsául és törökül; útjának ezen és a következő szakaszán főleg a perzsára volt szüksége. Aligha utazott most lóháton, hiszen takarékoskodnia kellett a pénzével, s a gyaloglás sohasem esett nehezére. Legföljebb a melegtől szenvedett, de a szikár, edzett vándort ez sem érintette túlságosan.

A karaván, amellyel utazott, Meshedbe tartott; itt tehát megvált tőle, és alkalmatosság után nézett, hogy továbbhaladhasson Buharába. De bizony hosszú ideig Meshedben kellett rostokolnia. Nyugtalanító hírek jártak, a szomszédos területeken háborús zavargások tették bizonytalanná az utazást; nem indult karaván Buhara felé. Csoma október 20-ig volt kénytelen várni, míg végre nekivághatott ennek az útnak. Kerek fél évet vesztett el máris - holott Teheránban még azt képzelte, hogy

egy éven belül végére járhat feladatának . . .
Buhara akkoriban egyike volt Ázsia legbizonytalanabb, legveszedelmesebb területeinek. A buharai emírek csaknem szüntelenül hadakoztak a szomszédos országokkal vagy törzsekkel, s igazi keleti kényurak módjára hatalmaskodtak, harácsoltak, kegyetlenkedtek. Az oroszok 1820 óta egyre többet foglalkoztak Buharával, de háborúra csak jóval később került sor, amikor már az angol érdekek is tevékenyen közrejátszottak. A cári terjeszkedés azonban már Csoma ottjártakor fenyegethette az országot, mert amikor 1821. november 18-án a fővárosba érkezett, erős orosz sereg közeledésének híre bolygatta fel Buharát. Az ilyen híresztelések ellenőrizhetetlenek voltak; karavánok, utasok, kereskedők hozták-vitték a híreket, többnyire maguk is másodkézből kapták értesüléseiket, s a mendemondát bajos volt megkülönböztetni a tényektől. Ezúttal is ez volt a helyzet. Noha valójában az oroszok nem fenyegették az országot, a vészhírek mindenkit izgalomba hoztak. Csoma megint kénytelen volt félbeszakítani útját, mert nem indult karaván Turkesztán felé, amerreigyekezett. Láttuk, hogy Közép-Ázsiába, sőt Mongóliába, a
kínai határvidékre szeretett volna eljutni. Mindig ez a terület vonzotta, izgatta képzeletét. A hírek azonban annyira nyugtalanítóak voltak, hogy a továbbmenetelre egyelőre gondolni sem lehetett. Csoma kénytelen-kelletlen már rászánta magát, hogy Buharában töltse a telet, de közben tájékozódott, érdeklődött a karavánszeráj utastanyáján meg a bazárban, hiszen Keleten a bazár a városi élet központja, ott tereferélnek az emberek és cserélik ki értesüléseiket vagy pletykáikat. Megtudta, hogy ha Turkesztán felé bezárult is az út, Afganisztánba indul karaván. Bizonyosan éppen indulóban volt egy, mert Csoma nem sokat késlekedett: ötnapos buharai tartózkodás után elindult Kabul felé.
Igyekezniük kellett, hogy átkelhessenek a Hindukus magas hágóin, mielőtt a hó betemeti az ösvényt. November vége felé járt, és Balhig, a Hindukus tövéig jó háromheti út állt előttük. Balh után három 2700-3000 méter magas hágón kellett átkelniük, hogy keresztülvergődjenek a Hindukuson Bámijánig. Ott azután a legmagasabb, 5310 méteres hágó következett. A székely havasok fia még nem járt ilyen magasságokban. Most megismerkedhetett a vad, rideg ázsiai hegyvilággal, a meredek sziklaösvényekkel, a nehéz kapaszkodókkal és hágókkal. Nem sejthette még, hogy éveket fog eltölteni még zordonabb, még barátságtalanabb, magas hegyi tájakon, Ladakban, Nyugat-Tibetben. Hiszen az volt a célja, hogy - jókora kerülővel ugyan - eljusson Közép-Ázsiába és Mongolországba. Buharán át egyenesebb út vezetett arrafelé, de azt nem követhette.
Nem riadt vissza a hosszabb, nehezebb úttól, mert azt hitte, hogy ezen biztonságosabban haladhat célja felé. Afganisztánon át Indiába, az Öt Folyó földjére igyekezett, hogy onnan Kasmíron és Ladakon keresztül elérje a Karakorumot, s ezen átkelve Kelet-Turkesztánba jusson. Az már igazán Közép-Ázsia, és ha nem ütközik akadályba, átvergődhet rajta Mongolországig. Nemtörődött az út nehézségeivel és fáradalmaival, csak azt látta, hogy a célja felé viszi.
Nyitott szemmel járt az afganisztáni ösvényeken, mert Bámijánban a régi buddhista műemlékek jellegéről felismerte, hogy a görögös, hellenisztikus kor alkotásai; ezzel megelőzte a kutatókat, mert a tudomány csak évtizedek múlva tárta fel és határozta meg az egykori Gandhára görög hatást mutató művészetét.
Elcsigázó, nehéz menetelés után érkezett meg 1822. január 6-án Kabulba, Afganisztán fővárosába. Afganisztán akkor már független ország volt; 1747-ben Ahmad Sah Durráni ragadta magához az uralmat; azelőtt Afganisztán is Perzsia urának, a már említett Nádir sahnak hódolt. Csoma ottjártakor Afganisztán még nem fordult szembe az indiai brit terjeszkedéssel, de az

emír barátságos viszonyban állt a határos Pandzsábbal, Indiának akkor már utolsó független államával, ahol Randzsit Szingh szikh fejedelem uralkodott.
Csoma, mint rendesen, Kabulban is az örményekhez fordult, akik mint keresztényt szívesen fogadták. Ezektől hallotta, hogy közel az indiai határhoz, Mohammed Azím Khán emír táborában éppen két francia úr tartózkodik. Ez kapóra jött, mert úgy gondolta, jó lesz megismerkedni velük; bizonyára útbaigazíthatják, talán elő is segíthetik továbbutazását. Ugyanakkor karaván készült Indiába, Csoma felhasználta az alkalmat, és január 19-én elhagyta Kabult. Dakka afgán falu mellett, közel a Haibár-szoros bejáratához, 26-án rá is talált a két franciára: Allard és Ventura volt a nevük. Jelentékeny ember volt mind a kettő, tábornokok, egykor Napóleon tisztjei. Randzsit Szingh maharadzsa szolgálatában állottak, s éppen Lahorba, Pandzsáb fővárosába igyekeztek.
A két magas rangú tiszt bizonyára meglepődött az örménynek öltözött, valószínűleg nem éppen ápolt külsejű idegen láttán, aki angolul - vagy talán franciául - szólította meg őket. Amikor azután beszámolt hosszú, kalandos utazásáról, és főképpen, amikor kiderült, hogy tudományosan képzett, művelt európai, asokat látott franciák nagy érdeklődéssel és szívélyességgel fogadták. Csoma tőlük tudta meg, hogy nincs értelme mindjárt továbbmenni Kasmír és Nyugat-Tibet felé, mert télidőben a behavazott magas hágók járhatatlanok. A francia tisztek felszólították, hogy tartson velük Lahorba. Elfogadta a meghívást, s a sátrakkal, szolgákkal, lovakkal jól felszerelt tábornokok társaságában, kétségkívül kényelmesebben tette meg ezt az útszakaszt, mint az előzőket. Körülbelül 460 kilométeres menet állt előttük, de a szikh maharadzsa hadseregének átszervezésével megbízott francia tisztek, úgy látszik, szemleúton voltak, meg-megálltak útközben, Pesavarban, Ravalpindiben vagy másutt is, mert Csoma csak március 12-én érkezett meg velük Lahorba.
Az elszánt székely vándor eszerint Indiába jutott, bár akkor még nem is sejtette, hogy sorsa nemsokára elválaszthatatlanul ehhez a földhöz fűzi. Ezért Indiával, amely oly nagy szerepet játszott Csoma további életében és tevékenységében, közelebbről meg kell ismerkednünk. Annál is inkább, mert éppen abban az idő tájban, amikor Kőrösi Csoma Sándor átlépte határát, nagy horderejű, messze ható események és változások mentek végbe földjén.
* * *

II.
ÚTTÖRŐ MUNKÁLKODÁS
1822 -1831

1. INDIA ÉS A BRIT HÓDÍTÁS

Csoma a brit hódítás kibontakozó korszakában lépett India földjére, s az angol törekvések, valamint az ezek következtében beállott viszonyok lényegesen befolyásolták az ő munkáját is, sőt döntően szóltak bele tevékenységébe. Hogy ezt a korszakot helyesen ismertethessük, szükséges nagy vonásokban felvázolni India történetének legalább azokat a szakaszait, amelyek a brit hódítás előzményeit és előfeltételeit érthetővé teszik.
India Ázsiának déli kiszögellése, magában szinte különálló, kisebb kontinens; akkora, mint Európa, a Szovjetunió európai része nélkül. Ázsia testétől a világ legnagyobb hegysége, a Himalája választja el. Ezen a hosszan és szélesen elterülő magas hegységen nem vezetnek át könnyen járható útvonalak, s így elszigeteli Indiát Ázsia belső területeitől. Északnyugaton azonban, India és Afganisztán határán, a Himalája tömegéből alacsonyabb hegyvonulat nyúlik le délnek, s itt már járható szorosok teszik lehetővé nagyobb tömegek átvonulását. Ősidők óta itt volt "India kapuja", melynek hármas ajtaján, a Haibár-szoroson, a Kurram és a Kabul folyó áttörésén keresztül érte Indiát minden

idegen invázió, kivéve az új- és legújabb korban megjelent hódítókat, akik a tenger felől közelítették meg. Csoma maga is ezen a hegyvidéken, a Haibár-szoroson át érte el Indiát.
Az indiai kultúra gyökerei, amennyire a történelem előttiidőket mai ismereteinkkel áttekinthetjük, az időszámításunk előtti IV. évezredig, az úgynevezett "Indus-völgyi műveltség" korába nyúlnak vissza. Ennek vetett véget az i. e. II. évezred közepén behatoló indoárja hódítás. Az indoárják a maguk műveltségét - amelyet a védákból ismerünk - idők folyamán, feltehetően az i. e. XV. és X. század között, egybeolvasztották az Indiában talált és behódoltatott régebbi népek műveltségével. Így alakult ki a brahmanizmus kultúrája és jellegzetes társadalmi szervezete, amely az úgynevezett kasztrendszeren alapult. Ez ellen ugyan már az i. e. VI. században erőteljes visszahatások léptek fel, például a buddhizmus, amely azután egy évezreden át kiemelkedő szerepet játszott Indiában, és kiáradt Ázsia más területeire is, noha végül az i. sz. X. és XIII. század között talaját vesztette keletkezésének földjén. A brahmanizmus, a buddhizmus és más, újabb irányzatok azonban egyaránt ősi, indiai szemléletből sarjadtak ki; vetélkedtek, de nem fordultak szembe egymással ellenségesen, erőszakkal, s az ellentétek sohasem fajultak vallásháborúkká. Politikai tekintetben is bizonyos egyöntetűség jellemezte a régi Indiát. Jóllehet a számtalan fejedelemséget, kisebb-nagyobb országot csak időről időre foglalta össze nagyobb birodalmakba egy-egy jelentékeny uralkodó vagy dinasztia, India mégis körülbelül két évezreden át védve maradt minden végzetes hatású külső támadástól és idegen uralomtól. A hódító szándékkal behatoló idegen népeket az indiai erők vagy le tudták verni, vagy fejlettebb, magasabb rendű kultúrájukkal előbb-utóbb magukba olvasztották, hindukká vagy buddhistákká, indiaiakká tették őket, mint ahogy például az V. században betört fehér hunokkal történt. Az egyes fejedelemségek háborúkat viseltek egymással, területeket hódítottak el szomszédjaiktól, de mindez, hogy úgy mondjuk, India belső ügye maradt; a régen kialakult indiai világfelfogást, életformát, társadalmi rendet, általában a közös alapokon felépült kultúrát nem veszélyeztette.
Az utolsó nagy észak-indiai birodalom összeomlása, vagyis a VII. század után nem alakult ki többé erős, szervezett hatalom, s aszéttagoltság, a sok fejedelemség örökös torzsalkodása, az összefogásra törekvés teljes hiánya, az ezekből következő gazdasági zavarokkal együtt, veszedelmes mértékben meggyöngítették Indiát. Pedig Nyugat felől minden előzőnél fenyegetőbb támadás közeledett. Az iszlám vallásának, és alapítójának, Mohamednek a követői, a muszlimok a VII. századtól kezdve fokozódó lendülettel törtek elő Arábiából, elfoglalták és az iszlámra térítették Perzsiát, majd Közép-Ázsia felé nyomultak. A "kincses India" mindennél jobban vonzotta az új hódítókat. A VIII. században egy arab csoport megszállta Szindhet az Indus folyam torkolatvidékén. A X. és XI. században a szomszédos, már az iszlámnak hódoló Afganisztán felől érték erős támadások Indiát. India északnyugati részében akkor a rádzsput törzsek voltak a legerősebbek. Amíg alkalmi szövetségben egyesültek, vissza tudták szorítani az arab-perzsa-török-afgán hadak támadását, de mihelyt elmúlt a közvetlen veszély, ismét marakodni kezdtek egymással. A XII. század végén érte azután Indiát a legerősebb roham: Kutbuddin tönkreverte a hevenyében ismét szövetkezett rádzsputokat, elfoglalta Észak-India kulcsát, Delhit, és megalapította a hindusztáni szultánságot. Utódai ezt a birodalmat a XIII. század folyamán kiterjesztették egész Észak- és Közép-Indiára, sőt a Dekkán tekintélyes részére is. Noha a vitéz rádzsput törzsek, Rádzsasztán hegyei közé húzódva, még harmadfél évszázadon át dacoltak a mohamedán hóditókkal, és Dél-India is megőrizte függetlenségét, immár mégis Delhi urai s a mohamedánok képviselték Indiában a legerősebb, legjobban

megszervezett hatalmat.
A mohamedánok az iszlám fanatikus hívei, sőt erőszakos terjesztői voltak, vallási kötelességüknek tekintették a "hitetlenek" leigázását és megtérítését. Ellentétben a régebbi hódítókkal, az indiai kultúra hatásai leperegtek róluk, India nem olvaszthatta magába az új, diadalmas behatolókat. Noha a környezet, az éghajlat, az indusokkal való érintkezés idővel átformálta őket is, megőrizték a maguk világ- és életfelfogását, s igyekeztek ezeketa legyőzöttekre rákényszeríteni. A hinduk visszahúzódtak kasztrendszerük védősáncai mögé, nem keveredtek a hódítókkal, az üldözések ellenére passzív ellenállásban kitartottak hagyományos kultúrájuk mellett, de az idegen uralom súlyosan rájuk nehezedett, kultúrájukat, fejlődésüket pedig évszázadokra visszavetette.
A legjelentékenyebb muzulmán hódítók a mogulok voltak.
A XVI. század elején törtek be Indiába Bábar fejedelmük vezetésével, és 1526-ban a hindusztáni szultántól elfoglalták Delhit. Unokája, Akbar, akit a történelem méltán a Nagy jelzővel illet, helyezte szilárd alapokra a mogul hódítás területét. Akbar bölcs politikus volt, megbékélt a hindukkal, a vitéz rádzsput fejedelmeket pedig, miután leverte őket, hűbéreseivé és készséges szövetségeseivé tette. A mogul birodalom rohamosan növekedett, s Akbar utóda alatt már egész Észak-India - Afganisztánt beleértve - sőt a Dekkán is a Delhiben vagy Agrában székelő "Nagymogul"-nak hódolt.
Éppen a mogul hódítás előestéjén, a XV. század legvégén, más, még nagyobb jelentőségű esemény következett be Indiában. Vasco da Gama portugál hajós Afrika megkerülésével megtalálta az Indiába vezető tengeri utat és 1498-ban kikötött Dél-India nyugati partján, Kálikutba. Néhány év múlva a portugálok hatalmukba kerítették ezt a délnyugati partvidéket és megalapították az első európai gyarmatot Indiában. A XV. század utolsó évtizedeiben a régi nyugati vágy, elérni a "fűszerek hazáját", az Indiákat, s általában Kelet-Ázsiát, amelyet a mohamedánok áttörhetetlen fallal zártak el a Nyugat elől, a tengerjáró népeket arra ösztönözte, hogy vízi utat keressenek Kelet felé. A földrajztudomány fejlődése s az iránytű feltalálása kitágította a hajózás határait. Kolumbusz hitt az új elméletben, hogy a Föld gömbalakú, s amikor nyugatnak irányította hajóit, tulajdonképpen
Ázsiába akart eljutni a földteke megkerülésével. Tehát a "kincses India" ősi csábítása vezetett Amerika felfedezésére is.
A portugálok sikere a többi tengerjáró népre is nagy hatást tett, különösen a spanyol világhatalmat megingató északi hajósnépekre, az angolokra és hollandokra. Nem nyugodtak bele, hogy a keleti kereskedelem a portugálok kiváltsága maradjon. 1600-ban Londonban megalakult a brit "Kelet-indiai Társaság" (East India Company), 1602-ben pedig Hollandiában is hasonló társulat jött létre. A feudális nemességgel szemben előtérbe törekvő polgárság, a gyakorlatias érzékű és vállalkozó szellemű kereskedők szolgáltatták a tőkét a vakmerő hajósok vállalkozásaihoz. Ez magasabb fejlődési fokot jelentett, mint a feudális királyi hatalom nevében hajózó portugál szerencselovagok tevékenysége, akik hittérítés leple alatt féktelenül harácsoltak és erőszakoskodtak. Előbb a hollandok értek el jelentős eredményeket és törték meg a portugálok egyeduralmát az indiai vizeken, majd megalapították hátsó-indiai gyarmataikat. Az angolok eleinte szintén a hátsó-indiai szigetvilágban próbálkoztak, de utóbb a hollandok kiszorították őket onnan. Eközben partra szálltak India nyugati partján, északabbra, mint annak előtte a portugálok, és 1612-ben sikerült a Mogul birodalom gudzsaráti helytartójától szabadalmat nyerniük néhány kereskedőtelep felállítására az ottani partvidéken, Szúrat központtal. Néhány évvel később az angolok már kezdték kiszorítani a portugálokat Indiából, de ezek szinte a mai napig meg tudtak tartani néhány

kikötővárost délen, például Goát és Divát. 1615-ben I. Jakab angol király követet küldött Dzsehángir nagymogulhoz, Nagy Akbar fiához: a követ, Sir Thomas Roe, három évet töltött a mogul császári udvarban és sok kedvezményt biztosított az angol kereskedelemnek. Az ügyes angolnak sikerült felkeltenie a nyerészkedés vágyát a mogul udvarában. Nemcsak a császár és az udvar nagyjai értették meg, mennyi hasznot hozhat a szabadalmakkal támogatott angol kereskedelem az államnak az adók és vámok révén, hanem a mogul hercegek, sőt a császári zenana (hárem) előkelő hölgyei is kitűnő befektetésnek találták, hogy a brit kereskedőkkel üzleti alapon társuljanak, s a nagy nyereség reményében jelentős összegeket bocsássanak rendelkezésükre. Amikor az angolok ekképpen megnyerték a mogul hatalom támogatását, biztos talajt éreztek a lábuk alatt, s egyre több kereskedőtelepet - factoryt - létesítettek India tengerpartjainak különböző pontjain. A Nagymogul, amidőn pártfogásába vette az angol kalmárokat, nem sejtette, hogy azok majd, nem is olyan sokára, magukhoz fogják ragadni a mogul birodalom örökségét.
A XVIII. század elején az angoloknak már igen jelentékeny telepeik voltak Indiában: az említett Szúraton kívül Bombay, Madrász és Kalkutta álltak az első helyen. Bombayt és Kalkuttát tulajdonképpen maguk az angolok alapították a régebbi kis faluk helyén. De mind között Madrász volt a legfontosabb, mert itt az angolok a helyi fejedelemtől engedélyt és területet szereztek, hogy erődöt építhessenek. A madrászi Szt. György-erőd volt az első brit birtok Indiában, és később azzá az "archimedesi ponttá" vált, ahonnan India meghódítása kiindult. Akbar unokája, Sáh Dzsihán (uralkodott 1628 -1658) még általában nagyapja és apja politikáját követte; biztosítani tudta hindu alattvalóinak támogatását, s uralma alatt a mogul hatalom elérte fejlődésének csúcsfokát. De utána végzetes változás állott be. Fia, Aurangzeb, vagy másképpen I. Álamgír császár, megfosztotta apját trónjától, és fogságba vetette. Fanatikus, ortodox muszlim volt, s az iszlám bajnokának, "a pogányok ostorának" szerepében tetszelgett. Ismét üldözni kezdte a hindukat. Hűbéresi csak becsületből vagy kénytelen-kelletlen tartottak ki a mogul hatalom mellett. Aurangzeb csaknem egész hosszú uralkodása alatt háborúskodni kényszerült. Egy kis dekkáni nép, a hindu marathák bátran szembeszálltak vele, és nem egy csapást mértek a mogul hatalomra. A mohamedán helytartók is lázadoztak a Nagymogul ellen. Aurangzeb türelmetlen vakbuzgósága megásta a birodalom sírját. Amikor 1707-ben meghalt, a marathák előtörtekszűkebb hazájukból, és támadásaik alatt a mogul birodalom recsegni-ropogni kezdett. Delhi trónján elpuhult, tehetetlen császárok váltották egymást, s az egykori rádzsput hűbéresek sorra otthagyták őket. Már nemcsak a dél felől előrenyomuló marathák döngették a mogul uralom roskadozó bástyáit, hanem északról a harcias nemzetté fejlődött pandzsábi felekezet, a szikhek is.
A XVIII. század közepén a marathák csaknem véget vetettek a mogul uralomnak. Portyázó lovas hadaik Bengálig elkalandoztak, maratha fejedelemségeket alapítottak Közép-Indiában, Rádzsputána határán és Gudzsarátban. Delhit - a hanyatló mogul birodalom fővárosát - eközben a föntebb említett perzsa Nádir sah megalázta és kifosztotta, de azután elvonult. Úgy látszott, hogy a marathák, akik létrehozták az úgynevezett "hindu konföderációt", hovatovább átveszik a Mogul birodalom örökségét és magukhoz ragadják a hatalmat India legnagyobb része fölött. Hanem ekkor Ahmad Sah Durráni afgán emír erős sereggel betört Indiába, és az útját álló marátha haderőt 1760-ban tönkreverte a pánipati síkon, ahol már nemegyszer dőlt el Észak-India sorsa.
Az angolok még a XVII. század vége felé, s még inkább a XVIII. század elején, látva a Mogul birodalom gyors hanyatlását, ezt felhasználták a maguk erejének növelésére. Hivatkozás-

sal arra, hogy a Birodalom már nem tudja megvédelmezni kereskedőtelepeiket a portyázó marathák támadásaitól, engedélyt kértek és kaptak, hogy saját haderőt állíthassanak fel. A mogul árnyuralkodók még örültek is ennek, hiszen az angolokban szövetségeseiket látták. Így jött létre az indiai brit hadsereg. Egyelőre minden fontosabb brit telep külön szervezte meg haderejét. Ebben a csekély számú angol katonaság csak a sereg magvát alkotta, a legtöbb csapat összetoborzott indus zsoldosokból, szipojokból (Sepoy) állott, angol tisztek vezetése alatt.
A brit terjeszkedésnek egyedül a marathák vethettek volna még gátat, de elszenvedett súlyos vereségük az ő lendületüket is csökkentette. Így aztán komoly indiai ellenfél nem állhatta útjátaz angoloknak.
A XVIII. században már inkább egy másik
európai vetélytárssal, a franciákkal kellett számolniuk. A franciák elég későn, csak a XVII. század második felében eszméltek rá, mit jelenthet India a kereskedelem és a gyarmati terjeszkedés szempontjából. 1647-ben megszerezték Dél-India keleti tengerpartján Pondichéryt, s a kis halászfalut erőddel védett teleppé építették ki. A XVIII. század első felében már úgy látszott, hogy a franciák fogják rátenni a kezüket az értékes terület legnagyobb részére. A hódítás legeredményesebb módszerét az indiai francia gyarmat egyik kormányzója, Dupleix ismerte föl és alkalmazta először, aki 1742-ben vette át hivatalát. Mesteri fokra fejlesztette a divide et impera módszerét: az egymással folyton marakodó indus fejedelmek egyikét vagy másikát támogatta ellenfelével szemben, kikötve, hogy győzelem esetén a levert ország területéből kárpótolhatja magát. Közben a kártyát is keverte, és gondoskodott róla, hogy az indus államok között viszályok törjenek ki. Vagyis a zavarosban halászott, kiváló eredménnyel. Nagy szolgálatot tett a francia érdekeknek, de XV. Lajos király rövidlátó és züllött kormányzata nem fogta fel az indiai terjeszkedés jelentőségét, s utóbb Dupleix-szel is gyalázatosan bánt el.
Az angolok Dél-Indiában ütköztek először össze a franciákkal. Abban az időben - a XVIII. század második felének nagy részében - az angol és francia érdekek három világrészben, Európában, Észak-Amerikában és Ázsiában háborúskodtak egymással.
A dél-indiai brit erők alapja Madrász volt. S itt tűnt fel az indiai brit uralom megalapozója: Robert Clive.
Figyelembe kell venni, hogy az indiai terjeszkedés látszatra nem a brit államhatalom ténye, hanem egy üzleti részvénytársaság, az East India Company magánvállalkozása volt. A Kelet-indiai Társaság londoni igazgató tanácsa nevezte ki az indiai tisztviselőket, s a Társaság indiai szervezete fizette őket, valamint atiszteket és a zsoldos katonaságot is. Főleg kalandorok, sokszor
igen kétes elemek vállalkoztak a gyarmati szolgálatra, olyan emberek, akik az anyaországban semmire sem tudták vinni, de a távoli, tengerentúli gyarmatok határtalan lehetőségei, kevésbé szigorú erkölcsei, s a gyors meggazdagodás kilátásai csábították őket. Ilyen kalandor volt Clive is. Apja már nem tudott mit kezdeni vele, összeköttetései révén tehát állást szerzett neki a Kelet-indiai Társaság madrászi kereskedőtelepére, azután hajóra ültette, abban a reményben, hogy megszabadult a haszontalan fiú gondjától. A jelentéktelen kis madrászi írnok azonban mihamar lángeszű katonává és széles látókörű hódító politikussá bontakozott ki. Az első kínálkozó alkalommal felcserélte íróasztalát alantas tiszti ranggal, és kitüntette magát a franciákkal vívott harcokban. Gyorsan haladt előre. Gátat vetett a dél-indiai francia terjeszkedésnek, s gyarapította az ottani brit birtokokat.
A Mogul hatalom elerőtlenedésekor a császári helytartók vagy önálló fejedelmekké tették magukat, vagy a "Nagymogul" nevében kormányoztak, de valójában teljhatalmú kényurak gyanánt, függetlenül uralkodtak tartományaikban. Bengálban az egykori helytartó utódai a "naváb" címet viselték. A XVII. század végén Bengálban, a Gangesz egyik torkolati ága, a Húgli partján

létrejött az angol alapítású Kalkutta telepe és városa. A XVIII. század közepén a Mursidábádban székelő Szirádzsuddaula, Bengál akkori navábja, károsnak ítélte az angol kereskedők tevékenységét, mert a mogul császároktól nyert szabadalmuk alapján veszélyes vetélytársaivá váltak a bengáli kalmároknak, s adókat, vámokat vetettek ki az árukra a maguk területén. Ebből keletkezett az összeütközés a naváb és a kalkuttai angolok között. Persze a közeli Csandarnagar francia telep vezetői is szították a naváb ellenséges indulatát, mert szívesen szabadultak volna a kényel-metlen konkurrensektől. A naváb végül megrohanta és elfoglalta a gyengén védett Kalkuttát, s itt, de más bengáli brit telepeken is, igen sok angol esett áldozatul haragjának.
Robert Clive ekkor már a madrászi brit erők tábornoka volt. Az ijesztő hírre Watson tengernagy kis hadihajórajával és háromezer zsoldossal haladéktalanul Kalkuttába vitorlázott. A naváb eközben már kiürítette a várost és visszavonult, de Clive utánasietett, és kicsiny seregével Palászi (Plassey) mellett tönkreverte a naváb 50000 főnyi haderejét. Igaz, hogy előbb jó pénzen megvásárolta a naváb egyik rokonát, azzal, hogy brit győzelem esetén őt teszi Bengál urává, s az áruló a csata folyamán egész seregével cserbenhagyta a navábot. A komoly ütközetnek alig nevezhető csatára még az angolok sem büszkék, pedig ott dőlt el India sorsa: e csata napját 1757. június 23-át tekinthetjük az indiai brit hódítás igazi kezdetének.
A csata körülményei rávilágítanak az angol hódítás eszközeire és szellemére. Árulás, vesztegetés, csalás, hitszegés és hamisítás tapad a brit terjeszkedés első korszakához; ezt a tényt utóbb a lelkiismeretes és tárgyilagos angol történetírók is megállapították. Maga Clive - aki lordi rangra emelkedett - példája volt nemcsak a nagy tehetségű katonának, hanem a semmitől vissza nem riadó kalandornak is. Mesébe illő vagyont harácsolt össze a legkétesebb eszközökkel. Ez egyébként még hosszú ideig fő célja volt az Indiában tevékenykedő angoloknak. Lord Clive of Plassey dúsgazdag ember lett és a hatalom tetőfokára emelkedett, de olyan eszközökkel élt, hogy a londoni parlament végül perbe fogta, s Clive saját kezével vetett véget életének. Felmérhetetlen jelentőségű szolgálatot tett Angolországnak, de a jeles vonásokkal, bátorságával és nagyvonalúságával kapzsi hatalom- és pénzvágy, erkölcsi meggondolásokat nem ismerő lelkiismeretlenség párosult jellemében.
Bengál, noha névleg egy ideig még- a trónra ültetett áruló uralkodott rajta, valójában brit birtokká lett. Bengálból azután nagy lépésekkel haladt tovább India meghódítása. A Delhiben székelő Nagymogul már csak báb volt az angolok kezében, akik "a Birodalom védelmezőiként" léptek fel és a mogul császár nevében foglalták el sorra azokat az országokat, amelyek fejedelmei ujjat mertek húzni velük. Ahol ilyen ok nem kínálkozott, maguk teremtették meg az ürügyet. Clive utóda, Warren Hastings, megkísérelt véget vetni az indiai angol tisztviselők, tisztek és kereskedőügynökök példátlan túlkapásainak és magánérdekű mesterkedéseinek, de ez csak korlátozott mértékben sikerült.
A londoni parlament végül úgy vélte, hogy ellenőrzés alá kell vetnie a Kelet-indiai Társaság indiai tevékenységét. 1773-ban meghozta a Szabályozó Törvényt (Regulation Act), külön államtitkárságot és bizottságot létesített az indiai ügyek felülvizsgálására. Kalkuttában ekkor állították fel az első angol bíróságot. A parlament, noha Nagy-Britannia közvetlenül és hivatalos formában nem vett részt az indiai hódításban, azontúl maga nevezte ki a bengáli, majd később "brit indiai" főkormányzókat.
De míg Észak-Indiában gyorsan haladt előre a terjeszkedés, délen a franciákkal szövetkezett maiszúri (Mysore) szultánok, nyugaton pedig a még mindig erős marathák álltak a brit hódítás útjában. Ebben az időben Anglia elvesztette egyik legértékesebb tengerentúli birtokát, Észak-Amerika nagy részét. Ezzel India

még jelentősebb lett számukra, s az angolok minden erejükkel rávetették magukat megszerzésére. Most már Nagy-Britannia királya nevezte ki a tábornokokat és törzstiszteket az indiai hadseregben, sőt angol csapatokat is küldött, de valójában még mindig a Kelet-indiai Társaság uralkodott, és a sajátjának tekintette a megszerzett területeket. Az angol katonaság akkor is, mint Brit India fennállásának végéig, mindenkor a brit indiai haderő kisebb részét tette ki; az angolok azt is a franciáktól tanulták el, hogy indus zsoldosokat toborozzanak. Láttuk, hogy Clive seregének tekintélyes részét is ilyen "bennszülött" katonák, szipojok tették ki. Vagyis Indiát maguk az indiaiak segítették meghódítani az angolok részére. A sokféle nép, faj, nyelv és vallás, s egy erős, szervezett hatalom hiánya tette ezt lehetővé.India a valóságban sohasem volt egyetlen ország, hanem országok, államok és népek óriási egyvelege; csak időnként, egyes korszakokban alakult ki egy-egy erős államhatalom, amely kisebb-nagyobb területeket tudott egyesíteni fennhatósága alatt. Indus népek, indus fejedelmek és katonák támogatása nélkül az angolok sohasem foglalhatták volna el vagy tarthatták volna meg Indiát.

Dél-Indiában évtizedeken át folyt a háborúskodás a franciák és indiai szövetségeseik ellen, különösen a francia forradalom, majd a császárság korában, amikor az angolok Európában is minden eszközzel a franciák ellen fordultak. A marathákkal szintén ismételten összeütköztek, de még sokáig tartott, míg ezt a vitéz népet legyűrhették. Eközben az elgyengült mogul uralom alól felszabadult rádzsput államokkal sikerült barátságos kapcsolatokba lépni. A rádzsputok, jóllehet erősen független érzésűek és harciasak voltak, sokat okultak a mohamedán uralom évszázadainak tanulságából. Elégedetten látták, hogyan semmisül meg a mogul hatalom, és semleges politikát folytatva figyelték, ki ül majd az örökébe: a marathák-e vagy az angolok. A marathák 1761-ben szenvedett nagy veresége óta egyre inkább az angolok esélyeiben bíztak, s amikor a brit befolyás elérte határaikat, megegyeztek az angolokkal. Így biztosították államaik fennmaradását. Itt az angolok is az engedmény politikájával éltek, aminek később nagy hasznát látták.

Abban az időszakban, amely Kőrösi Csoma Sándornak Indiába érkezését közvetlenül megelőzte, a brit uralom már India legnagyobb részében erősen megvetette lábát. A brit indiai területek fővárosa Kalkutta volt, s ott székelt a főkormányzó (Governor-General). Wellington - aki évek múlva Waterloonál a végleges, döntő győzelmet aratta Napóleon fölött - Dél-Indiában már elöbb megtörte a franciákat és indus szövetségeseiket. 1813-ban a londoni parlament megújította a Kelet-indiai Társaság szabadalmát, de megvonta tőle az indiai kereskedelem egyedárusági jogát; ettől fogva Indiában is a szabad kereskede-lem elve érvényesült. A Társaságra nézve ez ugyan veszteséget jelentett, de időközben már kizárólagos jogokat biztosított magának a Kínával való kereskedelemben, például a tea egyedül az ő ügynökségein keresztül juthatott el Nyugatra.

Lord Minto főkormányzó lerakta a brit indiai nevelésügy alapjait, mert a terjeszkedés következtében fokozott szükség mutatkozott arra, hogy angolul tudó, képzett indus tisztviselőket neveljenek. Iskolák létesültek a nagyobb központokban, egészen a kollégiumok egyetemi fokozatáig. Lord Hastings (Rawdon-Hastings), a következő főkormányzó, új területeket szerzett. Ez azért érdekelhet bennünket, mert a brit terjeszkedés ebben az irányban nemsokára elérte a nyugati hegyvidéknek azt a részét, Szimla és Szabáthu környékét, majd Basehr területét, amelyek utóbb Csoma életében is jelentős szerephez jutottak.

Még fontosabb események is történtek akkoriban. Észak-Indiában az angolok 1818-ban leverték a pindárikat, ezt a veszedelmes szedett-vedett rablónépet, amely a marátha-hindu szö-

vetség felbomlását követő zűrzavarban kénye-kedvére zsarolta és fosztogatta Hindusztánt. Csoma útra kelésének évében, 1819-ben döntő győzelmet arattak a marathák fölött is. A brit terjeszkedésnek most csupán egyetlen tényező állta útját: a Pandzsáb, az "Öt Folyó földje" még független volt. A Pandzsáb különben még a mogul hatalommal szemben, a XVIII. század első felében kivívta önállóságát. A XIX. század elején itt jött létre a Szikh birodalom, amelyet Randzsit Szingh maharadzsa szervezett meg.
A szikhek eredetileg kis vallásfelekezetet alkottak a Pandzsábban. Vallásukat a hindu Guru Nának alapította a XV. század végén, s tanításában sikeresen egyesítette a brahmanizmus sok elemét - például az újraszületés (reínkarnáció) tanát - az iszlám egyistenhitével. Követői túlnyomóan a pandzsábi dzsát parasztság sorából kerültek ki, akik odáig brahmanista hinduk voltak. Híveit szikheknek, vagyis "tanítványoknak" nevezte. Az új vallás gyorsan terjedt az Öt Folyó földjén. Nának volt az első vallásfő, a guru, vagyis a szent bölcsesség "mestere". A szikhek nemtávolodtak el a hinduságtól, s ezek félig-meddig csak új szektának tekintették Nának felekezetét. De a két vallás között lényeges különbség van: a szikhek közt nincs kasztrendszer, egyenlőknek tekintik magukat, és nincs intézményes papság sem, mert minden családfő egyúttal a ház papja, a közösség pedig jámbor és bölcs férfiakat jelöl ki, hogy az egyszerű szolgálatot ellássák a szikh templomokban, a gurudvárákban. A szertartás is egyszerű, a guruk szerzette vallásos himnuszok és imák olvasásában, éneklésében áll. Sokáig nem volt semmiféle szertartás, amely a hívet a szikh felekezet tagjává avatta volna, s így még a hinduk is látogatták a szikh gyülekezeteket.
A szikh vallás terjedése, s az, hogy a hinduk jól összefértek a szikhekkel, ezek pedig a hindukkal vállvetve dacoltak az iszlám erőszakos térítő törekvéseivel, végül is rájuk zúdította a mohamedán főhatalom üldözését. Nánakot még kilenc guru követte a vallásfő tisztségében. Az ötödiket, guru Ardzsant, az elvakult mohamedánok 1606-ban kivégezték. A szikhek a muszlimok ellen fordultak, mire az üldözés fokozódott. A hatodik guru, Har Góbind, fegyverre szólította híveit, s ekkor a szikhek már igen tekintélyes tömeget jelentettek a Pandzsábban. De csak a hitükért küzdöttek, nem voltak hódító szándékaik, s a Mogul birodalom is még erejének teljében állott. Aurangzeb nagymogul idejében még élesebbé fajult a szíkhek üldözése. A kilencedik guru, Tégh Bahadur, szembeszállott a mogul császárral és nem volt hajlandó ennek követelésére áttérni az iszlámra, mire Aurangzeb kivégeztette. A szikhek szétszórt gyülekezeteit azonban az üldöztetés pörölycsapásai egységes, acélkemény szövetséggé edzették. A tizedik guru, Góbind Színgh, teljesen átformálta a felekezetet, valósággal nemzetté tette, és ezt harcias szellemben szervezte meg. Azontúl csak az a szikh férfi számíthatott a "Khálsza" (a Tiszták szövetsége) tagjának, aki a "kard-keresztség" avatásán átesve harcos kötelességet vállalt. Az ilyenek nevéhez a Szingh (oroszlán) megjelölés járult, s a szikhek óriási többsége elfogadta a guru újításait. Góbind Szingh fejedelem-ként uralkodott, legbuzgóbb híveiből testőrséget és élcsapatot alakított. Követőinek megtiltotta a dohányzást és azt, hogy hajukat, szakállukat levágják vagy nyírják. Azóta is, a hosszú vagy zsinórra göngyölt, nyíratlan szakáll, s a jellegzetes formájú turbán alatt kontyba kötött hosszú haj a szikhek közös ismertetőjele. 1708-ban bekövetkezett haláláig Góbind Szingh nem egy kemény csapást mért a hanyatló mogul hatalomra, s a szikhek vallási-nemzeti öntudata rendkívül megerősödött. A fejedelem nem akarta, hogy valamelyik utóda megváltoztathassa újításait, ezért meghagyta, halála után ne legyen több guru, hanem a szikhek szent könyvét, a Granth Szahábot tekintsék egyedüli vallásfőjüknek és vezérüknek. Tehát ő volt a szikhek utolsó guruja. Utóda, Bandha, nem volt már vallásfő, csak a vezérség-

ben követte.
A mogul hatalom összeomlása után a szikhek mindinkább kezükbe kerítették a Pandzsábot. Törzseik élén a szerdárok álltak; a törzsi haderő vezérei és területeik kiskirályai voltak, de megállották helyüket a XVIII. század zűrzavaros évtizedeiben. Ilyen kis törzsfőként indult Randzsit Szingh is, aki csak négy évvel Csoma előtt, 1780-ban született. Lángeszű, vakmerő és vitéz, bár apró termetű, görbe hátú férfi volt. Már tizenkilenc éves korában az akkori afgán emír támogatásával nagyobb terület urává lett és felvette a rádzsa (király) címet. Három évvel rá, 1802-ben megszállta Amritszárt, a szikhek "szent városát", s ezzel a többi törzsfő fölé emelkedett. Olyan jelentékeny hatalom volt a kezében, hogy az angolok, akik a Pandzsáb kivételével már egész Indiát meghódították, követet küldtek hozzá, és 1809-ben "örökre szóló barátsági szerződést" kötöttek Randzsit Szinghgel, a Szatledzs folyót jelölve ki a szikh terület és a brit-indiai birtok határául. A szikh uralkodó 1813-ban az Indus-folyamig, 1818-ban délen Multánig terjesztette ki fennhatóságát, 1819-ben pedig elfoglalta Kasmírt, s azontúl maharadzsának (nagykirály) címeztette magát. Ekkor már Lahor volt a székhelye, mely különben 1764 óta szikh kézre jutott. 1820-ban hozzálátott,hogy hadseregét újjászervezze. Több európai tisztet fogadott szolgálatába, s ezek élén az említett Allard és Ventura tábornokok irányították a hadsereg átszervezését. Napóleon egykori katonái, a két francia tábornok nagy igyekezettel dolgozott, hiszen tudták, hogy immár egyedül a pandzsábi szikh birodalom tartóztathatná fel a brit előretörést. Nyilvánvaló, hogy nem voltak barátai az angoloknak, Napóleon megalázóinak. A Közép-Ázsia, sőt India felé kacsingató cári Oroszország szintén értékelte Randzsit Szingh független hatalmát, és követei, kémei, ügynökei tevékenyen mesterkedtek a Pandzsábban, természetesen ugyancsak a brit érdek ellen.
Ez volt a helyzet Indiában, amikor Kőrösi Csoma Sándor 1822 elején megérkezett Lahorba, a szikh birodalom székvárosába.
Az indiai brit uralom, noha még mindig a Kelet-indiai Társaság képviselte, kiépítette kormányzati rendszerét.
De nemcsak kalandorok és a hivatásukon kívül más iránt nem érdeklődő katonák és tisztviselők mentek Nagy-Britanniából Indiába, hanem más vágású, más célú emberek is. Amíg a Kelet-indiai Társaság kormányzása s a brit hivatalos hatalom igazán csekély érdemeket szerzett, addig művelt, lelkes angol tudósok és kutatók nagy jelentőségű szolgálatot tettek azzal, hogy India kultúrájának kincseit feltárták és megismertették a világgal.
E tekintetben ugyan nem ők voltak az elsők, mert Dél-Indiában a XVI. század katolikus hittérítői kezdtek indiai nyelveket tanulni, például Xavéri Szt. Ferenc és Nobili, a legsikeresebb jezsuita misszionáriusok; még szanszkritul is megtanultak, hogy a hinduk magasabb rétegeivel kapcsolatba léphessenek. A hollandi Roger a XVII. században könyvet írt Indiáról, s ugyanebben az időben a mogul udvar francia és olasz iparművészei - Bernier, Tavernier, Manucci - sok érdekes és tanulságos tényt tártak fel emlékirataikban. Az első tudományos kutató pedig, a francia Anquetil-Duperron, a XVIII. század második felében Indiában perzsa nyelvtanulmányokkal foglalkozott, sőt - bárcsak perzsa fordításban - megismerte a hindu bölcseleti irodalom sok alapvető művét, például az upanisadokat, amelyek az ő tolmácsolásán keresztül keltették fel a nyugati tudósvilág érdeklődését India szellemi értékei iránt. Német, olasz és francia hittérítők szintén sok érdemet szereztek az indiai nyelvek tanulmányozásával a XVII. és XVIII. század folyamán.
De az angolok tárták fel elsőül India régi kultúráját olyan módszerekkel, amelyek már valóban tudományosaknak nevezhetők. Sir Charles Wilkins a XVIII. század vége felé, noha erede-

tileg a Kelet-indiai Társaság tisztviselője volt, megtanult szanszkritul, és közzétette a Bhagavad gíta, valamint a Hitopadesa fordítását. Sir William Jones ugyanebben az időben bíró volt Kalkuttában, de komolyan foglalkozott a perzsával, arabbal és szanszkrittal; noha munkásságában még nem alkalmazott egészen szigorú tudományos kritikát, mégis őt kell az indológia megalapozójának tekintenünk. Minket itt különösen érdekelhet az, hogy ő alapította Kalkuttában a Bengáli Ázsiai Társaságot (Asiatic Society of Bengal), a világ legelső orientalista tudományos intézetét, mert később ez a társulat karolta fel Kőrösi Csoma Sándort, s a magyar tudós több mint tíz évig dolgozott az intézmény kalkuttai székházában. Thomas Colebrooke tisztviselő, majd bíró volt Kalkuttában a XVIII. század végén és a XIX. század elején, később a szanszkrit nyelv professzora lett és sok érdemet szerzett a nyelvészet és az irodalmi kutatás terén. William Carey hittérítő a XIX. század elején működött Bengálban; bibliafordításokat készített, s ezért nyelvtudományokkal is foglalkozott; ő állította fel a bengáli dán gyarmattelepen, Szirámpurban az első indiai nyomdát, ahol szanszkrit, bengáli, maráthi és telugu írásjelekkel szótárak készültek. James Todd angol őrnagy és politikai megbízott Rádzsputánában ugyancsak a XIX. század elején dolgozott, s értékes hindi (rádzsasztáni) nyelvű műveket fordított le angolra.

Csoma idejében angol tudósok, főleg nyelvészek, régészek, történészek és földrajzi kutatók egész serege tevékenykedett Indiában. Csoma életének kapcsán néhányukkal közelebbről is meg fogunk ismerkedni. A szellemi élet és a tudományos igyekezet abban az időben egyre jelentékenyebb szerephez jutott Indiában, és lépésről lépésre feltárta a múlt nagybecsű emlékeit, irodalmi alkotásait. Ebbe a tevékenységbe kapcsolódott be Kőrösi Csoma Sándor, mégpedig olyan úttörő jellegű munkásággal, amely méltán kiérdemelte tudóstársainak és az utókornak legnagyobb elismerését.

* * *

2. CSOMA ÚTJA KASMÍRON ÁT LADAKIG

Az előző fejezet nem haszontalan kitérője után forduljunk vissza vándorunkhoz. Csoma 1822. március 12-én a két francia tábornok társaságában megérkezett Lahorba, a pandzsábi szikh birodalom fővárosába.

Csoma útvonalát a Haíbár-szorostól, vagyis az afgán határtól kezdve jól ismerem, mert magam is végigjártam. Nagyjából pontosan követi a nevezetes Nagy Törzs-út (Great Trunk Road) vonalát, amelyet az angolok a már meglevő régebbi hadi út felhasználásával építettek ki. Ez a híres útvonal a Haibártól Kalkuttáig ível, és létrejövetele a mogul császárokhoz fűződik. Ma is ugyanazon a vonalon kanyarog, mint amikor a magyar vándor járt rajta. Főbb állomásai: Pesavar, Attak, Ravalpindi, Dzshelam, Gudzsrát, Lahor, Amritszár, Ambála, Delhi, Agra, Kánpur, Alláhábád, Mughal Szeráj (Banárasz), Patna, Rádzsmahal, Mursidábád, Kalkutta. Mindenkor jó karban tartották, hiszen elsőrendű birodalmí érdekeket szolgált. Pesavar akkor még nemvolt szikh birtok, hanem a határszéli pathán törzsek területéhez tartozott, amelyek időnként szövetségben álltak az afgán emírrel. A karavánkereskedelem egyik fontos közvetítő állomása volt: az indiai karavánok itt vették át az Afganisztán felől érkező árukat, s adták át a maguk cikkeit. Csomáék átkeltek Attak közelében az Indus folyamon, s innen már szikh területen, a Pandzsáb földjén jártak. Attakban szikh helyőrség állomásozott a régi mogul erődben.

Lahor (angolosan Lahore) a Pandzsáb legnagyobb városa. A mohamedán hódítást megelőző időben rádzsput fejedelmi székhely volt. A hindusztáni császárok korában nagy fejlődésnek indult, különösen Dzsehángir nagymogul (XVII. század) idő-zött gyakran és hosszasan a ragyogó lahori várban, amelyet máig

fennmaradt formájában a mogul uralkodók építettek fel. Dzsehángir szép és művelt felesége, a perzsa Nur Dzsehán, nagyon szerette Lahort; ő létesítette a város közelében ma is fennálló pompás díszkerteket, amelyek egyikében, a Sáhdára Bághban emelkedik Dzsehángir császár síremléke. A várral szemközt, az egyik városkapu előtt épült Lahor legszebb mecsetje, a Badsáhi Maszdzsid ("Királyi mecset"). A város egyik leghatásosabb része az a tér, amelyik az északi kapu, a vár főkapuja, s az említett mecset között fekszik; neve Hazúri Bágh. Közepén a fehér márvány Baradari (díszcsarnok) áll; ezt éppen Csoma kortársa, Randzsit Szingh maharadzsa emeltette, jobban mondva: helyeztette át ide, mert eredetileg Dzsehángir nagymogul síremlékének betetőző építménye volt. A tér képe ma is olyan, - természetesen leszámítva a villanyvezeték huzalait - mint amilyennek Csoma látta.

Lahorhoz több hazai emlék fűződik. Csoma átutazásakor még nem volt ott a brassói születésű szász Honigberger János Márton, de 1829-től fogva Randzsit Szingh maharadzsa udvari orvosaként élt Lahorban; figyelemre méltó munkát írt indiai tapaszta-latairól és tanulmányairól. Csoma kalkuttai munkássága idejében Schöfft Ágoston pesti magyar festőművész járt Lahorban; vele még találkozunk. A múlt század hatvanas éveitől kezdve szintén itt működött a pesti születésű, német anyanyelvű Dr. G. W. Leitner, aki 1882-ben a pandzsábi egyetemet alapította, s egy korábbi útján Zanszkárban is járt, sőt ott Csomára vonatkozó közlések birtokába jutott, mint majd látni fogjuk. A Leitner alapította Punjab University professzoraként működött azután Stein Aurél 1888-tól 1900-ig, mielőtt elkezdte nagy jelentőségű közép-ázsiai utazásait.

Mindenesetre Kőrösi Csoma Sándor volt az első magyar, aki Lahor városát látta. Milyen kár, hogy nem írta le élményeit! Randzsit Szingh birodalma és székvárosa sok érdekességgel szolgálhatott volna. A tehetséges, de iszákos és érzéki szikh uralkodó, akit kortársai az "indiai Napóleon"-nak neveztek, mert alantas rangról a maga erejéből emelkedett egy birodalom urává, egyike volt az újkori India legjelentékenyebb személyiségeinek. Nem lehetetlen, hogy a francia tábornokok elvitték Csomát a nyilvános udvari fogadások - darbárok - egyikére, sőt be is mutatták a fejedelemnek. Lahor utcáin és a vár térségein pezsdülő, mozgalmas élet zajlott; a szikhek történelmük legdicsőbb korát élték; sűrűn érkeztek karavánok a gazdag városba. A szikh hadsereg katonái új, modern egyenruhájukban vonultak fel vagy jártak-keltek a bazársorokon. Ez az európai tisztek műve volt. A turbános, nagy szakállú szikh harcosok európai szabású egyenruhát kaptak, kék zubbonyt és vörös nadrágot, az akkori legmodernebb lőfegyverrel; fehér szuronytok- és tölténytáska-szíjak virítottak keresztben a mellükön, s ami a legfurcsább lehetett a mezítláb járáshoz vagy legföljebb szandálhoz, papucshoz szokott szikheknek: bakancs volt a lábukon. Ventura, amikor először tartott szemlét az európai ruhába bújtatott szikh csapatok fölött,humorosan meg is jegyezte egyik európai tiszttársának: "Mintha az egész hadsereg csupa tamburmajorból állana!" - Ugyanis az európai hadseregekben - nálunk is egészen az első világháború végéig - az ezreddobosok, a katonai zenekarok nagy, ezüstbunkós botot viselő vezetői, régi hagyomány szerint hosszú, ékes szakállt viseltek, s ezért külön "szakállápolási" pótdíjat húztak. A szikh harcosok, mellükön szétterülő bozontos szakállukkal, valóban élénken emlékeztethettek rájuk. Csak a gyalogság kapott modern egyenruhát, a marcona szikh lovasok megtartották festői viseletüket, görbe karddal, pajzzsal és lándzsával. Allard és Ventura bizonyára büszke volt munkájára.

Csoma csak tizenegy napig maradt Lahorban. Feltételezhetjük, hogy a két francia kísérletet tett Csoma alkalmazására szikh szolgálatban. Ez annyira kézenfekvő, hogy inkább az volna való-

színűtlen, ha nem így történik. A két tábornoknak alkalma volt megismerkedni a magyar vándorral és képességeivel, széles körű tudásával, képzettségével. Különösen nyelvismeretei kelthették fel érdeklődésüket. Abban az időben a perzsa még igen fontos szerepet játszott: érintkező nyelv volt India, Afganisztán és a többi környező terület között. Említettük, hogy a cári Oroszország élénk érdeklődést tanúsított az Indiával határos országok és India ügyei iránt; ez szorosan összefüggött az oroszok ázsiai terjeszkedő-politikájával, s az angol térfoglalás megnehezítésének szándékával. Emisszáriusok, megbízottak, politikai ügynökök, kémek jöttek-mentek Oroszország, Afganisztán és a Pandzsáb között. Csoma tudott perzsául, törökül, arabul, oroszul, amellett ismerte a legfontosabb nyugati nyelveket, és tanult ember létére nagyon hasznos szolgálatokat tehetett volna a lahori udvarnak. A francia tisztek előtt nem maradhatott titok, hogy az idegen vándor szűkében van a pénznek, s azt gondolták, nem lesz nehéz megnyerni őt a céljaiknak. Képzeljük magunkat az akkori helyzetbe s az adott viszonyok közé: bizonyosra vehetjük, hogy Csoma ajánlatot kapott, lépjen Randzsit Szingh vagy a francia tisztek szolgálatába. De ha ez megtörtént, Csomaválasza sem lehetett kétséges. Nem volt hajlandó az angol érdekek ellen dolgozni, afelől pedig nem lehetett kétsége, hogy a szikh állam, ha okos politikából barátságos kapcsolatot tartott is fenn az angolokkal, tisztában volt a brit terjeszkedés fenyegető veszedelmével. Maga a tény, hogy a maharadzsa nem angol, hanem francia tisztekre bízta hadseregét, félreérthetetlenül mutatta érzelmeit. Csomának a kitűzött célja sem engedte, hogy feladja tervét és megállapodjék, mielőtt mindent megtett volna megvalósítására. Haladéktalanul folytatni akarta útját. A rövid lahori tartózkodás alkalmat adott arra, hogy értesüléseket szerezzen a követendő útvonalra nézve. Ennek távolabbi szakaszai abban az időben kevéssé voltak ismertek az európaiak előtt, de kasmíriaktól, vagy még inkább a Kelet-Turkesztánból Indiába érkező török kalmároktól megbízható útbaigazításokat lehetett kapni. Az utóbbiak már évszázadok óta rótták a nehéz és hosszú ösvényt Jarkendtől a Karakorumon és Nyugat-Tibeten keresztül Kasmírig, sőt gyakran lejöttek a Pandzsábba is, az észak felől jövő karavánkereskedők végállomására, Amrítszárba. A turkesztáni útvonal bizonytalan és veszedelmes volt, nem annyira a környező területeken uralkodó fejedelmek miatt, mert ezek elősegítették a kereskedelmet, amely a forgalom és az adók révén hasznukra vált, hanem inkább az elhagyatott vidékeken portyázó rablók, pusztai martalócok miatt. A természeti akadályok sem voltak csekélyek, hiszen Indiából menet az utazónak át kellett kelnie a Himalája első, nyugati hegyláncán Kasmírba, a Nagy-Himalája főláncolatán Ladakba, vagyis Nyugat-Tibetbe, azután ennek fővárosán, Lehen túl a Ladaki hegyláncon, majd a Karakorum magas hágóján és a Pamíron, hogy nehéz, nyaktörő hegyi ösvényeken eljuthasson Kelet-Turkesztánba, azaz Kínába. Csoma csakis ezt az útvonalat választhatta, hiszen láttuk, hogy Buharában azért volt kénytelen más irányba fordulni, mert arrafelé nem juthatott tovább.

Ezen az útvonalon Csomának nem kellett keresztülmennie Nagy-Tibeten. Ladak ugyan földrajzi és néprajzi tekintetben Tibethez tartozik, de politikailag Csoma idejében sem állott Nagy-Tibet uralma alatt. Az önálló Ladaki királyság uralkodói, a Lehben székelő namgyalok, noha elismerték a lhászai dalai lámát vallásfőül, nem tartoztak Nagy-Tibet papkirályának fennhatósága alá. Nagy-Tibet szigorúan elzárt és védett határán nem hatolhatott át idegen, de Csoma útja Közép-Ázsia felé nem is vitt át a földjén.

A Kasmíron és Ladakon át vezető út éppen elég nehéz feladatot jelentett. 3000 -6400 méter magas meredek hágók hosszú sora állott Csoma előtt. Több mint 1600 kilométer, de micsoda ösvé-

nyeken végig! A világ egyik legnehezebb, legfáradságosabb útvonala ez, s azon a tájon visz keresztül, amelyet méltán neveznek "a Világ Tetejének".
Csomának már nem lehetett sok pénze. Utoljára Teheránban látták el pénzbeli támogatással, 300 rúpiával. Ha feltételezzük is, hogy még maradt valami az aggodalmasan kuporgatott pénzből, amelyet végső szükségre tartalékolt, akkor sem támaszkodhatott komoly összegre. Brit megbízott vagy követ volt ugyan a Lahori udvarnál, de nem fordulhatott hozzá, hiszen ezzel gyanússá tette volna magát a szikhek vagy a francia tisztek szemében. Nem habozhatott. Úgyis elég időt elvesztegetett azzal, hogy bevárja a tavaszt. Búcsút vett francia jóakaróitól, akik kétségkívül ajánló írást szereztek részére; Kasmír akkor már szikh fennhatóság alatt állott.
Március 23-án hagyta el Lahort, gyalogszerrel, mint rendesen. Kis motyóját cipelve, örmény kaftánjában, bottal a kezében haladt Amritszár felé. Ilyenkor Észak-Indiában már beállt a forró évszak; felhőtlen, izzó rézlaphoz fogható ég alatt, agyforraló napsütésben lépdelt előre. Valószínűleg úgy tett, mint az indiai vándorok: kora hajnalban, jóval napkelte előtt indult el éjszakai szállásáról - egy nap alatt nem tehette meg a több mint 60 kilométeres utat Amritszárig - és a nappal legforróbb szakát valahol árnyékba húzódva töltötte. Ámbár ki tudja, talán dacolt a hőséggel, amely különben is csak április-májusban éri el tető-fokát azon a vidéken. Ez, a maga belső, kontinentális jellegével, Indiának is legmelegebb tája; Amritszártól délkeletre, Ambálánál szokták mérni a legmagasabb évi hőmérsékletet. A hőség Dzsammuig, egészen a hegyek lábáig kísérte a vándort.
Csoma Lahorból egyenesebb úton is elérhette volna Dzsammut. Lehet, hogy látni akarta a szikhek híres szent városát és a nagy tiszteletben álló Aranytemplomot, vagy talán felvilágosítást kívánt szerezni, mert márciusban még Amritszárban tanyáznak a jarkendi kalmárok. De nem időzött ott, mert nem említi jelentésében mint állomást, csak annyit mond, hogy Amritszáron és Dzsammun át Kasmírba ment.
A Himalája tövében fekvő Dzsammuból indul ki a Kasmírba vivő egyik fö útvonal. Ez alig változott Csoma ottjárta óta, legföljebb kisebb szakaszait építették át, amikor a XX. század első évtizedében motoros járművek részére is használhatóvá tették. Azelőtt csak a tonga vagy ekka nevezetű egyfogatú taligával, vagy bivalyos szekérrel, az úgynevezett belgárival lehetett közlekedni rajta. Csoma természetesen gyalog járta.
Mihelyt a hegyek közé ért és erdős vidéken haladt keresztül, az eleínte még szelíd emelkedőkön fölfelé, a meleg is enyhült. Dzsammu akkor még külön ország volt, egyike az észak-indiai úgynevezett "hegyi államoknak"; az uralkodó népréteg a dograrádzsput volt; fejedelmük hűbéresként hódolt Randzsit Szingh maharadzsának. Említettük, hogy ő foglalta el 1819-ben Kasmírt, ahol odáig, 1753 óta afgánok uralkodtak. Csoma ottjártakor Kasmírt, mint a szikh birodalom tartományát, szikh helytartó kormányozta.
Kasmír a világ egyik legszebb, legvonzóbb országa. A Nyugati Himalája első, déli hegysora és a Nagy-Himalája láncolata között terül el. Szíve a Dzshelam folyó kiszélesedett, feltöltött völgye, melyet minden oldalról magas hegyek koszorúja vesz körül.
A kasmíri fennsík átlag 1500 -1600 méter magasan fekszik a tengerszint fölött, a környező hegyek nyugaton és délen 4000 és 5000 méter között váltakoznak, de a Nagy-Himalája lánca, melyészak és kelet felől zárja be, már jóval magasabb. Messze fönn északon emelkedik Kasmír legmagasabb csúcsa, a 8120 méteres Nanga-Parbat, amelyet csak 1953-ban sikerült megmászni, miután több kísérlet súlyos emberáldozatot követelt.
A Dzshelam folyó Kasmírban, a fennsíkot délkeletről övező hegyek között fakad, de a platón mihamar középszakasz jellegű-

vé és hajózhatóvá válik. A Dzshelam töltötte fel hordalékával
időtlen idők folyamán a hegykoszorú horpadását. Ősrégi hindu
hagyomány szerint ebben a horpadásban valamikor óriási tó
volt, amíg Siva, a "Nagy Isten", rést nem ütött a falába, s a tó
vize le nem folyt a Pandzsábi-síkság felé. A Dzshelam csakugyan
ilyen áttörésen hagyja el Kasmír felföldjét, s az odáig hajózható
folyó egyszerre vad hegyi patakká, felső szakasz jellegűvé válto-
zik és meredek eséssel tör utat magának mély szurdokokon át
Pandzsáb felé; ott azután ismét szétterül, újra középszakasz
jelleget ölt, s a Csenábba, az "Öt folyó" egyikébe ömlik.
Kétszer jártam Kasmírban; előbb egy nyarat töltöttem ott, a
híres vízi utakon barangolva házhajómmal, azután bejárva a
hegyvidéket, másodízben pedig, amikor Kasmíron át Csoma
egykori nyomdokait követtem Ladakba és Zanszkárba. Lóháton
vagy gyalog róttam a hegyi ösvényeket, pontosan azon az útvo-
nalon, amelyet annak idején Csoma követett. Az ilyen tempós
utazás közelebb hozza a tájat és az embereket az utashoz; figye-
lemmel kísérheti az út minden részletét, együtt él az ország
népével, a maga bőrén tapasztalhatja az éghajlat jellegzetessé-
geit, s ami a fő: távol a civilizált világ járulékaitól, könnyebben
beleélheti magát az idegen, sajátos világba, sőt a régmúltba is,
mert arrafelé bizony kevés változás alakította át a tájképet és az
embereket egészen a legújabb időkig.
Az út Dzsammutól Szrinagarig nagyon szép, de márciusban,
amikor Csoma járta, a magasabb részeken még hó takarja. A la-
vinák sem ritkák, s amidőn a hóolvadás vizei alázúdulnak, a
kimosott, laza hegyoldal gyakran megindul és hatalmas szikla-
kat, köveket görgetve dübörög le a mélybe. Ez az útszakaszazonban Csoma szemében
aligha tűnt nehéznek, hiszen kevéssel
azelőtt a Hindukus hágóin kelt át, és azokhoz hasonló vad ösvé-
nyek majd csak Ladakban várnak reá. Dzammutól Szrinagarig
a kanyargós szerpentineken 330 kilométeres utat kellett megten-
nie. Nem tudjuk, mennyi idő alatt ért Lahorból Dzsammuba, s
így azt sem lehet megállapítani, hány nap alatt tette meg az út
kasmíri szakaszát. Ma is sok egyszerű indus jár gyalogszerrel
ezen az úton, s átlag két hét alatt érnek fel Szrinagarba.
A székely vándor útközben bizonyára kasmíri parasztoknál
szállt meg, de lehet, hogy helyenként igénybe vette az úgynève-
zett muszáfzr-kánokat, az utastanyákat. Ilyenek Indiában a fon-
tosabb útszakaszok mentén mindenütt voltak; már a mogul hata-
lom jól megszervezte az összeköttetéseket és a futárposta útvo-
nalait. Kasmír kedvenc nyári üdülőhelye volt a mogul császá-
roknak, különösen Dzsehángir felesége, Nur Dzsehán szerette.
A kasmíri tavak mellett hasonló díszkerteket létesített, mint
Lahorban. Kasmírt a mai napig az teszi annyira vonzóvá, hogy
a Himalája déli hegylánca feltartóztatja a nyári monszun felhőtö-
megeit, s ezért Kasmírban már nincsen hónapokig tartó esőzés,
mint a barszát évszaka alatt Indiában.
Csoma Rámbannál átkelt a Csenáb folyón, majd a 2750 méter
magas Banihál-hágón kapaszkodott át. Ezt ottjártakor valószí-
nűleg még hó takarta. Onnan már lefelé vitt az út, és nemsokára
meglátta a kasmíri fennsíkot, a Dzshelam folyó tágas, zöldellő
völgyét. A kanyargó folyó mentén, árnyékos nyárfasorok alatt
igyekezett tovább a főváros, Szrinagar felé. Termékeny, üde
síkföld terült el körülötte, egészen a minden oldalról felmagaso-
dó hegykoszorú párásan kéklő keretéig. Tetszetős, gyakran
szép vonású arcokat, erőteljes embereket látott dolgozni aölde-
ken. A kasmíriak túlnyomó többsége ősi indoárja származású
és világos testszínű; eredetileg hindik voltak, de a középkor
mohamedán hódítói legnagyobb részüket az iszlám elfogadására
kényszerítette.
Indiában szokásos, hogy az országokat a főváros nevével jelöl-jék, vagy
megfordítva. Csoma csak annyit mond jelentésében,
hogy 1822. április 17-én "megérkezett Kasmírba", de ezen két-

ségtelenül a fővárost, Szrinagart kell érteni. Ősrégi város, de nincsenek néhány száz évesnél régibb emlékei, mert Kasmírban többnyire fából és vályogból készülnek a házak, s az ilyen épületek nem maradnak fenn sokáig. De a kőből épült jelentékenyebb alkotások ma is láthatók Kasmírban; a 2000 évnél idősebb avantipuri templomromok mellett Csoma is elhaladt Szrinagar felé igyekezve. A fővárosra tekintő Tahti-Szulejmán (Salamon trónja) hegy tetején réges-régi hindi szentély áll, a város északi végén pedig a Hari Parbat hegyen a mogulok építette erőd emelkedik. Szrinagart "Kelet Velencéjének" szokták nevezni, mert a város fő közlekedési vonala a Dzshelam folyó, ebből csatornák ágaznak ki, s a házak többnyire közvetlenül a víz szélén állnak, magas kőtalapzaton, tekintettel a gyakran veszélyes tavaszi árvizekre. A város két oldalát régi gerendahidak kötik össze; a hagyomány szerint a kasmíriak még Nagy Sándor hidászaitól tanulták ezt a szerkezetet.
1822-ben Szrinagar nem volt fejedelmi székhely, s a folyópartot nem szegélyezték még magas kőlépcsők. De a jellegzetes kasmíri házakat akkor is, mint manapság, gerendakeretekkel építették fel, azok közét vályoggal vagy habarcsos nyerskő fallal töltötték ki, a tető
gerendákra pedig földet hordtak. A földes tető mindennél jobban jellemzi a kasmíri építkezést. A szél magokat hord rá és tavasszal sűrű fű zöldül ki a házfedeleken, a tulajdonos ilyenkor felviszi a kecskéjét a tetőre, hogy a fű kárba ne menjen. Csoma valamelyik utastanyán szállt meg és több mint három hetet töltött a városban. Túl korán érkezett; a megrakodott málhás lovakkal utazó kereskedők május előtt nem vágtak neki a ladaki útnak. Még májusban sem könnyű átkelni a magas hágókon, mert a hó csak júliusra tűnik el róluk. De azért májusban már akadnak vállalkozók, különösen olyan turkesztáni kalmárok, akik a Karakorumon keresztül vivő jarkendi útra készülnek, mert ez igen hosszú, sok időt kíván, s ajánlatos korán elindulni.A kereskedők hírekre vártak, vajon járható-e már a Zodzsi-la, amely Kasmír keleti határán visz át a Drász völgyébe.
Végre alkalom kínálkozott, Csoma útitársakat talált. Csupán annyit említ sokszor idézett jelentésében, hogy május 9-én "négy más személy társaságában" útra kelt. Ezek csak kasmíri vagy turkesztáni kereskedők lehettek. A háromhetes szrinagari tartózkodás költségein felül is tetemes kiadásai voltak; ezen az útvonalon az a szokás, hogy az utas előre beszerzi élelmét az egész útra, főleg rizst, lisztet és teát, a zsákot azután a kis karavánok valamelyik lova cipeli, s ezért is fizetség jár. A vándorkalmárok nem vállalnak ingyen útitársat. Mindezt figyelembe kell vennünk, hogy kellőképpen megértsük majd Csoma helyzetét, amikor Lehben ismét meg kell állania.
A kis csapat a málhás lovakkal Szrinagarból Ganderbal felé tartott, ahol az északkeletről érkező Szindh folyó a Dzshelamba ömlik. Onnan a Szindh völgyében haladtak fölfelé. Vajelnél átkeltek a folyón és a jobb parton folytatták útjukat. Csoma itt feltekinthetett a Móhandmarg havasi rétséget hordozó hegyhátra, természetesen nem sejtve, hogy jó nyolc évtizeddel később a magyarországi származású, világhírű kutató, Stein Aurél fogja ott felütni táborát, hogy azontúl a magányos havason töltse a nyarakat, amikor éppen nem jár felfedező úton a messzi Közép-Ázsiában.
A Szindh folyó völgyében utasaink nem láttak többé járművet. A kasmíri belső fennsíkon ökrös, bivalyos vagy lovas szekerek közlekednek, de a hegyvidéken már csak gyalogosoknak és hátas- vagy málhás állatoknak való ösvények vannak. Innen kezdve, Ladakon végig, egészen Belső-Turkesztánig, a kerekes jármű ismeretlen. Sok helyütt még lóháton is alig lehet keresztülvergődni: a málhát teherhordó embereknek kell cipelniük.
A Szindh völgye helyenként a Kárpátok hegyvilágára emlé-

keztethette az erdélyi vándort. A hegyek közt bizonnyal inkább otthon érezte magát, mint a sík vidéken. Kasmírban különösen, hiszen ennek jellege sok tekintetben hasonlít a közép-európaihegységek tájképeihez. Esténként tábort ütöttek a harsogó folyó partján. A tűz mellett elkészítették eledelüket, megfalatoztak, azután elbeszélgettek. Csoma mindenütt igyekezett alkalmazkodni a néphez, amely közt járt. Amennyire ragaszkodott függetlenségéhez és amily tartózkodóan viselkedett az idegen úrfélékkel, annyira összemelegedett az egyszerű emberekkel. Székely gazdacsalád fia volt, kislegény koráig a föld népe között élt, osztozott munkájukban. A nagyvilági életbe nemigen volt alkalma belekóstolni, legföljebb a nagyenyedi szerény, vidékies polgáréletet meg a göttingeni magyar diákok szűkös életmódját ismerte meg. Ha nagy útja közben itt-ott érintkezett is előkelő emberekkel, jól tudta, hogy azok nem az ő világából valók. Szándékosan is arra törekedett, hogy az ázsiai népek ne lássanak benne gyanús idegent. Erre szolgált öltözéke s az, hogy mindig úgy élt, mint a helybeliek. Anyagi körülményei sem engedték, hogy másképp tegyen, de függetlenül ettől, meggyőződéssel alkalmazta ezt a módszert. Így aztán nem esett terhére az alkalmazkodás, s az embereket semmivel sem lehet jobban megnyerni, mint azzal, ha az idegen vonakodás nélkül elfogadja szokásaikat, mert ebben a megbecsülés jelét látják. Még inkább Ázsiában, ahol az európai jövevény idegen volta még élesebben kiütközik, ha fölényesen távol tartja magát a helyi környezettől. Egészen bizonyosak lehetünk afelől, hogy Csomát mindenütt megkedvelték, bizalmat éreztek irányában, s amikor látták, milyen igénytelen, milyen szívós és milyen bölcs, becsülés is ébredt a keleti emberekben "Szkander bég" iránt.

A Szindh folyó Baltalnál irányt változtat; forrásvidékétől idáig a hegyek közt délről északnak vágtat, de Baltalnál nagyjából nyugatnak fordul. Csoma és társai eddig követték fölfelé, és közel jutottak Kasmír keleti határához. A Zodzsi-la felé igyekeztek, föl a keskeny sziklaösvényen. A magasból visszatekintve még egyszer végignézhettek Kasmír barátságos zöld tájain.A Zodzsi patak szurdokának szirtfala azonban mihamar elfödte
előlük ezt a képet; nemsokára már a hófödte hágó kietlen sziklagádorában jártak.

Szrinagartól Lehig, Ladak fővárosáig, a távolság - az ösvények tényleges hosszát mérve - pontosan 434 kilométer. Ezt az utat Csoma harmincegy nap alatt tette meg, eszerint naponta csak átlag tizennégy kilométert haladt. Ez igen kevés. Csak úgy képzelhető el a lassú haladás, hogy májusban még igen bajos átvergődni a magas hágókon, mindjárt az elsőn is. A 3529 méter magas Zodzsi-lán a málhás állatok, teherrel a hátukon, nagyon lassan cammogtak. A hágó környéke a boldogtalan málhás lovak valóságos temetője: "lépten-nyomon láthatjuk a végkimerüléstől elhullott állatok szánalmas maradványait, a csontvázakat, vagy a nemrég kimúltak húscafatain lakmározó dögkeselyűket és varjakat. Kis karavánommal július 25-én haladtam át a Zodzsi-lán, s a patakvölgy szurdokát helyenként még akkor is annyira betemette a hó, hogy hó alkotta hidakon lehetett átkelni a patak fölött, noha a napsütésnek jobban kitett szakaszokon már kiszabadult a völgyet betemető hóréteg alól. Baltalban arról értesültem, hogy alig két héttel előbb, tehát július elején egy hógörgeteg több jarkendi kereskedőt lovaikkal együtt eltemetett a hágóban." Elképzelhetjük, milyen lehet ez a táj májusban, amikor Csoma és társai járták a Zodzsi havas ösvényét.

Bizonyára akkor is az volt a szokás, hogy a málhásállat-vezetők a Zodzsi-la tetején birkát áldoztak "a hágó őrzőszellemének". Onnan azután lefelé vitt az út a Drász folyó völgyébe. Ez már Purik területe, s a balti nép lakja, melynek zöme északabbra, Baltisztánban él. A baltiak mohamedánok, tibeti és dárd keverék nép. Hatalmas, nyers kőtömbökből kezdetlegesen, de szilár-

dan épült, lapos tetejű házakban laknak. Települések persze csak a folyóvölgyben vannak. A Drász völgye kopár, rideg; megművelhető terület csak hellyel-közzel akad a folyó mentén.

* * *

3. LADAKON KERESZTÜL LEHIG

Amikor Csoma és útitársai átvergődtek a Zodzsi-hágó hosszan elnyúlt, de közepe táján meredek kapaszkodóján, s a másik oldalon leereszkedtek, ezzel az úttal a Nagy-Himalája hegyláncán keltek át. Himalája az egész kiterjedt hegyrendszer neve, de a hegység sok, nagyjából párhuzamos láncból áll, s ezek közül az egyiket, amely szinte töretlenül ível végig Bhutántól a Hindukusig, Nagy-Himalája hegyláncnak nevezik. Ez egyúttal India természetes határa is észak felé. Mögötte újabb és újabb, de szakadozott hegyvonulatok húzódnak a második nagy és hosszan egybefüggő láncolatig, amelyet a magyar földrajztudós, Lóczy Lajos indítványára neveztek el Transzhimalájának. Másképpen Hedin hegységnek is írják a térképeken, mert elsőül Sven Hedin svéd kutató kelt át rajta. A Himalája földünk legnagyobb és legmagasabb hegysége, de geológiai kialakulása szerint mégis az úgynevezett "fiatal" hegységek közé tartozik. Ezért mozgékonyabb és nyughatatlanabb, mint például az Alpok; szüntelen tektonikus átalakulás megy végbe tömegében, innen erednek a gyakori földrengések és hegycsuszamlások. A Himalájában az örök hó határvonala átlag körülbelül 1000 méterrel magasabban kezdődik, mint az Alpokban; a lombos, majd tűlevelű erdők övezetei is magasabbra nyúlnak, mint a mi szélességünk alatt a hegyekben. De a kopár régiókban annál kietlenebb, barátságtalanabb a tájkép, bár leírhatatlanul fenséges, szinte megdöbbentő.

Utasaink egy hét alatt elérték Drászt, ezt a kis falut, amelyet a ladakiak a folyóval együtt Himbabsznak neveznek. Itt a karavánok rendszerint pihenőt tartanak; a folyókanyarban szélesre táguló völgy dúsabb füvén a lovak pótolhatják erőiket a nehéz útszakasz után. A lassú utazásnak az is oka lehetett, hogy a kalmárok minden alkalmas helyen megpihentették és jól felabrakolták lovaikat. Drászban is van "jarkendi szeráj", utastanya aturkesztáni kereskedők részére; ezeket a szerény szállásokat végig az útvonalon megtaláljuk. A drászi rétségen, közel a folyóhoz, akkoriban szikh földvár állott, ma már csak a romjai láthatók.

Csoma már Kasmírban megismerkedett a teázás közép-ázsiai és tibeti módjával. A harmadrendű minőségű tealeveleket kevés jakvér hozzáadásával tégla alakba sajtolják és megszárítják. Eközben persze némi por és piszok is belékeveredik. Az összeszáradt, kemény anyagból letörnek vagy lenyiszálnak egy darabot és jó ideig főzik az orosz szamovárhoz hasonló, de kisebb rézedényben. A kész italnak szennyessárga, szürkés színe van, és nyomát sem érezni rajta a finom tea nemes illatának. Ebbe a forró lébe azután sót és vajat vagy birkafaggyút tesznek: ez a "tatár tea", azaz inkább tealeves. Jó egynéhány csészével bekebeleznek, s az első egy-két csészébe még pörkölt árpadercét is kevernek. Ez igazán laktató és tápláló eledel, de a zsíros tea is inkább étel, mint ital. Azokon a vidékeken főtápláléknak számít. Csoma annyira megszokta, hogy évekkel később még Kalkuttában, az angolos jellegű nagyvárosban is a tibeti módon maga főzte teán élt, tudóstársai és finnyás angol ismerősei legnagyobb megrökönyödésére.

Drász után a folyó völgye jó darabon meredek szirtfalak közé szorul. A szurdok után, a Szuruval egyesülve száguld tovább északkeletnek az Indus folyam felé. Az ösvény a folyó mentén visz a Szuruig, majd ennek a völgyében fölfelé Kargil városáig. Ez 2680 méter magasan fekszik. Innen már nincs messze Ladak határa. Kargilban is főleg balti mohamedánok laknak; eltérően a kasmíri mohamedánoktól, akik az iszlám szunnita (ortodox)

irányzatát követik, a baltiak siiták, s a szunniták eretnekeknek tekintik őket.
Kargilon túl egyre kopárabb, ridegebb lesz a táj, s az ösvény hol a keskenyebb völgyben kanyarog, hol magas szirthátakon vág át, amikor a patak szűk szurdokának nincs járható partja.
A völgyben néhány falu is akad, a legnagyobbik köztük Paskjum.A fölötte emelkedő hegyen régi tibeti erőd áll; tizennégy évvel Csoma ottjárta után a dzsammui fejedelem dogra csapatai merész rajtaütéssel foglalták el. 1822-ben még ladaki helyőrség volt benne, hiszen akkor ez a terület a ladaki királyok birtokához tartozott.
Sergol falu után ismét szűk szurdok következik, hanem amikor az utas kilép belőle, csodálatos táj fogadja. Ez már jellegzetes, igazi tibeti látkép. Itt kezdődik a tulajdonképpeni Ladak.
A kitáruló táják jellege annyira újszerű, annyira meglepő, hogy aki először pillantja meg, akaratlanul is megáll és hosszan gyönyörködik a széles panorámában. A magyar vándor is bizonyosan megállott és végigjártatta szemét a rideg, de fenségesen nyugalmas, idegenségében is nagyszerű képen. Ladakban kevés eső esik, az éghajlat száraz, a levegőben alig van pára, ezért a szem hihetetlen messzeségig elláthat, s a távoli részletek is élesen, tisztán jelennek meg. A mi légkörünkhöz szokott ember itt eleinte nem tudja szemmértékkel megítélni a távolságokat. De a levegő csekély páratartalma elég ahhoz, hogy a messze hegyeket csodálatos pasztellszínekre fesse: leírhatatlan és utánozhatatlan árnyalatok, a szürkének rendkívül finom változatai keverednek sárga, vörös, ibolyaszín és mélykék tónusokkal. A terepalakulások is megkapóan érdekesek, meseszerűek: a hegyek körvonalai várfalakat, tornyokat, katedrálisokat, gótikus oromdíszeket mintáznak a tiszta, világoskék ég hátterén. A ladaki völgyek legtöbbjét valamikor réges-régen, egy előző geológiai korszakban a jég formálta ki; jellegzetes U alakú teknő majdnem mindegyik.
A hegyek peremét pedig a szél örökös, sohasem szünetelő munkája faragta csipkésre. A ladaki völgyekben mindig fúj a szél, és gyakran szélvésszé, orkánná erősödik.
Itt már ladakiak, vagyis tibetiek laknak. A ladakiakat a tibeti fajta legtisztább képviselőinek tartják. Az utas, amikor Sergol után kilép a sziklaszorosból, minden tekintetben új, más földre jut. Innen kezdődik a tibeti buddhizmus - a lamaizmus - területe. Az első falu, Maulba-Csampa előtt buddhista kápolnaféle állaz ösvény mellett; magányosan emelkedő sziklához tapad, amelynek oldalán az "eljövendő Buddha" - szanszkritul Maitreja, tibetiül Csampa domborművű ábrázolatát faragták ki. A falu tőle kapta nevét. Az indiai stílusban készült szoboralak hét méter magas.
Amint a vándor a falu felé közeledett, megpillantotta az első lámakolostort. Az ösvénytől balra, sziklás dombtetőn emelkedik.
A tömör, felfelé kissé lejtő, rézsútos falú építmény a tibeti gonpa - kolostor - jellegzetes formáit mutatja. Ezek a gonpák mind olyanok, mint a védelemre szánt erődök. Mindig magaslaton állnak, s ha falu van a közelükben, ez mintegy oltalmat keresve, a kolostor alatt bújik meg. A gonpa a zivatarosabb évszázadokban menedékül is szolgált a környék népének, de elsősorban a természet erőivel szemben kellett védekeznie. A viharerejű szelek, a hosszú tél kemény fagya, a magasabb hegyek lejtőiről alázúduló kőomlások elsodornának valami könnyedebb, vékonyabb falú építményt. A rézsútos, alul szélesebb, felül kissé keskenyedő, súlyos falak olyan benyomást tesznek, mintha az épület szétvetett lábakkal dacolna a természet barátságtalan erőivel. A gonpák tökéletes összhangban állnak a környező tájjal, mintha a földből születtek volna. Tiszteletet parancsolnak rideg, felmagasodó magányosságukban. És mint minden olyan alkotás, amely szervesen beleilleszkedik a természet szabta keretbe, szépek, hatásosak is. A lapos tető több sor gerendából áll, kerek

végeik keresztbe rakva emelkednek egymás fölé, s rendszerint kékre, vörösre, sárgára vannak festve, az ablak- és ajtókeretekkel együtt. A kolostorok körül, de az ösvény mentén is szinte mindenütt különös építmények csoportosulnak vagy sorakoznak. Csörtenek: emeletesen keskenyedő tornyocskák, a buddhista világ elmaradhatatlan jegyei. Indiában régen sztupáknak, ma topéknak mondják; a déli buddhizmus területén, például Szílanban (Ceylon) dagóba a nevük. Olyasféle szerepet töltenek be, mint nálunk az útszéli kápolnák vagy feszületek; fogadalmi, vallásos emlékművek, s elhalt buddhista szentek ereklyéit rejtik. A csörtenek között az ösvények mentén hosszú, embermagasságú kőrakások, valóságos falak húzódnak, az úgynevezett mani-ringmok, "imafalak". Az arra haladó zarándokok újabb, nagy lapos köveket helyeznek rájuk, s a kőlapokon a tibeti buddhizmus szent igéje áll bevésve: Om mani padme hum. Mindenre a vallás nyomja rá bélyegét ezen a tájon.

Akkor Csoma még nem is sejtette, hogy életének legnehezebb, de leggyümölcsözőbb időszakát ilyen komor, súlyos kolostorépületben fogja eltölteni. Hiszen eszébe sem ötlött, hogy Ladakban megálljon. Csak át akart haladni rajta, hogy elérje a Karakorumot, s azon túl a közép-ázsiai pusztákat, mert arrafelé visz az út Mongolország felé. Valószínű, hogy most, a Nyugat-Tibeten keresztül vezető első útján, nem is szentelt különösebb figyelmet a kolostoroknak és a buddhista világ más jellegzetességeinek. Elméjében "egyhegyű" volt, s a maga elé tűzött feladaton kívül alig érdekelte valami. De észre kellett vennie, milyen új és idegenszerű világba jutott, és hogy az minden mástól különbözik, amit hosszú, kalandos útján odáig látott.

Amikor este fáradtan pihenőre tértek a kolostor alatt, a kis folyó partján szélesedő kopár térségen, a faluból lejöttek néhányan, hogy szemügyre vegyék az utasokat. Nem volt ez újság részükre. Kasmír, Baltisztán és Leh között meglehetősen sűrű volt a kereskedelmi forgalom. Tibetből főleg gyapjút vittek le Kasmírba, ahol fonalat és finom szöveteket, szőnyegeket készítettek belőle, de kész gyapjúpokrócokat is szállítottak. Kasmírból, vagy Kasmíron át Indiából rizst, sáfrány t, fűszereket, gyapotkelméket, faárut, rézedényeket hoztak, noha rézben Ladak hegyei közt sem volt hiány. A kasmíriak akkoriban még Kelet-Turkesztán felől kapták a teát, persze a föntebb leírt kínai téglateát. Az angolok csak ebben az időben kezdték a teát meghonosítani India hegyvidékein, s évtizedek kellettek még hozzá, hogy a zamatos, illatos dardzsilingi vagy asszámi tea világszerte elterjedjen; egyelőre a Kelet-indiai Társaság is Kínából, tengeri úton szállította a teát, Indiába éppúgy, mint más világrészekbe. A jar-

kendi kalmárok teán kívül szintén gyapjút, szőnyegeket és kínai eredetű árucikkeket szállítottak Ladakon és Kasmíron át Észak-Indiába, s az ezekben az országokban beszerezhető termékeket, árukat vitték vissza távoli hazájukba. "Szkander bég", aki ázsiai köntösben járt, nem keltett különösebb feltűnést, annál kevésbé, mert barnás arcbőrét a hosszú úton a napsütés és a hegyek éles levegője még sötétebbre festette, haja pedig amúgy is fekete, szeme barna volt. És jó egynéhány keleti nyelvet beszélt; szrinagari időzése alatt bizonyosan némi kasmíri szókincsre is szert tett, India határa és Kasmír között pedig perzsa tudása révén könnyen megismerkedett a hindusztáni nyelv egyszerű, mindennapi érintkezésben használt formájával. Ezekkel a nyelvekkel jól boldogulhatott Ladakban is, mert bizonyosan minden faluban akadtak olyanok, akik az egyiket vagy a másikat értették és beszélték.

Csoma és társai Maulba-Csampa és a következő falu, Bod-Karbu között átkeltek a Namika-la 3718 méter magas hágóján. Már az első ladaki falu 3156 méter magasságban fekszik a tengerszint fölött, és Ladak legmélyebben elterülő völgyei is maga-

sabban vannak 2000 méternél. A Himalája hágóiban és magas alpi rétségein mindenütt otthonos a mormota. Éles füttyentésekkel fogadják a vándort ezek a kíváncsi állatok, amint mintegy vártán ülnek odvaik előtt, de az emberek közeledtére egyszerre eltűnnek a kövek alatt. Két menetnappal, átkelve a Photu-la 4094 méter magas hágóján, elérték Lámajurut, a nagy lámakolostort és falut. Ez már igazi tibeti kolostortelep. A gonpa épületei a szirtes kis dombtetőn egész kis várost alkotnak. A lámák - a tibeti buddhista szerzetespapok - nem mind laknak kolostorban. Noha elvileg nőtlenségben élnek, azért sokan nyernek engedélyt nősülésre; a nős lámák rendszerint a gonpa körül épült kisebb házakban, kunyhókban laknak családostul, de továbbra is viselhetik a lámák sötétvörös köntösét és jellegzetes süvegét. A nép is lámáknak tekinti őket, csak éppen nincs olyan nagy tekintélyük, mint a kolostor lakóinak. Sok ilyen "világi" láma magaműveli kis földjét, a gonpabeliek viszont nem végeznek kétkezi munkát. A környék földje többnyire a kolostoré, s ezt a falu zsellérei művelik meg részesedés ellenében, de a birtokos gazdák is tizedet tartoznak fizetni termányeikből a kolostornak. A lámák tehát vagy elmélkedésben, vagy tétlenül tölthetik napjaikat. A nép azonban ezt természetesnek tartja-vagy legalábbis tartotta a legújabb időkig - hiszen egész élete elválaszthatatlanul egybeforrt a vallással és a gonpákkal. Minden családból került legalább egy szerzetes vagy szerzetesnő a kolostorokba. A buddhista apácák külön épületben vagy kunyhókban laknak a gonpa környékén; nem mindegyik gonpához járul apácakolostor, csak a legnagyobbakhoz. Hanem a tibeti buddhizmusról majd alább fogunk bővebben beszámolni.

A ladaki hágókon könnyebb volt átkelni, mint a Zodzsi-Ián; a száraz éghajlat következtében kevesebb hó esik télen és nem temeti be annyira a hágókat, mint a Kasmír csapadékosabb területéhez közel emelkedő Zodzsit. De a 4000 -4500 méternél magasabb hágókon az ilyen emelkedéshez nem szokott vándor már tapasztalja a levegő ritkulásával járó tüneteket, a légszomjat, amely szakadozott, kapkodó lélegzetvételre kényszeríti. Még az errefelé otthonos kis hegyi lovak is megérzik; zihálva törtetnek felfelé, s a kapaszkodókon gyakran meg-megállnak, hogy levegő után kapkodjanak. Csoma is tapasztalhatta a levegő ritkulását, de edzett, egészséges férfi létére nem sokat törődött vele. Később, Zanszkárban, még nagyobb magasságokhoz is hozzászokott.

Lámajuru után a ladaki út legcsodálatosabb szakasza következett. Az ösvény itt a kis Hangru patak keskeny áttörésébe fordul, s a puszta sziklafalak szinte merőlegesen szöknek fel a patak medréből. A Nap sugarai csak a tető kőszálait világítják meg, lenn a sziklaszurdok mélyén szürke és hűvös minden. A nyomdok hol az egyik, hol a másik partra csap át, s az utasoknak egyre-másra vízben kell gázolniuk. Némelyütt a hegyfalak lába egyenesen a vízből emelkedik ki, s jókora darabokon csak apatakban lehet menetelni; a víz szerencsére nem mély. Végül az ösvény az egyik oldalon felkaptat a hegyre és jó magasan kerüli meg a zúgót, ahol a két sziklafal annyira összeszűkül, hogy alig méteres medret hagy a patak feltorlódó, tajtékzó habjainak. Azután megint leereszkedtek a sziklaszoros mélyére, átgázoltak a vízen és ismét felkapaszkodtak a hegyoldalra, ezúttal a másik part fölött. A völgy itt kissé kitágul, és míg a patak medre kanyarogva követi útját, amelyet időtlen idők előtt vájt magának a mérhetetlen kőtömegben, az ösvény ijesztően szaggatott, egymás fölé tornyosuló óriási sziklák szegélyén, éles fordulókkal visz mind magasabbra. A kőbe vágott út helyenként alig szélesebb egy rőfnél. A lovak nagyokat fújtatva állanak meg a fordulók valamivel szélesebb talapzatán. A szurdok falai mint valami titáni vár bástyái merednek föl, lenyűgözően hatalmas kőoszlopokkal, amelyek néhol úgy sorakoznak egymás mellé és fölé,

mint gigászi orgona sípjai.
Végre széttágultak a sziklafalak és utasaink kiléptek az Indus völgyébe. A már itt fenn is széles folyó harsogva, tarajos hullámokat vetve rohan tova nagy útján. Ez a 3180 kilométer hosszú folyam Nagy-Tibetben, a Kailásza-hegycsoport vízválasztójának északnyugati oldalán, a Szatledzs forrásától nem messze ered, és országokon át hömpölyögteti víztömegét. Tibettől északnyugati irányban Ladakba, innen Baltisztánon, Szkardun, Csitrálon át előbb nyugatnak, majd délnek fordulva, a Pandzsáb felé veszi útját, ahol majd a nevezetes "Öt folyó" - a Dzshelam, Csenáb, Rávi, Szatledzs és Biasz - egyesített vizeivel gyarapodva siet az Arab-tengerbe.
Kalace falu előtt, ahol a folyó szűk sziklagádorba szorul, régi híd vezet át az Induson; a hídfőt a ma is fennálló erőd védte. Mind a kettőt még a XII. században építtette Naglug namgyal, s ő emeltette a falu fölé emelkedő Naglug várát is. Kalacénél az Indus 2000 méter tengerszint fölötti magasságban fut; völgye Ladak legmélyebben fekvő része.
Innen a kis karaván nagyjából az Indus völgyében fölfeléhaladt tovább. Nap nap után más, mindig új és mindig meglepő tájképek váltogatták egymást. Khalace, majd Szaszpul falu környékén a völgy széles katlanná tágul és barátságosabb képet ölt. Árpa- és kölestáblák, zöldellő veteménypászták váltakoznak a kövekkel szegélyezett öntözőcsatornák és a sudár nyárfák csoportjai között. Csoma első ladaki útján június elején járt arra, s a vetés még igen zsenge lehetett. Nyugat-Tibetben nyolc hónapig tart a tél, s a termés csak augusztusra érik be. De ezek az oázisok mégis élénken elütnek a kopár, kietlen kővilágtól, amely odáig foglalta keretbe az ösvényt.
Még különösebb ellentét fogadja a vándort, amint továbbhaladva meglátja Bozgu kerek, sötét sziklakatlanát, s a közepén elterülő falu zöldellő nyárfáit, szorgalmasan öntözött földecskéit. A falu fölött régi gonpa és vár emelkedik; amely a XVII. század közepén a mongolok ostromával is dacolni tudott.
Ladakban, mondottuk, gyér a csapadék, mesterséges öntözés nélkül semmit sem lehetne termelni. A nép ősidők óta kiépítette az öntözőcsatornák sűrű hálózatát. Olykor több kilométer távolságból vezetik a vizet a völgyek kis termőföld-foltjaira; a csatorna lassú lejtéssel, hosszú darabon fut párhuzamosan a hegyi folyóval vagy patakkal, amíg végül eléri az öntözendő terület szintjét. Közben mellékcsatornák ágaznak ki belőle. Roppant munka volt a kemény, köves talajban megépíteni ezeket a csatornákat, és folyton gondozást igényelnek, hiszen a tavaszi áradások és a gyakori hegyomlások sok kárt tesznek bennük.
Utasaink egy-két nap múlva széles völgykatlanba értek. Talaját az Indus építette fel évezredek során hordalékával. Emberek és lovak bokáig süppedtek a mély homokba, és visszakívánták a sziklaösvények rögös, de szilárd nyomdokait. A homokos lapály túlsó oldalán azonban már meglátták útjuk célját: Lehet, Ladak fővárosát, a ladaki királyok székhelyét. Végre elérték a város kapuját és a széles főutcára léptek. Ezt nyárfák szegélyezték, szemben velük pedig a várhegy tetején a királyi várkastély emelkedett. A hegyen áll a nagy lámakolostor is, amelyben az "eljövendő Buddha" (Maitreja) óriási, festett és aranyozott szobrát látni. Az ülő szobor talapzata a földszinten van; a fej az emeleten körülfutó folyosóra néz.
Egyenesen a kereskedők utasszállására mentek, lemálházták az állatokat és tanyát ütöttek a karavánszeráj nagy udvarát körülvevő fülkeszerű odúkban. Szép számban voltak ott más kalmárok is, köztük olyanok, akik Jarkendből jöttek, vagy néhány napos pihenő után Jarkendbe készültek indulni.
Kőrösi Csoma Sándor - azaz Szkander bég - nem vesztegette idejét, nyomban körülnézett a városban és érdeklődni kezdett, miképpen folytathatná útját a Karakorum és Közép-Ázsia felé.

* * *

4. DÖNTŐ FORDULAT

Az út, amelyet Csoma követni szándékozott, hosszú és rendkívül nehéz. A távolság Leh és Jarkend között több mint kétszer akkora, mint Szrinagartól Lehig. S még nem is számítjuk a számtalan kanyarodót és a magas hágókhoz vezető, kacskaringósan kígyózó ösvények tényleges hosszát. Lehtől a Karakorum-darjáig, helyesebben a folyó két forrásáig, a Togru-szu és Tegürmen-szu közéig 550 kilométer, szintén csak nyersen, a térképen mérve, de a valóságban jóval több. Innen azután az ösvény kétfelé ágazik: a vándor vagy észak-északnyugatnak halad tovább Kargalik és Jarkend felé, vagy északkeletre tart, Hotannak. Jarkend is, Hotan is az óriási kiterjedésű Takla-Makán-sivatag peremén fekszik; mind a kettő oázis-település. Aki tovább igyekszik akár az egyik, akár a másik útvonalon Mongólia felé, annak meg kell kerülnie a sivatagot. A Jarkendenát vivő út aránylag könnyebb, kevésbé sivatagos tájakon át vezet; főbb állomásai Kasgár, Maral-basi, Akszu, Kucsa, Korla, Karasár, Turfán és Urumcsi. Az utóbbi már Dzsungáriában van, s itt kezdődik az a terület, amelynek valamelyik zugában Csoma a jugar népet remélte fölfedezhetni.

A felsorolt nevekkel ismételten találkozunk Przsevalszkij, Sven Hedin és Stein Aurél útleírásaiban. Ezt a roppant nagy belső-ázsiai területet csak a múlt század utolsó, s a jelen század első évtizedeiben sikerült feltárni. Stein Aurél nyomozta ki többek között a régi kínai "selyemút" nyomdokát a Takla-Makán déli szegélyén végig, s ő tárta fel a régészeti és történelmi dokumentumokat, amelyek ehhez a nagy múltú úthoz fűződnek. Az említett és más modern kutatók nagyszerűen felszerelt expedíciókkal utaztak, mégis hihetetlen sok szenvedést és életveszélyt kellett kiállaniuk. Képzeljük el, micsoda feladat lett volna áthatolni 1822-ben ezen az akkor még teljesen feltáratlan terra incognitán egy magányos, szegény európai vándornak! Jarkendig vagy Kasgárig még eljuthatott volna, hiszen a türk kereskedők régi idők óta járták az ősi karavánösvényt a Karakorumon, Ladakon és Kasmíron át Északnyugat-Indiába. De még ez az útszakasz is rendkívül nehéz és veszedelmes volt, pedig harmadrészét sem tette ki Csoma tervbe vett, noha bizonytalan végcél felé irányuló útjának. Európai ember nem járt még arrafelé, és Csoma idejében a kínai uralom még elég erős volt ahhoz, hogy féltékenyen őrködjék területén. Tibettel együtt az egész Kelet-Turkesztán, Dzsungária és a két Mongolország is Kínához tartozott. Csoma mégsem riadt vissza a feladattól, hogy miután Buhara felől nem sikerült behatolnia Belső-Ázsiába, most ezen az úton próbálkozzék. Igaz, hogy egyelőre még nem volt tisztában a nehézségekkel. Itt ajánlatos eloszlatni egy tévedést, elsősorban azért, mert felmerülése óta újra meg újra kísértett egyes cikkekben, megemlékezésekben. Cholnoky így írt a Lehben Csoma előtt állóproblémáról: "Sándor innen akart Tibeten keresztül a kelet-
turkisztáni Járkendbe hatolni. - De különösen lehangoló volt azt hallani, hogy a tibeti nyelv és a buddhizmus ismerete nélkül tisztán a vesztébe rohan az, aki Tibeten át akar utazni." - Sajnos, itt a tévedéseknek és félreértéseknek egész sorozatát kell tisztázni. Elsősorban azt a kérdést, hogy mit értsünk "Tibet" elnevezésen: egyedül Nagy-Tibetet, vagy odaszámítsuk-e Nyugat-Tibetet, Ladakot is? Ha Nagy-Tibetet értjük, akkor a Lehből Jarkendbe vivő útvonalon Csomának sehol sem kellett volna átmennie Tibeten, mert a Karakorum-hágóig Ladakban járt volna, azon túl pedig már Kelet-Turkesztánban. Ha viszont Ladakot is Tibethez számítjuk, akkor Csoma elé nemcsak most, Lehben meredt a feladat, hogy átmenjen Tibeten, hiszen ebben az esetben már közel egy hónapja Tibetben járt, sőt éppen Nyugat-Tibet legsűrűbben lakott részén haladt keresztül. Ha tehát Lehig nem érte bántódás és nem tapasztalta, hogy "a tibeti nyelv

és a buddhizmus ismerete nélkül tisztán a vesztébe rohan az, aki Tibeten át akar utazni", akkor Lehtől a Karakorumig, ezen a gyéren lakott területen sem fenyegethette több veszély a föntebb említett szempontból, mint Maulba-Csampától Lehig. Ladakban különben is - mint mondottuk - jelentékeny átmenő forgalom bonyolódik le; kasmíri és jarkendi kereskedők viszik-hozzák áruikat az országon keresztül. Nem tudnak tibetiül és nem buddhisták, mégis zavartalanul járhatnak-kelhetnek Nyugat-Tibet útvonalán. Csomával egy időben az angol Moorcroft és Trebeck is háborítatlanul utazhattak, hosszabb időt tölthettek Nyugat-Tibetben. Így aztán alaptalannak bizonyul Cholnoky következtetése, hogy "Sándor kénytelen volt lemondani ezúttal útjáról, de egyúttal azt is el kellett határoznia, hogy megtanulja a tibeti nyelvet és megismeri a buddhizmus szent könyveit annyira, hogy azzal mint tibeti zarándok és tudós, akadálytalanul eljuthasson Lhasszába, Tibet fővárosába . . ."
Még Csoma szűkszavú jelentéseiből is kitűnik, de a fentiek világosan rámutatnak arra, hogy az első lehi tartózkodásakormég fel sem merülhetett benne hasonló gondolat vagy szándék.
Álmában sem gondolt akkor még arra, hogy megtanulja a tibeti nyelvet, még kevésbé, hogy Lhászába menjen. Hiszen hangsúlyozottan az volt az egyedüli célja, hogy Közép-Ázsiába, Mongolországba jusson; ezúttal másodszor kísérelte meg ezt.
Figyelmesen meg kell vizsgálnunk a hasonló feltevéseket és komolyan mérlegelnünk kell a valós tényeket, mert Lehben az erdélyi vándor olyan válságos helyzetbe jutott, s ennek következtében olyan változás történt életében, amely egyszer s mindenkorra már irányba terelte ésgyökeresen új feladatok elé állította. Amikor Buharában irányt változtatott, még csak arról volt szó, hogy más úton bár, de továbbra is eredeti célja felé fog törekedni. Első lehi tartózkodása azonban határkő, végleges irányváltoztatás, nemcsak az útra, hanem egész életére nézve. Ezért a rendelkezésre álló adatok alapján kísérletet kell tennünk, hogy helyzetét, gondolatait, elhatározásait a lehetőségig kinyomozzuk. De feltevéseinket a tényekre, a valóságos körülmények ismeretére kell alapoznunk.
Anyagi helyzetéről már többször szóltunk. Utoljára 1821 februárjában kapott pénzt, 300 rúpiát Willocktól, Teheránban. Azóta tizenhat hónap telt el. Teherántól Lehig óriási utat tett meg, még Teheránban örmény öltözéket vásárolt, azután hosszabb időt töltött Meshedben, útközben is élelmeznie kellett magát és fizetnie a szállásokért, meg a karaván vezetőknek. Igen kétséges, hogy rejtegetett-e még valamicskét abból a bizonyos tartalékból, amelyre 1815 óta, tehát hét éven át kellett támaszkodnia, de ha feltételezzük, akkor is, mindent egybevetve, nagyon szűkösen állhatott pénz dolgában, amikor Lehbe ért.
Csoma csak ennyit mond ismételten idézett jelentésében:
". . . meggyőződtem afelől, hogy a Jarkendbe vivő út nagyon nehéz, költséges és veszéllyel jár egy kereszténre nézve. Huszonöt napi ott-tartózkodás után elhatároztam, hogy visszatérek Lahorba."
A Jarkendbe vezető út valóban nagyon nehéz. A közel 1000 kilométeres út a Karakorum kietlen, zord hegyláncán, az 5364méter magas Szasszar-hágón és az 5574 méter magas Karakorum-hágón, azután a Kunlun fagyos hegyláncán, szörnyű ösvényeken, kősivatagon és kegyetlenül hideg fennsíkon visz át. Csak jarkendi kereskedőhöz csatlakozhatott, mások nem jártak arrafelé. Az út Leh és Jarkend között legalább hat hétbe telik. Trinkler Im Land der Stürme című, kitűnően megírt könyvében ezt az útszakaszt igen találóan "Ázsia Via Dolorosajának" - az ázsiai Kínszenvedések útjának - nevezi. Pedig Csoma előtt nemcsak ennyi, hanem sokkalta hosszabb, teljesen ismeretlen és bizonytalan út állott, amelyhez képest a jarkendi szakasz csak bevezetőnek számíthatott volna. Olyan vidékre akart eljutni, amelyet akkor még terjedelmes fehér folt és az "unexplored" (felkutatat-

lan) szó jelzett az angol térképeken.
Huszonöt napot töltött Lehben. Ezalatt érdeklődött, kérdezősködött, a továbbjutás módját keresve. Nem volt hajlandó egykönnyen belátni, hogy ismét bezárult előtte az Ázsia szívébe vivő út. Mindent megpróbált. Kétségtelen, hogy nap nap után beszélt, tárgyalt a karavánszerájban tanyázó vándorkalmárokkal, a bazárban ődöngő idegenekkel vagy a városbeliekkel, kivel perzsául, kivel törökül vagy hindusztániul, ahogyan lehetett. Vágyódva nézte a Karakorum felé vivő ösvényt. Mennyi megtépett reménység, milyen keserű csalódottság, milyen megvert, tehetetlen érzés bújhatott meg a mögött a pár tömören odavetett szó mögött, amely két sorban összegezi elhatározását, hogy visszatér Lahorba . . .
Éljük bele magunkat a helyzetébe. Magánszemélyhez nem fordult segítségért, de különben is, ki adott volna neki, azismeretlen idegennek, számba vehető összeget Lehben? Európai ember egyáltalán nem is volt ott rajta kívül. A jarkendi kereskedők talán megszánták és aránylag olcsón megegyeztek volna vele: épkézláb, erőteljes, egészséges férfi volt, hasznát vehették a hosszú és nehéz úton. De még a csekély összeg is túl nagy volt számára. S arra is gondolnia kellett, hogy mihez kezd majd Jarkendben? Hogyan jut tovább? Azután Csoma sohasem alakoskodott, sehol sem próbálta eltagadni keresztény voltát. Ezért öltözött örménynek. Lehi ismerősei kereken értésére adták, hogy keresztény, mi több, európai embernek nem ajánlatos bemerészkedni Belső-Ázsia török-tatár lakta, kínai fennhatóság alatt álló területeire. Nyilván elmondták neki, mi várhat reá Kelet-Turkesztánban. Már Buhara veszélyes vidék volt, pedig az még csak az előszobája Közép-Ázsiának. Ki tudja, mi érheti a szegény, magányos, keresztény európait a Takla-Makán környékén . . . Különben a jarkendi utazó kereskedők bizonyára ecsetelték előtte a sivatagot s az irdatlan belső-ázsiai hegyláncokat, amelyek közötte és távoli, elmosódó célja között terpeszkedtek.
Kőrösi Csoma Sándor végre is kénytelen volt számot vetni. A továbbjutás egyszerűen lehetetlenné vált. Semmi módon nem folytathatta útját arrafelé. Akkor hát merre forduljon? Eljött idáig, mert bízott benne, hogy ezen az úton behatolhat Turkesztánba, ha már Buharán át nem juthatott oda. Eddig nem csüggedt soha, újra meg újra nekivágott az ismeretlen ösvényeknek és leküzdötte az akadályokat. Két év és hét hónap óta vándorol, törtet előre. Teheráni levelében már megírta, hogy segítségre van szüksége. Most végképp magára maradt, sivár egyedüllétben, minden támasz lehetősége és minden kilátás nélkül. Valami leküzdhetetlen, kegyetlen végzetet érzett. Mit tegyen? Kemény kőből faragták, nem roskadt össze a csapások és kétségek alatt, de be kellett látnia, hogy - legalábbis egyelőre - minden kísérlet hiábavaló. Elhatározásra kellett jutnia, mert atétlen és tehetetlen bizonytalanság a legkínzóbb, leggyilkosabb ellensége az erős léleknek. Határozott: visszatér Lahorba. Ismét új probléma. Mire gondolt, mire számított, amikor erre az elhatározásra jutott? Csupán merő feltevésekkel élhetünk. Hogy nem adta fel tervét, amely ifjúsága óta tüzelte, s amelyért elhagyta hazáját, az kétségtelen. De nem tudta, mihez kezdjen. Lahorban talán kínálkozik valami lehetőség. Megoldhatatlan feladat kinyomozni, mi volt a szándéka, amikor 1822. július 13-án hátat fordított reménységei bezárult kapujának, Lehnek, s ismét Kasmír felé irányozta lépteit. Arra gondolni sem lehet, hogy végleg elkeseredve és mindent feladva valamiképpen haza akart volna kerülni Ázsiából. Eszerint csak két feltevés marad: vagy azért igyekezett vissza Lahorba, mert arra gondolt, hogy előkelő francia ismerősei révén ott munkához, pénzhez juthat, vagy az volt a szándéka, hogy a Pandzsábból átkerül brit indiai területre, ahol az angol kormányzat emberei talán megértéssel

fogadják terveit, mint annak idején Willockék Teheránban. Az
első feltevés valószínűtlen, mert aligha vállalkozott volna olyas-
mire, amit becsületérzése elfogadhatatlannak ítélt. Lahorban, a
szikh fővárosban, Allard és Ventura pártfogásával csak olyan
munka várhatott reá, amely kétségtelenül szöges ellentétben áll
az angol érdekekkel. Ha nem is akarnák kémkedésre, kémjelen-
tések és elfogott levelek lefordítására vagy megszövegezésére
felhasználni, maga a tény, hogy útközben hivatalos brit támoga-
tásban részesült, szinte árulásnak tüntette volna fel szemében
azt, ha Indiában angolellenes hatalom szolgálatába áll. Arra sem
gondolhatott, hogy Lahorban bizonyosan van angol követ vagy
megbízott és majd ahhoz fordul. Ebben az esetben a franciák és
a szikhek előtt tette volna magát gyanússá. Érzékeny öntudata,
becsületessége, mely a legcsekélyebb jóindulatért is őszinteség-
gel, hálával fizetett, nem választhatta ezt az utat. Marad hát a
feltevés: vagy valami olyan munkát remélt kapni Lahorban,
amelyhez a gyanú árnyéka sem férhetett, hogy szert tegyen
legalább annyi pénzre, mellyel ismét nekivághat Közép-Ázsiá-nak, vagy akár
pénztelenül is folytatni akarta útját Lahoron át
a Szatledzsen túl fekvő brit indiai területre. Lehet: abban re-
ménykedett, hogy angol hivatalos személy közbenjárásával hírt
szerezhet Teheránból, Willockéktól, vajon nem érkezett-e vá-
lasz a levelére, melyben segélyt kért hazulról.
Mindenképpen bizonytalan jövő állt előtte. Amint a köves
ladaki ösvényen visszafelé bandukolt, kétségkívül mardosta szí-
vét az elhagyatottság és tehetetlenség nyomasztó érzése. Bizo-
nyára önkéntelenül is összehasonlította magát azokkal a "tehetős
európai urakkal", akik mindennel bőven ellátva, hátuk mögött
kormányuk erkölcsi és anyagi támogatásával indulnak el távoli,
idegen tájakra. De nem adta át magát az önmagán való sajnálko-
zás szánalmas érzésének. Összeszorította a fogát és ment tovább,
szembenézve a bizonytalan jövővel, bár szíve nem lehetett köny-
nyű, mellét sem feszítette bizakodás, mint harmadfél esztendő-
vel azelőtt, amikor "könnyűszerűleg öltözve" kisétált Nagye-
nyedről és nekivágott a világnak . . .
Csaknem két hét telt el azóta, hogy elhagyta Lehet. Most
gyorsabban járt a rideg, kietlen hegyek között, nem kellett alkal-
mazkodnia útitársakhoz, nem kellett kímélni a két lábát, mint
ahogyan azok kímélték lovaikat. Július 16-án már a Himbabsz
folyó szűk szurdokában közeledett a kasmíri határ, a drászi
térség felé.
Ugyanakkor Kasmír felől egy másik európai utazó haladt az
ösvényen Csomával szemben. Ez az utazó, aki Kasmírból Leh
felé igyekezve, karaván jának élén lovagolt, az angol William
Moorcroft volt. Az angolok akkor még nem találták ki a trópusi
sisakot; az utazó fején bizonyosan az akkoriban használatos szé-
les karimájú fehér "Bolivar" kalap ült, hosszú zöld fátyollal
átcsavarva, melynek hátul lecsüngő vége a nyakát védte. Mert
ha rövid is a nyár Kasmír keleti határán túl, a zord hegyek
között, a nyári hónapokban erősen tűz a nap. A puszta sziklák
és a kopár talaj visszaverik a napsugarakat; július-augusztusbana magas
hegyvidéken olyan kegyetlen a verőfény, hogy még
Észak-India forró évszakának hevét is megszégyeníti.
Az angol utazó nem volt mindennapi ember. A brit imperia-
lizmus gyarmati világbirodalma az időben teljes kiépüléséhez
közelgett; minden világrészben lehetett angolokkal találkozni,
akik vállaltak fáradalmat, veszélyt, kockázatot, hogy újabb meg
újabb területeket fürkésszenek ki. Ilyen férfi volt Moorcroft is.
Harmincnyolc éves korában, 1808-ban mint állatorvos érkezett
Indiába, s ott a bengáli brit hadsereg tenyészméneseinek igazga-
tójává nevezték ki. Nagy szakértője volt a lovaknak, de értett sok
másféle dologhoz is. Tanulmányokat végzett, utazott, térképe-
zett, ha alkalom adódott rá. Egy ideig Nyugat-Ázsiában mint
brit kormánymegbízott működött. 1819-ben ismét hivatalos

meghatalmazással, expedícióra indult, rokona, George Trebeck, és szemfüles indiai munkatársa, a Delhiből való Mir Izzaz Ullah kíséretében. Beutazta a Pandzsábot, Kasmírt, Nyugat-Tibetet és Buharát. Most éppen Nyugat-Tibetbe igyekezett az immár ötvenkét éves kutató. Sok bajt és veszélyt látott, eleven eszű férfi volt, aki minden helyzetben éles szemmel felismerte a kínálkozó lehetőségeket, s egy pillanatra sem feledkezett meg arról, hogy a brit világbirodalom érdekeit szolgálja.

Ez az ember közeledett az ösvényen Csoma felé. Talán menet közben találkoztak, de Csoma kifejezéséből, ahogyan jelentésében utóbb az eseményről megemlékezett, inkább arra lehet következtetni, hogy a Himbabsznál, vagyis Drászban találta Moorcroftot. Valószínű, hogy az angol utazó már a drászi térségben táborozott sátraival, embereivel, hátas- és málhás lovaival, amikor a magyar vándor a folyó szurdokából kilépve, meglepődve pillantotta meg a terjedelmes rétség közepén álló tábort. Bizonyosan megdobbant a szíve: vajon ki lehet ez az európai? Hátha olyan ember, aki előtt nyíltan feltárhatja terveit, küzdelmes kísérleteit?

Az utazó még sokkal nagyobb meglepetéssel nézhette végig a különös idegent, aki táborába jött és angolul köszöntötte. Nyűttes örmény kaftánját a hosszú út nem tette pompázóbbá, borostás képét a ladaki hegyek éles napsütése, szinte szakadatlanul fúvó szele vörösre csípte, száját sebesre marta. Aztán Moorcroft megtudta, hogy művelt, tanult európaival, magyarral van dolga, aki elképzelhetetlen fáradsággal mesébe illő utat tett meg, majdnem mindvégig gyalogszerrel, Európa szívéből Nyugat-Tibetig. Leültette a fáradt vándort, étellel-itallal kínálta, majd hosszan elbeszélgettek. Csoma - mint a jelentésében mondja - "megismertette őt körülményeivel és célkitűzéseivel", majd "engedélyével nála maradt."

* * *

5. ÚJ FELADAT

Csavarjuk fel képzeletünk bűvös lámpását és éljük bele magunkat a helyzetbe. A művelt angol "gentleman" összetalálkozik egy furcsa ruhába öltözött, kopottas, magányos idegen vándorral, messze a nyugati polgárosultság határaitól. Az idegen, mi tagadás, elhanyagolt, ápolatlan hatást tesz rá. Csoma igazán nem festhetett másképpen. Azután kiderül, hogy a különös idegen a göttingeni egyetemen végzett, a klasszikus nyelveken kívül egész sor európai meg ázsiai nyelvet ismer, és fantasztikus lelkesedéssel törekszik valami távoli cél felé, mely az angol szemében bizonytalannak, ködösnek és érthetetlennek tűnt fel. A gyakorlatias, határozott célokat szolgáló angolra mindaz, amit az idegen a magyarokról, hunokról és jugarokról elbeszélt, olyan benyomást tehetett, mintha "kínaiul" szólt volna hozzá. De annyit kitudott szedni a vándorból - bizonyára csak lassan, apránként, ismerve Csoma szerénységét -, hogy kivételes értelmű, kivételes tehetségű emberrel hozta össze a véletlen szeszélye. Olyan emberrel, akiben a képességeken felül még törhetetlen akaraterő, megingathatatlan kitartás is él; teste elpusztíthatatlanul szívós, s a céljáért olyan áldozatokat tud vállalni, amilyenekkel a legelszántabb nyugati kutató sem dicsekedhetik.

Moorcroft elgondolkozott. Mi lesz ezzel a csodálatos emberrel? Talán eléri a célját, azaz eljut oda, ahová törekszik. De vajon megtalálja-e ott azt, amit keres? És ha igen, lesz-e annak olyan jelentősége, amit Moorcroft vagy bármely más angol értékelni tudna? Mi haszon és előny származhatik abból a bizonytalan kutatásból, amely voltaképpen nem alapszik semmi valós tényen, nem irányul semmiféle körvonalazható, lemérhetően meghatározott célra? Hiszen Csoma maga sem tudott többet mondani erről, mint hogy remélí: valahol, valamikor rátalál valamire, ami fényt deríthet nemzete eredetének odáig megoldatlan kérdéseire. A magyarnak ennyi elég lehetett, hogy föltegye rá az életét,

de Moorcroft, a realitásokban gondolkozó angol csak egyféleképpen foghatta fel a dolgot: íme, itt van egy egészen rendkívüli ember, felvértezve annyi tudással, amennyi két angol vagy német tudósnak egy egész életre elég volna, hogy nagyszerű eredményeket érjen el vele; s ez a rendkívüli ember magányosan, segítség, pénz nélkül bolyong a világban, nem is tudja bizonyosan, hol találhatja meg kutatásának tényleges területét, és ha tudná, akkor sem juthat oda, hiszen ehhez nem elég az elszánt akarat. Ha továbbmegy ezen az úton, nem várhat reá más, mint hogy valahol az ismeretlen messzeségben egyszer porba roskad, s a sok kiváló képesség, amely benne lakozik, gyümölcstelenül és helyrehozhatatlanul elkallódik . . .
Bizonnyal nem így egyszerre és nem ilyen határozott formában bontakozott ki mindez az álmélkodó angolban, aki eleinte talán maga sem tudta, mihez kezdjen a furcsa idegennel. De megtudta, hogy brit kormányzati személyek már útja folyamánpártfogásba vették, s azt is mihamar észrevehette, hogy Csoma
őszinte hálát érez ezért az angolok iránt. Egyelőre valószínűleg csak arra gondolt, hogy maga mellett tartja a különös vándort, s azután majd meglátja, hogyan segítheti elő terveiben, munkájában. Sokoldalú nyelvismerete, meglepő nyelvérzéke, tanulni vágyása és rokonszenves magatartása megértette Moorcrofttal, hogy igen használható útitársra, talán munkatársra tett szert a "székely-magyarban", ahogyan Csoma bemutatkozott.
Vándorunk kész örömmel fogadta a szíves felszólítást, hogy térjen vissza Moorcrofttal Lehbe. Az angol utazó munkatársa, Trebeck is oda fog jönni; most Szpitiben, Zanszkártól délre, a magas hegyvidéken végez kutatómunkát. Kőrösi Csoma Sándor tehát megint Ladak felé fordult, újra végigrótta a köves, girbegurba ösvényt a hágókon keresztül az Indus völgyébe. Moorcroft vendégeként most jóval kényelmesebben utazott, hiszen az expedíció el volt látva minden szükségessel. Lassan haladtak, mert Moorcroft útközben különféle tanulmányokat folytatott, bizonyosan térképezett is. Az Indiával határos magas hegyvidéket az angolok abban az idő tájban kezdték feltérképezni; ehhez elsőrendű brit érdek fűződött. Így azután augusztus 26-át írtak, mire Lehbe érkeztek.
Ezúttal Csoma jobb szállásra talált, mint előző ottléte idején; vagy Moorcroft sátortáborában lakott, vagy a ladaki fejedelem főminisztere, a kalon bocsátott rendelkezésükre alkalmas épületet, hiszen Moorcroft, mint brit indiai kormánymegbízott, hivatalos küldetéssel kereste fel a fővárost. Erről alább még részletesen szólunk. Szeptemberben Trebeck is megérkezett Szpitiből.
Ezalatt Moorcroft fejében kialakult a terv Csomát illetően. A tibeti nyelvvel addig senki sem foglalkozott komolyan, csupán néhány hittérítő járt Tibet határterületein, de ha megtanulták is a nyelvet, alkalmas könyv, nyelvtan és szótár nem álltrendelkezésre, kivéve egyet, amelyre alább rátérünk. Az angoloknak elsőrendű érdekük volt, hogy az indiai birtokaikkal határos országokat megismerjék és feltérképezzék, de a nyelveket is meg kellett ismerniük, hogy az érintkezést felvehessék. Tibet különösen fontos volt, mert a lamaizmus révén nagy befolyást gyakorolt a brit birtokokkal északon érintkező országokra, Szikkimre, Bhutánra, Nepálra, vagy az éppen akkor megszerzett himalájai területtől északra fekvő hegyvidékre, Kulura, Lahulra, Hanlere, s az említett Szpitire, Ladakot nem is említve. Moorcroft arra gondolt, hogy Csoma nagyon alkalmas ember lenne a tibeti nyelv tanulmányozására: igénytelensége, képessége, hogy az ország népéhez alkalmazkodjék, s az is, hogy nem angol, sőt nem is hord európai ruhát, mind mellette szólt, mert bizalmat kelthetett az elzárkózásra hajlamos tibetiekben, s nem ébresztett gyanút, hogy idegen hatalom érdekeit szolgálná. A tibeti nyelv megtanulásához tetemes időre volt szükség. Angol vagy más nyugati nyelvész eladdig nem vállalkozott arra, hogy a tibeti

határterületek rideg, kietlen, zord falvaiban megtelepedjék és esetleg éveket szenteljen a nehéz tibeti nyelv megtanulásának. Ezek a meggondolások vezethették, amikor Csomának odaadta Giorgi olasz hittérítő Alphabecum Tibetanum című könyvét. Ez volt akkor az egyetlen munka, amely némi felvilágosítással szolgált Tibetre és a tibeti nyelvre vonatkozóan. A könyv Trebecknél volt, s most, hogy ő is Lehbe érkezett, Csoma kézhez kaphatta a Giorgi-féle vaskos kötetet, amely Rómában jelent meg, 1762-ben. Giorgi feltétlenül úttörő a Tibet-kutatás terén, de műve mégis kezdetleges, rendszertelen; mindenféle leírást, közleményt tartalmaz, amelyeket a hittérítő Tibetről, a buddhizmusról és a tibeti nyelvről összeszedhetett, s mindezt válogatás, ellenőrzés és kritika nélkül. A műnek tehát nem volt tudományos értéke, bár a körülmények figyelembevételével ezt semmi esetre sem szabad a lelkes olasz barát rovására írni. Csoma nagy érdeklődéssel vetette magát a könyvre, belemélyedt és minden idejét a tanulmányozására fordította.Moorcroft semmi esetre sem erőszakolta rá Csomára a tibeti
nyelv tanulmányozását. Csoma félreérthetetlenül azt mondja jelentésében, hogy ő maga érzett ehhez kedvet: " . . . meg akartam ismerkedni ennek a különös nyelvnek a szerkezetével." Moorcroft ezt kívánatosnak tartotta, nyilván buzdította is, de az elhatározás Csomáé. Ezt kifejezi jelentésének következő része:
" . . amikor Moorcroft úr szeptember utolsó napjaiban elindult, hogy visszatérjen Kasmírba, én megkértem őt, hogy Trebeck úrnál maradhassak . . ." Trebeck ugyanis még Lehben maradt egy időre. Csomát most már valóban érdekelte a tibeti nyelv és a tibeti világ; négy hónapja tartózkodott Lehben és látta a sajátos buddhista életforma sok érdekes jelenségét. A nyelvek mindigés mindenütt különösen érdekelték, és valószínűleg felszedett
már egész sereg tibeti szót, még mielőtt az Alphabetum Tibetanum megérlelte volna elhatározását.
Lehetséges, hogy meggondolásában szerep jutott annak is, hogy a tibeti nyelv ismerete az ő magyar célú kutatását is előmozdíthatja. Itt visszatérhetünk göttingeni tanulmányaira, s azokra a feltevésekre, melyeket azok kapcsán Németh Gyula közölt. (Lásd a második fejezetet.) Németh, miután rámutatott az "ujgur-elmélet" elterjedésére abban az időben, a továbbiakban kifejti, hogy "Klaproth, korának egyik legismertebb nevű orientalistája, kivel később Csoma is levelezett" az ujgurokat feltétlenül a törökséghez sorolta. Majd így ír: "Növelte az érdeklődést a következő években, hogy Klaproth megállapításai nem maradtak ellentmondás nélkül. - 1818-ban Isaac Schmidt, egy hollandi származású szentpétervári tudós, a mongol filológia megalapítója, Klaprothtal szemben azt a tételt állította fel, hogy az ujgurok nem törökök, hanem tangutok, kiket Schmidt összekapcsolt a tibetiekkel. - Tehát abban az évben, mikor Csoma Németországból visszatért, az ujgurok - ha téves alapon is - kapcsolatba kerültek a tibetiekkel." - Végül, az ujgurokra vonatkozó fejtegetések után, Németh így foglalja össze véleményét Csoma felfogásáról: "Ifjúkorában azt olvasta, azt tanulta, hogy az ujgurok a magyarok ősei. Ide indult ő, az ujgurok földjére. De ide akkoriban nem lehetett eljutni, s midőn ez bizonyossá vált előtte, épp akkor találkozott Moorcroft angol utazóval, ki őt a tibeti nyelv és irodalom tanulmányozására buzdította s pénzzel is ellátta. Csoma kétségtelenül ismerte Isaac Jacob Schmidtnek előbb ismertetett véleményét, hogy az ujgurok a tibetiekhez tartoznak. A tibetivel való foglalkozás tehát a magyar őstörténet szempontjából sem látszhatott előtte érdektelennek. S mint vérbeli tudós, nem innen-onnan felszedett adatokkal akart dolgozni, hanemteljes erejével nekivágott a tibeti filológia akkor még egészen
irtatlan őserdejének."
Németh adalékaihoz csak annyit kell hozzáfűznünk, hogy akkor, 1822-ben Lehben semmi esetre sem "vált bizonyossá"

Csoma előtt, hogy az ujgurok földjére nem lehet eljutni. Csak azt látta, hogy adott helyzetében, akkori eszközeivel egyelőre nem juthat el Belső-Ázsiába, de évekkel később, még utolsó útján tett nyilatkozatai szerint sem mondott le soha arról, hogy felkeresse az ujgurok hazáját. Ami pedig Schmidt elméletét illeti, ha Csoma - mint Németh fejtegetéseinek alapján feltehető - tudott róla és fontosságot tulajdonított is neki, mégsem tarthatta döntő bizonyságnak, hiszen Moorcrofttal való találkozása előtt egyáltalán nem mutatott különösebb érdeklődést Tibet és a tibeti nyelv iránt. Ha valóban hajlandó lett volna az ujguroknak a tibetiekkel való azonosságát Schmidt elmélete szerint elfogadni vagy legalábbis komolyan feltételezni, akkor nem tekinthette volna útját Nyugat-Tibeten keresztül csupán eszköznek a cél elérésére, vagyis hogy Lehből továbbhatoljon Turkesztán és a mongol területek felé. Márpedig semmi jelét nem fedezhetjük fel annak, hogy a tibetiekkel és nyelvükkel foglalkozni kívánt volna, míg Moorcroft rá nem terelte a figyelmét. Miután ez megtörtént, de csakis ez után, vetődhetett fel benne a Schmidt-féle elmélet gondolata, s az a feltevés, hogy a tibeti tanulmány talán a maga magyar célját, az ujgurokkal kapcsolatos célt is szolgálhatja. Kétségtelen, ha a fentebb vázolt körülményeket mind figyelembe vesszük, hogy Csoma e nélkül is elfogadta volna Moorcroft indítványát, hogy a tibeti tanulmányokkal foglalkozzék.

Különben is, akkor még nem tudott, vagy csak igen keveset tudott tibetiül, tehát nem állt módjában megítélni, van-e alapja feltevésének, hogy a tibeti tanulmánynak az ő eredeti célja szempontjából is hasznát láthatná. Annyit azonban tudott, s erre Giorgi munkájában is találhatott utalást, hogy a lámakolostorok régi könyvek sokaságát őrzik, és hogy a lamaista buddhizmusMongolországban is otthonos. Ez nyilván még jobban fokozta érdeklődését, mert joggal hihette, hogy a tibeti írásokban hasznos adatokat találhat Belső-Ázsiára, a mongolokra, sőt talán a "jugar", vagyis ujgur népre vonatkozóan. És tudta, hogy a lamaizmusnak és szent nyelvének, a tibetinek ismerete feltétlenül előmozdíthatná kutatásait a mongolok között.

Moorcroft nem volt tétlen a Lehben töltött hónapok alatt. Fontos rámutatni ottani tevékenységére, mert ennek következményei lényegesen kihatottak Csoma későbbi munkásságára, sőt a tibetiekkel való kapcsolatára is. Annál szükségesebb ezekre kitérni, mert a Csomára vonatkozó irodalmunkban - Duka művét is beleértve - nem volt szó róla, s először jelen munka előzményében, a Csoma halálának centenáriumára írott könyvemben közöltem az idevágó adalékokat.

Moorcroft mint brit indiai megbízott, hivatalos küldetéssel ment Lehbe. Az akkor uralkodó ladaki király, Cepal Namgyal számára hozott politikai természetű indítványt a brit indiai kormánytól.

Ladak történetét vázlatosan majd alább ismertetem, itt elég rámutatni arra, hogy a független ladaki királyság helyzete abban az időben egyáltalán nem volt biztonságos. 1646-ban Ladak még vissza tudta verni a mongol betörést, de a királyi hatalom meggyöngült, és az akkori uralkodó, Delek Namgyai, már szükségét érezte, hogy Hindusztán császárához, Sáh Dzsihán nagymogulhoz forduljon támogatásért. Ez ugyan veszélyeztette az ország függetlenségét, de amikor a mogul hatalom a XVIII. század első felében megrendült, a ladaki királyság ismét erőre kapott. Csoma idejében inkább Kasmír felől fenyegetett veszély. Említettük föntebb, hogy Randzsit Szingh, a szikh birodalom megalapítója, 1819-ben elfoglalta Kasmírt az afgánoktól. Randzsit Szingh hódító törekvésén kívül még Dzsammu hindu fejedelmétől is tartani lehetett. A dogra-rádzsput Guláb Szingh dzsammui rádzsa a szikh birodalom hűbérese volt, de tudta, hogy éppen ezért Randzsit Szingh nem nézné rossz szemmel, ha területét Kasmí-

ron túl fekvő területekkel gyarapítaná. Az Indiában uralkodó angolok, akik mintegy a Mogul birodalom "jogutódjának" szerepét játszották, éppen abban az időben figyeltek fel fokozottan az újonnan megszerzett területeiktől északra fekvő Ladakra. Tisztában voltak a helyzettel, és maguk is tartottak attól, hogy a szikh hatalom vagy Dzsammu fejedelme kísérletet tesz Ladak megszállására. Randzsit Szingh akkor még erejének teljében állott, és birtokainak kiterjesztése a brit terület északi peremén komoly fenyegetést jelentett volna az angol érdekekre nézve. Moorcroft, mint láttuk, 1822-ben Mir Izzat Ullahhal, politikai ügyekben járatos indiai titkárjával érkezett Lehbe, s ott munkatársa és rokona, Trebeck is csatlakozott hozzá. Francke a ladaki "Királyi krónika" tibeti szövegének alapján a következőket mondja el: A "nagy úr" (Moorcroft) és a "kis úr" (Trebeck vagy Mir Izzat Ullah) "sok kinccsel" Lehbe érkeztek. "Nagy értékű ajándékokat adtak a ladaki előkelőségeknek és másoknak." A király elé kívántak járulni, de ez bizalmatlan volt az "indiaiakkal" szemben, hónapokig nem nyertek kihallgatást. Végre mégis a színe elé juthattak és gazdag ajándékokat ajánlottak fel. "Azért jöttünk - mondta a Nagy úr, vagyis Moorcroft -, hogy minisztereid és néped viselkedését, valamint felséged bölcsességét lássuk; és mivel megeshet, hogy ezt az országot el akarják foglalni, igen hasznos lenne a királynak, ha mi (azaz angolok) itt egy erődöt építenénk." A király meghányta-vetetteaz indítványt tanácsosaival: "Ha erődöt építenek itt, ki tudja, még milyen baj származhatik abból?" - ez volt a tanácskozás eredménye. Tehát nem fogadták el az angol indítványt. - Ez a brit sakkhúzás a szikh birodalom terjeszkedésének akart gátat vetni Ladak felé, egyúttal támaszpontot biztosítva a brit törekvéseknek. A leírt esetből láthatjuk, hogy Moorcroft az indiai brit kormányzat teljhatalmú megbízottja volt, és hogy ajándékaival megnyerte a ladaki udvar sok befolyásos személyiségét, többek között magát a kalont, a király főminiszterét is. Ennek köszönhető, hogy a kalon utóbb készségesen kezére járt Csomának a tibeti tanulmányok dolgában.

Moorcroft, miután politikai igyekezete meghiúsult, szeptember végén elhagyta Leht, hogy lemenjen Kasmírba, ahol a telet szándékozott tölteni. Láttuk, hogy Trebeck még a fővárosban maradt; talán azért, mert remélte, hogy az ajándékokkal megnyert udvari emberek még rávehetik a királyt döntésének módosítására, vagy csak még ki akarta egészíteni helyszíni tanulmányait.

Mielőtt azonban Moorcroft útra kelt volna, átadott Csomának egy arab betűkkel írt perzsa nyelvű levelet, és megkérte, fordítsa le részére. A levelet Nesselrode gróf, cári miniszter íratta 1820 januárjában Szent-Pétervárott, Randzsit Szingh pandzsábi maharadzsának. Az oroszok indiai ügynöke, Aga Mahdi Rafael vitte a szikh uralkodóhoz, de Moorcroft munkatársa, az ügyes Mir Izzat Ullah, lahori összeköttetései révén valahogyan megszerezte. A brit indiai kormányzatnak nem lehetett közömbös, hogy miről levelez egymással az egyetlen még önálló indiai ország fejedelme és a brit terjeszkedésre féltékeny cárizmus minisztere. Csoma úgy látszik nem bízott eléggé angol fogalmazásában, s mivel kifogástalanul akarta tolmácsolni a fontos iratot, latinra fordította. Később ezt a tényt röviden megemlítette Kennedynek írt jelentésében; talán azt akarta kifejezni vele, hogy Moorcroft mennyire megbízott benne, ha ilyen kényes politikai természetű irományt fenntartás nélkül a kezébe adott.Ugyanis amikor Szabáthuban, 1825 januárjában a jelentését írta, az volt az érzése, hogy Kennedy százados őt gyanúsnak, sőt orosz kémnek tartja. Csoma, noha mindig annyira óvatos és tartózkodó volt, nem zárkózhatott el Moorcroft kérelme elől és lefordította a levelet, aminek pedig tagadhatatlanul kémkedés jellege volt. Döntően eshetett latba az, hogy Moorcroft kérte

meg rá. Valahányszor későbbi jelentéseiben Moorcroftra került a szó, a szűkre szabott szövegből is feltétlenül kiérezhető, hogy nagyra becsülte az angol utazót, akinek tagadhatatlanul sokat köszönhetett. Moorcroft már megemlítette előtte, hogy felhatalmazása van bármilyen egyezséget kötnie, s amennyiben Csoma hajlandó lesz rá, ő kész örömmel megbízza a tibeti tanulmányok feladatával, s a kormány nevében ezért javadalmazást is biztosít részére.

Moorcroft elment, Csoma pedig kívánsága szerint Trebecknél maradt. Trebeck - bizonyára a barátságos kalon közvetítésével - szerzett "egy értelmes személyt, aki jól ismerte a tibeti és perzsa nyelvet" - ahogyan Csoma később írta - s ennek segítségével a magyar tudós "tetemes ismeretekre tett szert a tibeti nyelvben." Első nyelvmestere azonban még nem az a láma volt, aki később éveken át dolgozott együtt vele.

Csoma Trebeckkel valószínűleg még a téli fagy beállta előtt szintén elhagyta Leht, és lementek Kasmírba, Moorcroft után. Jelentésében nem említi az utazás dátumait, csak annyit mond, hogy visszatértek Kasmírba. Beszámolt Moorcroftnak odáig végzett munkájáról. Saját szavai szerint az volt az óhajtása, hogy ha ebben támogatnák, nyelvtani alapossággal megtanulja a tibeti nyelvet, hogy behatolhasson ama nagyszámú és nagyon érdekes köteteknek a tartalmába, melyek minden nagy kolostorban megvannak. "Közöltem az e tárgyra vonatkozó eszméimet Moorcroft úrral - írja még -, aki érett megfontolás után megadta hozzájárulását, szíves volt a megélhetésemhez szükséges pénzzel ellátni és megengedte, hogy visszatérjek Ladakba . . ." Tehát most már nemcsak a nyelvet kívánta megismerni, hanem ennek segítségé-vel a tibeti irodalomba is be akart hatolni. Senki sem beszélte rá, a maga jószántából jutott elhatározásra. Szükséges ezt a tényt leszögezni, mert voltak vélemények, amelyek szerint Csomát kihasználták, s emiatt volt kénytelen eltérni eredeti céljának követésétől. Ez a felfogás teljesen alaptalan. Csoma önként, őszinte tudományos lelkesültséggel vállalta a tibeti nyelvtanulmányt.

Moorcroft szabályos egyezséget kötött Csomával, 300 rúpia előleget adott át neki, Csoma pedig írásban kötelezte magát, hogy visszatérve Ladakba, a tibeti tanulmányoknak szenteli magát, lelkiismeretesen elvégzi a feladatot, amelyet elvállalt, és elkészít egy tibeti nyelvtant, valamint egy tibeti-angol szótárt. Mielőtt elváltak volna, Moorcroft ajánlólevelet adott Csomának Kennedy századoshoz, a szabáthui brit határállomás parancsnokához, mert úgy beszélték meg, hogy a magyar kutató, amikor majd szükségesnek látja, Ladakból egyenesen Szabáthuba megy. A levél annyira jellemzi Moorcroftot és Csomát, a köztük kialakult kapcsolatot és bizonyos körülményeket, hogy érdemes teljes szövegét leközölni:

"Uram - levelemnek célja az, hogy szíves jóindulatába ajánljam az Erdélyből való Alexander Csoma urat vagy Szikander béget, akit bátorkodom bemutatni. - Öt hónap óta bizalmas ismeretségben vagyok ezzel az úrral, és a leghatározottabban tanúskodhatom becsületessége s a tudomány ügye iránti odaadása mellett, amelyet, ha részletesen feltárnám, sokan a lelkesültséggel határosnak találnának. Úgy az ő eredeti terveinek előmozdítása végett, hogy az ázsiai és európai történelem néhány homályos kérdését tisztázza, mint a magam részéről tett indítványok következtében, Csoma úr igyekszik Tibetben maradni, amíg el nem sajátítja ennek az országnak a nyelvét és teljesen meg nem ismerkedik az ország irodalmának tárgyaival, amelyek sok szempontból érdekesnek bizonyulhatnak az európai világ részére. Noha nincs alapos ok feltételezni, hogy nem sikerülne elérnie a föntebb említett célt, mégis, tekintettel arra, hogy La-dakkal az európai kapcsolatok csak röviddel ezelőtt jöttek létre, ajánlatosnak mutatkozhat más módszerek alkalmazása, ha a

szándékolt tervek eredménye nem igazolná a jelenleg hozzájuk fűzött vérmes reményeket. - Ha tehát olyan események találnának bekövetkezni, melyek megakadályoznák, hogy Csoma úr huzamosabban, az említett ügyek befejeztéig Ladakban tartózkodhassék, úgy bátorkodom önt tisztelettel felkérni, kötelezzen le engem azzal, hogy őt olyan támogatásban részesíti, mely lehetővé tenné tanulmányainak folytatását Basehr északi részében, egy jól tájékozott láma segítségével, amilyen például a Leh közelében levő Palszo gonpa, vagyis kolostor elöljárója. - Lehetséges, hogy halálom esetén, vagy ha jelenlegi kiküldetésem késedelmet szenvedne, túl a határnapon, amelyet Csoma úrral közöltem, a kormány kívánatosnak találná Csoma urat Kalkuttába hívni; ez esetben személyes hálára kötelezne ön azzal, ha szíveskedne őt kétszáz rúpiával ellátni, mely összeg fedezésére mellékelem bemutatóra szóló utalványomat kalkuttai ügynökömhöz."
Ez a levél több szempontból figyelemre méltó, különösen akkor, ha jelentőséget tulajdonítunk azoknak az új szempontoknak, amelyeket a ladaki események, Moorcroft hivatalos megbízatása stb. kapcsán föntebb vázoltunk. Igen tanulságosak a levél utalásai arra, hogy esetleg "olyan események találnának bekövetkezni" Ladakban, amelyek megakadályozhatnák Csoma további ott-tartózkodását és munkáját. Hogy ezt a lehetőséget Moorcroft milyen komolyan mérlegelte, azt nyomatékosan kiemeli, hogy már jó előre más, megfelelő módot jelöl ki a tibeti tanulmányok folytatására, olyan területen, amely nem tartozik ladaki fennhatóság alá, sőt már brit indiai ellenőrzés alatt áll, mint a megemlített Basehr. Ezeket a kérdéseket kétségkívül még előbb személyesen megtárgyalta Csomával, és nem titkolta előtte, hogy ladaki tartózkodását bizonyos körülmények megnehezítik, vagy lehetetlenné tehetik. Csoma tehát jól tudta, hogy vállalkozása nem egészen egyszerű dolog, és nagyon körültekintően, óvatosan kell majd eljárnia. Ezekre majd még részletesen visszatérünk, s akkorlátni fogjuk, hogy Csomának Moorcrofttal való kapcsolatából csakugyan igen komoly következmények származtak.
A fentiekből az is kitűnik, hogy Moorcroft és Csoma között kölcsönös tisztelet, bizalom és barátinak mondható viszony alakult ki az együttlét hosszú hónapjai alatt. A magyar tudós mindvégig őszinte pártfogóját és jóakaróját látta benne. Igaz ugyan, hogy találkozása Moorcrofttal végleg elterelte őt attól a céltól, amelyért hazáját elhagyva útra kelt. Ezt azonban akkor még nem láthatta. Nyilván az volt a szándéka, hogy teljesíti a vállalt feladatot, abban a hiszemben, hogy az csupán néhány évet vesz majd igénybe, azután pedig az újabb, minden addiginál komolyabb brit támogatás segítségével ismét nekivág eredeti céljának, a Belső-Ázsiába vivő útnak.
Itt felmerül a kérdés: vajon jobb lett volna, ha Csoma nem fordul a tibeti tanulmányokhoz, ha nem vállalja a szép, nehéz és fontos tudományos feladatot, hanem mindenáron kitart törekvése mellett, hogy eljusson Mongolországba? Láttuk, milyen helyzetbe került Lehben, amikor kénytelen volt ismét megtorpanni Közép-Ázsia küszöbén. De tegyük fel, hogy mégis sikerül továbbhatolnia és eljut a távoli mongol területre. Ma már tudjuk, a tudományos kutatás tisztázta, hogy olyan értelemben magyar rokonokat, ahogyan Csoma akkor még remélte, nem talált volna. Bizonyos, hogy ha Csoma a belső-ázsiai tájakon kutat, sok olyan adatot gyűjthet és olyan megállapításokra juthat, amelyek a magyarság eredetére vonatkozó kérdések tudományos tisztázását előmozdíthatják. De a sok feltevés között mindennél valószínűbb, hogy a lelkes vándor nyomorultul elpusztult volna a messze idegenben, támogatás nélkül, erejének végéhez érve, s az áldozatért nem jutalmazta volna semminő valóságos eredmény.
Ha mindezt meggondoljuk, akkor csak örvendhetünk azon, hogy találkozott Moorcrofttal és sorsa abba az irányba terelte, ahol nagyszabású feladatot oldhatott meg. Olyan feladatot, amelyre

az ő korában nem vállalkozhatott senki más, mert hol volt még egy Kőrösi Csoma Sándor, aki pusztán tudományos lelkesült-ségből, a legtisztább, legönzetlenebb szándéktól indíttatva, nyomorúságos, gyötrelmes körülmények között, valóságos aszkétai önfeláldozással tudta volna egész életét feltenni egy becsületbeli, de nagyszerű, úttörő feladatra? William W. Hunter helyesen összegezte munkálkodásának érdemét: "Dicsősége abban áll, hogy régi tévedések sorából kiindulva új igazságok egészen más sorához jutott; hogy egy álmot kergetve valóságos eredményt ért el."

Hanem ezekről a kérdésekről majd még szó lesz. Egyelőre elég annyi, hogy Csoma 1823. május 2-án búcsút vett Moorcrofttól, akinél több mint öt hónapot töltött Kasmírban, nem sejtve, hogy utoljára látja életében. Ismét útra kelt az immár jól ismert ösvényen Leh felé, azzal az eltökélt szándékkal, hogy behatol a tibeti nyelv és irodalom rejtelmeibe.

1823. június 1-én érkezett meg Lehbe; ezúttal harmadszor lépte át Ladak fővárosának kapuját. De most bizakodással eltelve, emelt fővel járta végig a ladaki ösvényt: határozott cél állt előtte, bensejét pedig az a gondolat melegítette, hogy munkásságával becsületet szerezhet nemzetének.

* * *

6. ZANSZKÁRBAN

Moorcroft és munkatársa, Mir Izzat Ullah, ajánlólevelekkel látták el a magyar kutatót a kalonhoz, a ladaki király főminisztere-réhez, s ajándékokat bíztak reá, hogy annál inkább biztosítsák a kalon jóindulatát. Ez meghitt embere volt az angol kormánymegbízottnak, aki - láttuk - vele együtt több udvari főnemest megnyert politikai terveinek. Titkon remélték, hogy a viszonyok változtával a brit ajánlat még megvalósulhat. Csoma, szokott szűkszavúságával, jelentésében utóbb csak ennyit írt a kalonnal való találkozásáról: " . . . átadtam Moorcroft úr és Mir IzzatUllah leveleit és ajándékait a kalonnak. A főminiszter levélben beajánlott engem a zanglai lámának; útlevelet adott és megajándékozott körülbelül nyolc font súlyú teával."

A kalon tehát szívesen fogadta. Úgy látszik, Moorcrofttal és Mir Izzat Ullahhal már jó előre kitervelte, hogyan hajthatná végre szándékát az idegen tudós, akit már az angolok társaságából ismert. A dolog nem volt olyan egyszerű, mint ahogyan Csoma jelentése néhány sorban összegezte. Az események háttere-rének ismeretében, ahogyan föntebb vázoltuk, elfogadható magyarázatot adhatunk a kalon tervéhez. A miniszter tudta, hogy az idegen bizalmas kapcsolatban áll Moorcrofttal, tehát az angolokkal. A brit tervet ura, a namgyal elutasította. Ajánlatos volt óvatosan eljárnia, hiszen az angolokkal érkezett idegen visszatértét és huzamos tartózkodását az országban könnyen gyanúsnak tarthatnák az udvarnál azok, akik helyeselték vagy tanácsolták a király elutasító döntését. Csak ezzel okolható meg, miért éppen a távoli Zanglát szánta "Szkander bég" tanulmányainak színhelyéül. Zanszkár, Nyugat-Tibet délkeleti tartománya, a magasan fekvő, zord, nehezen megközelíthető országrész, tíznapi járóföldre van Lehtől. Miért kellett az idegennek Zanszkárba, az ottani Zangla kolostorába mennie, holott Lehben vagy közvetlen közelében több nagy kolostor áll - például a híres Himisz gonpa - s mindben megvannak a tibeti szent íratok kötetsorozatai, amelyeket tanult lámák irányításával tanulmányozhatott volna? Bármelyik alkalmas lehetett arra, hogy Csoma ott a tibeti nyelvet és irodalmat tanulmányozza. A kalon mégis úgy határozott, hogy Szkander bég a zanszkári Zangla kolostorába menjen, s már kijelölte a lámát is, aki majd tanítani fogja. Zanglában tartózkodott Szangye Puncog láma, aki jeles tudós hírében állott és nagy volt a becsülete Ladakban. Csoma jelentésének egy további helye arra utal, hogy "Moorcroft bőkezű volt a lámához" - ebből arra következtethetünk, hogy utasaink ezzel a

kiváló szerzetessel már előbb, lehi tartózkodásuk alatt megismerkedtek; akkor nyilván ott időzött. Szangye Puncog nemegyszerű láma volt, hanem jelentékeny személyiség. Csoma
később, 1825 tavaszán írt második jelentésében így mutatta be:
"Nagyon jól irja a nagy- és kisbetűket, ismeri a tibeti nyelv grammatikai szerkezetét, járatos a számtanban, a rhetorikában, költészetben és dialektikában. Hivatásához tartozik az orvostudomány, csillagászat és asztrológia; úgy húsz évvel ezelőtt, tudásának gyarapítása végett, hat év folyamán bejárta Tibet sok részét, Tasilhunpót, Lhászát, Bhutánt stb. és Nepált is. Ismeri vallásuk egész rendszerét, általános tudással rendelkezik mindazon dolgok felől, amit könyveik tartalmaznak, ismerős a szokásokkal, illemszabályokkal, a gazdálkodással, s a nemesség között és a szent kötetekben használatos csiszolt kifejezésmóddal, amelyet a följebbvalókkal tiszteletteljesen beszélve alkalmaznak. Sok ismeretet szerzett a tibeti országokra vonatkozó földrajzban és történelemben. Most ötvenkét éves; nem lakik állandóan kolostorban, mert úgy tizenkét évvel ezelőtt nőül vette a zanglai rádzsa özvegyét. Ő Ladak első orvosa és a kormány olykor főtitkárként alkalmazza, amikor Tasilhunpóba vagy Lhászába kell írni."
A fentiek alapján érthető, hogy Szangye Puncog időnként Lehben, a városban tartózkodott. Mindent összevetve az is nyilvánvaló, hogy bizalmasa volt a kalonnak. Őt tehát beavathatták a tervbe, s ez már akkor kialakult, amikor Csoma Moorcroft társaságában időzött Lehben. "Moorcroft bőkezű volt a lámához" - Szangye Puncog eszerint hajlandónak mutatkozott előmozdítani Szkander bég törekvését. "A láma" - Csoma mindig csak így említette jelentéseiben - leginkább Zanglában tartózkodott, hiszen az ottani fejedelem özvegyét vette feleségül, de különben is zanszkári volt, Tetha faluból származott, s ott állt a családi háza. Mindenképpen alkalmas volt a feladatra, hogy az idegen tudóst tanulmányaiban támogassa, s ügyeljen, nehogy tevékenységük gyanús színben tűnjék fel. A távoli Zangla gonpaszintén nagyon megfelelt a célnak. Így hát Csoma zanglai tartózkodása mögött egész sor fontos meggondolás rejlett; nem merő véletlen volt, hogy Nyugat-Tibet legzordabb, leginkább félreeső zugában kellett hozzálátnia munkájához. S az is kézenfekvő, hogy Csoma, amikor a kalon levelével Zangla felé indult, már ismerte leendő munkatársát.
Akármennyire távol eső hely volt is Zangla, okát kellett adni annak, hogy egy idegen, akit mohamedán formájú névvel Szkander bégnek hívtak és saját bevallása szerint Európából érkezett, egy lámakolostorban lakhassék és a tibeti nyelvet tanulja. Az igazi, egyedüli célt, hogy meg akarja ismerni az ország nyelvét és a lamaizmus irodalmát, el kellett leplezni. Ezt a törekvést könnyen kapcsolatba hozhatnák azzal, hogy Szkander bég az angolokkal érkezett, s innen már csak egy lépés a gyanú, hogy tanulmányai brit célt szolgálnak, ki akarja fürkészni Tibetet, vagyis kémkedik, s a nyelv meg az irodalom megismerése csak eszköz a cél elérésére. Vallásos látszatot kellett tehát adni az egésznek: Szkander bég azért jött Tibetbe, mert alázatos tanítványként meg akarja ismerni a Buddha tanát és a "bod-csosz" (tibeti vallás) rendszerét, vagyis buddhistává szeretne lenni. Így aztán semmi kivetnivaló nem lenne abban, hogy egy kolostorban telepszik le, s ott a lamaizmusnak egyik nagy tudású szerzetes papja tanítja. Csoma már Lehben a Giorgi-féle könyvből szerzett annyi tibeti ismeretet, amennyi a komoly nyelvtanulás elkezdéséhez kellett.
Csoma ezúttal nem töltött sok időt Lehben. Mihelyt elintézte dolgát a kalonnal, június 11-én útnak indult Zanglába. Zangla a Zanszkár folyó mellett fekszik, amely a Penszi-hágó délkeleti oldalán gleccserből ered, előbb délkeletnek folyik, azután Padamtól északra nagyot kanyarodik és észak, majd északkelet felé vágtat, hogy Nyimo közelében, Lehtől nyugatra az Indusba

ömöljék. Térkép szerint a legrövidebb út Lehből Zanglába a Zanszkár folyó völgyében fölfelé vinne. Csoma nem mond semmit jelentésében az útvonalról, csak annyit jegyez fel: "Lehbőldélnyugati irányba utazva, a kilencedik napon megérkeztem Zanglába."

Nem valószínű, hogy végig a Zanszkár völgyében ment volna. Lehben annak idején alaposan meghánytam-vetettem ezt a kérdést Gergan tiszteletessel, a protestáns "Moravian Mission" ladaki születésű, tibeti anyanyelvű segédlelkészével. Gergan lelkes tisztelője volt Kőrösi Csoma Sándornak. Olvasta a Duka-féle angol életrajzot és maga is sokat foglalkozott Csoma tibeti életével, felkeresvén azokat a helyeket Zanszkárban, ahol a magyar tudós éveket töltött. Ladaki lévén, jól ismerte hazájának minden zegét-zugát, s amikor Lehből Zanszkárba készültem, vele beszéltem meg a követendő útvonalat. A Zanszkár völgyének középső szakaszában egyáltalán nem volt ösvény; a meredek partok omladékos törmeléklejtőjén annyira veszélyes járni, hogy a Zanglába vivő útvonal nagy körben elkerüli a folyónak ezt a részét. Azon a darabon lakott hely sincs a Zanszkár mentén. Gergan szerint Csoma idejében sem volt más a helyzet, hiszen a ladaki ösvények évszázadok óta szolgálják a helyi közlekedést, s a terep alakulásait követve mindenütt arrafelé húzódnak, amerre egyáltalán járni lehet. Nem épített utak, hanem csak kitaposott ösvények. Helyenként nyomuk sem látszik; egyedül a környékbeliek tudják, merre visz az út, jobban mondva inkább csak nyomdok, az irdatlan kővilágban. A Survey of India egyetlen, erről a vidékről készült térképe egyáltalán nem tüntet fel ösvényt, járható útvonalat a Zanszkár völgyében Csokszti és Nerang között, vagyis jó 50 kilométeres szakaszon. A legrövidebb - bár szintén kitérővel járó - út Lehből Zanglába: Nyimo, Ezasz, átkelés az Induson, Drogulkia, Hindzsu, Csoka-la (4120 m), Pandzsila, Honupatta, Potakszár, Szirszir-la (4994 m), Jelcsang, Szingi-la (5064 m), Nerang, Csocsubori-la, átkelés kötélhídon a Zanszkár folyó jobb partjára, Kurmapu, Cselong-labho-hágó (4432 m), Zangla. Bizonyosra vehetjük, hogy Csoma ezen az úton ment; a leírt útvonal 220 kilométer, az ösvény tényleges hosszát mérve; ezt az edzett székely gyalogló kilenc nap alattkönnyen megtehette. Ha a Zanszkár folyó völgyében közvetlen út vitt volna, akkor Csoma kilenc napnál jóval kevesebb idő alatt éri el Zanglát. A 115. oldalon közölt térképvázlaton láthatjuk, mennyivel rövidebb ez a leírt útvonalnál.

Zanszkárban nincsen olyan fontos közlekedőút, mint amilyenen a karavánok járnak Szrinagar és Leh között, majd Lehtől a Karakorum felé. A Kasmírtól Lehig vivő út valóságos sétánynak nevezhető a zanszkári ösvényekhez képest! Olyan meredek hegyoldalakban és partokon haladnak ezek a nyomdokok, hogy Zanszkár legtöbb vidékén már lóval sem lehet utazni. Általában gyalogosan közlekednek, legföljebb a jak, a magas Himalája-vidékeknek ez a különös szarvasmarhája, melyet "röfögő tuloknak" is neveznek, bír átvergődni az egymásra torlódott kőhalmazokon és a folyton alágördülő törmeléklejtőkön. A jak Nagy-Tibetben és a Karakorumtól északra fekvő tájakon helyenként még vadon él, de Ladakban már háziállat. Ormótlan, fekete, néha fekete-fehér foltos, hosszú bundájú állat; megszokta a magas hegyvilágot, hihetetlenül igénytelen, megél olyan környéken, ahol még a kecske sem talál táplálékot, s a hó alól is kikaparja a szikkadt, gyér füvet vagy kórót. S olyan biztos lábbal jár a legriasztóbb sziklákon, a leomlással fenyegető laza kőhalmazokon, amelyek a meredek hegyoldalakat és vízpartokat borítják, hogy megszégyeníti a tibeti vadjuhot és vadkecskét, a híres ovis ammont, sarput és ibexet is. A jakot málhás- és hátasállatnak használják, és teje a tibetiek fontos tápláléka. A zanszkári völgyekben majdnem minden falu környékén láthatjuk kisebb csoportjaikat, amint a folyó menti feltöltődött teraszok ritkás füvén,

sovány kóróján kérődznek, vagy új legelőt keresve átúsznak a harsogó hegyi folyón.
Csomának nem volt szüksége jakra, bírta a gyaloglást és cókmókja sem volt túl sok. De most kísérője is volt; vagy a kalon adott melléje egy tibetit, vagy ő maga bérelt teherhordót, hogy az utat mutassa és a csekély málhát cipelje. Csomagja némileg meggyarapodott az utóbbi időben: könyveket kapott Moorcroft-tól, s maga is beszerzett néhányat útja folyamán. Kevés ruhaféle, alsónemű is járult ehhez. A szolgának persze fizetni kellett, nem sokat ugyan, mert a pénz nagy érték arrafelé, de Csomának nem voltak bő tartalékai.
Megismerkedett a kötélhidakkal. Az Indus völgyében vagy általában Ladaknak odáig bejárt részében a települések termékenyebb foltjain még elég bőven akad fa - nyír és nyárfa - s a hidak gerendákból készültek. De Zanszkár annyira kopár, hogy még a csenevész nyárfa és nyír is ritka, inkább csak bozót, cserje képviseli a növényvilágot. A fa komoly érték, nem pazarolhatják hídépítésre. Az elkerülhetetlen átkelőknél tehát kötélhidakat szerkesztettek, s az utas manapság is csak ilyeneket talál arrafelé. Ezek a kötélhidak ősrégi műszaki "vívmányok" a magas Himalájában. A sziklás talajon messzire elnyúló, hajlékony cserjegyökerekből, fűz- és nyírfahajtásokból, fiatal gallyakból, szívós kórófélékből, szalmából és jakszőrből fonják-csavarják a hidak tartóköteleit. Télen, amikor a jég és hó páncélt von a folyók fölé, sok helyütt híd nélkül is át lehet menni egyik partról a másikra; ilyenkor építik meg a kötélhidakat vagy javítják ki a megrongálódott részeket. A két parton nagy kövekből hídfőket raknak, ezek az ösvény felől lépcsőzetesen emelkednek és feljáróul szolgálnak. Meglehetős magasra kell függeszteni a kötélhidat a víz fölé, mert a híd saját súlyától is mélyen leereszkedik a közepén, de azért is, mert hóolvadás idején a folyók megdagadnak és szintjük magasra emelkedik. A ladaki folyók téli és nyári vízállása között igen nagy a különbség; az angol Shawe becslése szerint például az Indus Lehnél télen másodpercenként 6000 gallon vizet hömpölyögtet, nyáron 54000 gallont. Ugyanez az arány a Zanszkár folyónál: a nyári víztömeg csaknem tízszerese a télinek. A kötélhidaknak tehát jó magasan kell átívelniük a folyó fölött. Két erős, combvastagságú kötél, egymástól nem egészen méternyi távolságban, párhuzamosan felfüggesztve szolgál "karfák" gyanánt, s ezek hordozzák a híd terhét; egy harmadik, karvastagságú kötél jelenti az "úttestet"; ez körülbelül egy méterrel mélyebbreeresztve húzódik a két tartókötél alatt, középen. Az alsó kötelet félméteres közökben csuklóvastagságú függesztőkötelek erősítik a két felső, vastag tartókötélhez.
Az átkelés úgy történik, hogy az ember két kézzel kapaszkodik a tartókötelekbe és óvatosan, akár egy kötéltáncos, lépdel végig az "úttest" kötelén, amely alig szélesebb a talpánál. A kötél a ránehezedő súly alatt megereszkedik, különösen a felfüggesztések közeiben, de a felfüggesztő kötelékek elég vékonyak és helyenként elszakadoznak, s előfordul, hogy a járókötelet jó másfél-két méteres darabon semmi sem tartja. Ilyenkor az utas jól megmarkolja a két vastag "karfát" és szinte lógva küzdi magát előre, éppen csak könnyedén érintve a súya alatt ugyancsak megereszkedő kötelet. Mélyen a lába alatt pedig vágtatva, harsogva, örvénylő kavarodással hömpölyög tova a sebes víztömeg, ami olyan érzést kelt az emberben - ha még nem szokott hozzá - mintha valami vékony kötélen állva eszeveszett gyorsasággal repülne a levegőben. Ha valaki szédülésre hajlamos, annak bizony valóságos megpróbáltatás átvergődni az ilyen függőhídon.
Amikor vándorunk és vezetője átkeltek a nerangi kötélhídon a Zanszkár folyó fölött, ismét el kellett kanyarodniuk a völgytől, mert az ösvény a hegyek között kerüli meg a folyó hajlatát és az erősen meredek partot. Honszánál azután megint visszakerültek a folyóhoz, és nemsokára feltűnt a Zanszkár fölé emelkedő hegy.

A folyó jobb partján magas üledékteraszon terül el Zangla falu, valamivel odább pedig a kopár, sziklahalmazokkal, szirtekkel szaggatott, kúp alakú hegyen áll a lámakolostor, előtte és körülötte változatos formájú csörtenekkel.
Szkander bég Zanglába érkezett. Nem tudjuk, a faluban találta-e Szangye Puncog lámát vagy fenn a kolostorban. A láma nős ember volt, és lehet, hogy sógoránál, a helybeli fejedelem házában lakott. Akkor Tonjot Namgyal volt a zanglai fejedelem.
Ezt a fiatal zanglai címzetes fejedelemtől, Tonjot dédunokájától, Szönam Tunduptól tudom, aki ottjártamkor igen szívélyesen fogadott.Noha az ilyen kisebb rangú fejedelmek alárendelt hűbéresei
voltak a ladaki királynak, azért ők is a "namgyal" címet viselték, mint amaz. Zangla egykor fejedelemség székhelye volt; a régi vár romjai a hegytetőn, a lámakolostorral szemben meredeznek.
Csoma bizonyára találkozott a namgyallal, aki voltaképpen Szangye Puncog mostohafia volt, mert ennek anyját, az elhunyt fejedelem özvegyét vette feleségül. Föntebb említettük, hogy a lamaista szerzetesek kivételes esetben engedélyt kaphatnak a házasodásra, de a nős láma már nem tartozik a kolostorban élő, valóban szerzetes papoknak tekintett lámák közé. Szangye Puncog, ha most Zanglában volt is, általában - amikor Zanszkárban tartózkodott - leginkább szülőfalujában, Tethában lakott, saját családi házában.
Akár a faluban találkozott Szkander bég a lámával, akár nem, felment a kolostorba. Az ösvény meredek lejtőn visz a tömör épülethez, amely magányosan emelkedik a környező rideg táj fölé. Legvalószínűbb az, hogy a lámával együtt tette első látogatását a gonpában, mert engedélyt kellett kérniük a kolostor elöljárójától, a kucsagtól, hogy "Szkander bég" a tanulmány ideje alatt a kolostorban lakhassék. Ezt azonban a láma bizonyára már eleve biztosította.
Milyen ember lehetett Szangye Puncog, aki hosszú éveken átvolt a magyar tudós mentora, barátja és életének osztályosa?
Csoma jelentéseiben kevés szó esik róla, csak így emliti: "a láma", de munkatársa nevét műveinek megjelenésekor rányomatta azok címlapjára. Csoma beszámolóját a lámáról föntebb olvashattuk. Élesebb jellemzéssel szolgált azonban Szangye Puncogról Dr. Gerard, Csoma későbbi tisztelője és jó barátja, amikor évek múlva Kanamban meglátogatta a magányos magyart, és hosszú levélben számolt be benyomásairól Fraser brit indiai kormánytitkárnak. Ezt a levelet a megfelelő helyen közöljük, de itt kiemeljük belőle a lámára vonatkozó részt:
"A láma széles körű képességekkel rendelkező férfiú, de azok különös módon rejtőznek a felsőbbrendűség szerény öntudatossága alatt; a lehető legszívélyesebb és legkevésbé sem fölényeskedő modorban beszél, arca kifejezését pedig ritkán zavarja meg mosoly. Tanultsága nem tette vakbuzgóvá vagy önteltté, hanem sajátságos ellentétben áll személyével és megjelenésével, amely alázatos, mél-
tóságteljes és szutykos."
Hasonló típusokkal magam is találkoztam Nyugat-Tibetben.
Ilyen volt például Kalon Puncog, a maulba-csampai "kurtanemes", akivel összebarátkoztam, azután Meme Lobzang láma, a lehi Szankar gonpa öreg elöljárója, akivel kedves és tanulságos órákat töltöttem a legkülönbözőbb tárgyakról beszélgetve, s még inkább Jese Namgyal, a padami címzetes fejedelem, akinek sokat köszönhettem, mert megértően mellém szegődött, elkísért puktali utamra és hathatósan segített célom elérésében. Mind a hárman finoman, választékosan beszéltek, a maguk módján ta-nult emberek, alázatosak, helyesebben szerények, de mégis mél-
tóságteljesek - és szutykosak voltak. Láttam, tapasztaltam, hogy Nyugat-Tibet népe nem mosdik. A lámáknak a rituális szabályok előírnak ugyan bizonyos mosakodásokat, de inkább csak jelképesen alkalmazzák, különösen télen. Ha azonban a ladakiak,

még inkább a zanszkáriak életkörülményeit ismerjük, nem ütkö-
zünk meg ezen. Házaik, szobáik hidegek, és majd látni fogjuk,
hogy a fűtés igen körülményes dolog arrafelé. A tél nyolc hóna-
pig, a kemény hideg négy hónapig tart, és ilyenkor a mínusz
húsz-harminc fokos, sőt még alacsonyabb hőmérséklet sem rit-
ka. A ladaki vagy zanszkári ember megszokja, hogy ruháját
sohase vesse le; ha beáll és fokozódik a fagy, rendesen viselt
ruházata fölé még egy-két, néha több vastag daróckaftánt is ölt,
s a teleket azzal jellemzi, hogy "hány ruhás" volt a hideg. Érthe-
tő, ha eszébe sem jut vízzel érintkezni, mosakodni, tisztálkodni.
Művelődéstörténeti tény, hogy a ma annyira nélkülözhetetlen-
nek, civilizált emberhez illőnek tekintett alapos tisztálkodás, a
mindennapos fürdés vagy mosakodás, nem nyugat-európai vív-
mány. A törököknek életszükséglet volt a fürdő, s ahol tartósab-
ban megvetették a lábukat - mint például Magyarországon a
XVI-XVII. században - gőzfürdőket építettek. Indiában a leg-
szegényebb ember is legalább egyszer naponta tetőtől talpig
megmosdik vagy megfürdik. Az angolok keletről, Indiából hoz-
ták és honosították meg a modern testápolás és fürdés szokását
Európában; ez is csak a XIX. század elején kezdett elterjedni,
és ma sem mindenütt általános. De ami a meleg Indiában termé-
szetes, az a hideg Tibetben egyáltalában nem az.
Így aztán elképzelhetjük a tiszteletre méltó Szangye Puncog
lámát: "ökörvér" színű, sötétvörös szerzetesi köntöse és átvetője
maszatos, szutykosan "szalonnás" volt, körme gyászkeretes, ke-
zén, ünnepélyes kifejezésű, komoly arcán és nyakán szürkésárnyalatok borongtak.
Ruháját ő sem vetette le soha, de amikor
a zanszkári tél beállt, Csoma sem vetkőzött le éjszakára. Nem is
bírhatta volna ki azt az életet, ha nem alkalmazkodik az ország
viszonyaihoz és a nép szokásaihoz. Majd Kanamban, Gerard
tanúsága révén, látni fogjuk, hogy ez az alkalmazkodás nem állt
meg félúton.
De Szangye Puncog - mint föntebb említett tibeti ismerőseim
is - mindamellett jó modorú, választékos beszédű, finom, egyen-
súlyozott magatartású, emelkedetten gondolkozó, tanult, sok
mindenben járatos és bölcs férfiú lehetett. Mindez jól összefért
testi-lelki alkatában az imént leírt vonásokkal.
* * *
7. ZANGLA GONPA
Szkander bégnek a kis szobát, amelyben lakott, meg kellett
osztania lámamesterével és a magával hozott szolgával. Bizo-
nyosra vehető, hogy a szoba Szangye Puncog vagy a zanglai
fejedelem családi tulajdona volt; ez megfelel a lámakolostorok-
ban régóta dívó szokásnak. Ez a cella a kolostor homlokzati
oldalán, a második - legfelső - emelet egyik sarkán van, ahogyan
A világ tetején című könyvemben, s a jelen munka első verzió-
jában leírtam. Ha az épület belsejében felmegyünk a keskeny
lépcső magas kőfokain a felső emeletre, kijutunk a nyitott erkély-
vagy loggiafélére, s erről jobb kéz felé nyílik Csoma egykori
szobájának ajtaja; tehát kívülről nézve az épületet a cella kis
ablakát mint apró sötét foltot az erkélynyílástól balra láthat-
juk. A megfeketedett ajtó alacsony, úgyhogy belépéskor kö-zéptermetű embernek is
meg kell görnyednie. A szobácska maga
kicsiny, rideg és komor. Körülbelül 3szor3 méter az alapterülete,
s a mennyezetet felnyújtott kézzel érinteni lehet. Egészen fekete;
a füst időtlen idők óta ébenszínűre cserzette az egyenetlen fala-
kat és a mennyezet vékony gerendáit. Mert a tibeti házakban
nincs kémény; akár van nyitott tűzhely a helyiségekben, akár a
kőpadlóra raknak kicsiny tüzet télen, a füst szétterjed és a meny-
nyezetgerendák rései között talál lassan utat kifelé. Csak a földön
elnyúlva lehet az ilyen "fűtött" helyiségben tartózkodni; a padló
fölött még aránylag kevés a füst. Ülve vagy állva fulladozni kezd
az ember, s a füst véresre marja a szemét. Régen vágott, jól
kiszárított fát, de inkább csak kórót és gyökereket, azután lepé-

nyekbe gyúrt, száraz jakhulladékot használnak tüzelőnek; ez lánggal ég, nem ad túl sok füstöt, de az apró helyiségben a kevés is éppen elég, hogy a szemet csípje és a torkot fojtogassa. Csoma - amikor megjött a tél - nem is engedte, hogy cellájában tüzet gyújtsanak, mert a füsttől nem tudott olvasni, tanulni, dolgozni.
"Szkander bég" zanglai életéről szintén Gerard becses feljegyzései révén tudunk valami keveset, de Gerard csak később, Kanamban, hallomásból értesült a zanglai körülményekről. Valószínűleg a láma mondott el neki egyet-mást, mert Csoma zárkózott szerénysége aligha engedte, hogy olyan dolgokat közöljön, amelyeket másvalaki kérkedésnek, a maga teljesítményei kiemelésének vehetett volna. Ha azonban a láma közölte Gerarddal a zanglai élet részleteit, akkor éppen az, hogy bizonyosvonásokat kiemelt belőlük, bizonyítani látszik, hogy azok a mozzanatok különösen erős benyomást tettek reá, vagyis szokatlanoknak, rendkívülieknek találta. Ezt különben a zanglaiak közt még élő visszaemlékezések is támogatják, amelyekre alább majd rátérünk.
Gerard így számol be az említett körülményekről:
"A kanami telek jelentéktelenné törpülnek a tél szigorúságához képest a zanglai kolostor környékén, amelyben Csoma úr egy egész évet töltött. Ezen a helyen ő, a láma és egy szolga három vagy négy hónapon át egy kilencszer kilenc lábnyi helyiségben szorult össze; nem mertek kimozdulni onnan, mert a talajt hó borította és a hőmérséklet zérus alatt volt. Ott ült ő, birkabőr bundába burkolózva, összefont karokkal, s ebben a helyzetben reggeltől estig olvasott, tanult, tűz nélkül, vagy világítás nélkül az alkony beállta után, a padlón aludt és csak a puszta falak védték az éghajlat szigorúságával szemben. - A hideg olyan erős volt, hogy kínos feladat volt előhúzni kezeit a gyapjas védőburok alól, amikor lapozni akart. Némi fogalmat nyújthat a zanszkári éghajlatról az a tény, hogy a nyári napforduló napján a talajt frissen hullott hó födte: s már a rákövetkező szeptember 10-én, amikor a termést még nem aratták le, a földet megint hó borította; ilyen ennek az országnak és örökös telének borzalmas arculata. Ezeket Csoma úr szorgalmának bizonyítására említem, mert ő olyan helyzetben, amely a legtöbb embert kétségbeesésbe űzte volna, 40000 tibeti szót gyűjtött össze és rendezett el."
A "40000 szó" adata nem pontos, mert Csoma, akinek előbbmég alaposan meg kellett tanulnia a tibeti nyelvet, s egész sor
vaskos kötetet - a tibeti szentírás könyveit - kellett áttanulmányoznia, nem jegyezhetett ki és szedhetett betűrendbe a zanglai hónapok alatt ennyi szót. Később, második szabáthui beszámolójában, ő maga 30000 szóról tett említést. De nem is ezen van a hangsúly, hanem azon, hogy a magyar kutató valóban emberfölötti munkát végzett Zanglában, megdöbbentően nehéz körülmények között.
Hogy a leírt mozzanatok különösen mély benyomást tehettek a lámára, ezt igazolják a közlések is, amelyeket magam nyertem Zanglában. Az egykori zanglai namgyaloknak immár csak címzetes utóda, Szönam Tundup fejedelem, felhozatta a faluból a község legidősebb emberét, a vak és béna Cen Rabtent. A fejedelem már előzőleg említette, hogy Cen Rabten gyakran beszélt Szkander bégről, s a falubeliek az ő elbeszéléseiből értesültek felőle. Az öregember nem tudta pontosan éveinek számát, ami érthető, tekintve a tibeti időszámítás bonyolult ciklusait. Igen idősnek látszott, legalább nyolcvanéves lehetett. Szemmel láthatóan örült, hogy mint "fontos személyiség" szerepelhet. Készségesen elmondta, mit tud Szkander bégről. Szavait a tolmácsként magammal hozott Abdur-Rahmán padami thekidár (kiskereskedő, vállalkozó) helyett maga a fiatal fejedelem fordította urdu-hindusztánira; mint a tanultabb ladakiak, ő is folyékonyan beszélte ezt az elterjedt érintkező nyelvet. A közlésekről jegyző-

könyvet vettem fel, amelyet - felolvasás után - a fejedelem aláírt, a thekidár pedig ujjlenyomatával hitelesített. A vén, világtalan, de erőteljes és eleven zanglai, kezében szüntelenül pörgetve az imamalmot, elmondta, hogy nagyapja személyesen ismerte Szkander béget, apja is emlékezett rá, noha akkoriban még kisfiú volt. Apja sokat beszélt neki róla, megmutatta neki a szobát is a kolostorban, amelyben a "rúmi bölcs Tonjot Namgyalnak, Szönam Tundup fejedelem dédapjának idejében lakott, s amidőn Szangye Puncog, egy nagyon tudós ember volt a kolostor-ban a főláma." - Kérdésemre, hallott-e valamit, hogyan élt Szkander bég a kolostorban, így felelt:

- Hallottam, hogy Szkander bég az idejének legnagyobb részét kis szobájában ülve és olvasva töltötte, és még a leghidegebb télben sem gyújtott tüzet.

Ez pontosan megegyezett Gerard közlésével. Újabb kérdésemre, hogy miért tett így Szkander bég, az öreg a következő felvilágosítást adta:

- Azért nem akarta, hogy tűz égjen a szobában, mert a füst megfájdította a szemét, erre pedig ő nagyon vigyázott, tekintettel az olvasásra meg a tanulásra.

Elmondta még Cen Rabten, hogy Szkander bég egyszerű tibeti öltözéket viselt, és a lámák látták el élelemmel. Mint igen fontos eseményt, azt is elbeszélte, hogy Kunga Csöleg láma, a nagy tudású, híres bölcs, többször is eljött Dzongkul gonpából, hogy Szkander béget meglátogassa. Cen Rabten még megemlítette, hogy tudomása szerint ugyanabban az időben egy másik "rúmi" - vagyis európai - ember is járt Zanglában. Erről azonban Csoma feltétlenül megemlékezett volna jelentésében. Inkább feltehető, hogy amikor Trebeck Szpitiből Lehbe igyekezett, érintette az ezen az útvonalon fekvő Zanglát; ez körülbelül egy évvel Csoma odaérkezése előtt történt, s az ő emléke keveredett össze Szkander bég zanglai tartózkodásával. Zanszkárban mostanság is nagyon ritkán fordul meg európai, nekem például azt mondták, hogy legutóbb ottjártam előtt öt évvel utazott át arra egy "angrézi szahib", vagyis angol úr. A múlt század húszas éveiben még nagyobb esemény lehetett a legelső európaiak megjelenése; a két fehér ember látogatása túl közel esett egymáshoz, és a nemzedékek során át az időbeli eltérés emlékezete elmosódott. A zanglai öreg közlései máskülönben vagy pontosan egyez-tek a más forrásból származó és ellenőrizhető adatokkal, vagy kiegészítették azokat; ez igazolta szavainak megbízhatóságát. Csoma tényleg tűz nélkül töltötte a kegyetlenül hideg téli hónapokat Zanglában.

Megint környezetismeretből merített és lélektani szempontokhoz kell folyamodnunk, hogy ezt a kérdést végleg tisztázzuk. Ugyanis volt vélemény, amely kétségbe vonta, hogy Csoma csakugyan minden fűtés nélkül húzhatta volna ki a zanglai telet: talán parázzsal töltött kis tartályt használt, amilyen például Kínában ismeretes. Ehhez megjegyzem, hogy Észak-Indiában, különösen Kasmírban, magam is láttam az ott használatos angittit, a faszénparázzsal töltött cserép melegítőtartályt, de Nyugat-Tibetben sehol sem találkoztam ilyennel. Szeptemberben, amikor Zanszkárban jártam, naplementétől késő reggelig már nagyon hideg volt. Az egyik útszakasz végén, amikor előrelovagoltam és embereim előtt érkeztem oda, egy tibeti gazda házában kerestem némi melegedő alkalmatosságot. A barátságos gazda készségesen tüzet gyújtott házának három oldalról zárt, elöl nyitott tornácán, jókora máglyát rakva a kőpadlón. Parázstartály sem itt, sem másutt nem került elő. Jese Namgyal fejedelem padami házában nyitott tűzhely volt a nagy, alacsony szobában, de kémény vagy füstfogó nélkül. Mindebből következtetni lehet, hogy a zanglai kolostorban sem ismerték más módját a fűtésnek. Igaz viszont, hogy a tibeti réz teafőző edénybe parazsat raknak, mint az orosz szamovárba, az forralja fel és tartja benne melegen

a vizet, s ilyen teafőzők általánosak Zanszkárban is. Annyit tehát feltehetünk, hogy a lámák a nagy hidegben fel-felküldtek ilyen teástartályt Szkander bégnek és lakótársainak, hiszen a már ismertetett módon készült tibeti tea nekik is fő táplálékuk volt. Amíg tehát a teafőző melege tartott, valami kevés enyhüléssel is szolgálhatott, legalább a kezüket melengethették vele. Hanem ez csak nagyon csekély könnyebbség lehetett a hónapokig tartó fagyos hidegben.

Egyébként az öreg Cen Rabten élénk, kifejező kézmozdula-tokkal azt is megmagyarázta, hogy Szkander bég a kezeit rendszerint a ruhája alatt, hóna alá dugva, meztelen testén melengette, és csak akkor húzta elő egy-egy pillanatra, amikor egy lapot fordítania kellett a könyvben, amelyet tanulmányozott. lélektani szempontból különös súlya van annak, hogy a zanglai öreg elsősorban azt tartotta kiemelendőnek, hogy Szkander bég tűz nélkül fagyoskodott a cellájában. És Cen Rabten nagyapja is éppen ezt a mozzanatot tartotta legérdemesebbnek arra, hogy fiának elmondja, ez pedig továbbadta értesülését a maga fiának. Nyilvánvaló, hogy a tibetieket rendkívül meglepte "Szkander bég" magatartása. Szokatlannak tartották, annál inkább, mert más dolgokban az idegen annyira alkalmazkodott országuk szokásaihoz. Szkander bég csodálatos önmegtagadása olyan nagy benyomást tett rájuk, hogy a tűz nélkül töltött telet különösen megemlékezésre méltónak tekintették. Csak így magyarázható a két különböző forrásból eredő, de teljesen egyező adat. De Cen Rabten még többet is mondott, mert elfogadható, értelmes magyarázatot fűzött az esethez, ahogyan az apjától hallotta.

Annyit viszont feltehetünk, hogy Csoma, miután látástól vakulásig tanult, dolgozott jéghideg cellájában, amikor beesteledett és kellő világítás híján nem olvashatott tovább, talán lement a lámák közös teázóhelyiségébe, és a padlón elheveredve fölmelegítette elgémberedett tagjait a parázsló tűz mellett. Kivéve, amikor a vad erejű szél az ajtajuk előtti nyitott tornácra fújta a havat; erre vonatkozhatott Gerard értesülése, hogy Csoma és társai időnként ki sem mozdulhattak a szobájukból. De egyébként is elég gyötrelmes lehetett Csomának az éjszakákat két társával együtt a parányi, rossz levegőjű, fagyos szobácskában tölteni, hogy aztán reggel megint birkabőr bundájába és tibeti köntösébe burkolózva, a kétarasznyi ablak előtt elhelyezkedve újra nekilásson a munkának. Ehhez valóban hősi elszántság kellett. Egészen bizonyos, hogy ebben az időben Csoma ugyanúgy élt, mint a kolostor többi lakója: ruhái sohasem kerültek le testéről és lemondott a mosakodásról. Aki ebben kételkedik,kísérelje meg hasonló körülmények között élni, mint Csoma, s ám viselkedjék másképpen, "civilizáltabban"!

Szerencsére Csoma még júniusban érkezett Zanglába, a tél beálltáig zavartalanul dolgozhatott lámamesterének vezetésével, s a tél elvonulása után is még hónapokat töltött ott. Gyakorolta az írást, átvették a nyelvtant. Csoma szorgalmasan jegyezte a tanultakat, a láma készségesen rendelkezésére bocsátotta saját kezűleg leírt szógyűjteményeit, maga is egyre több tibeti szót jegyzett fel, angol jelentésükkel együtt, s aránylag hamar elkezdhette a szentkönyvek olvasását. Jelentésében, amelyet zanglai tartózkodása után, Szabáthuban írt, már beszámolt a tibeti irodalomról, elsőül adva hírt sok olyan tárgyról, amelyek odáig ismeretlenek voltak a tudományos világ előtt. Elsőül ismertette a tibeti buddhizmus vallásos irodalmát, amely két fő részre, a Kandzsúr és a Tandzsúr gyűjteményeire oszlik; az előbbinek hét, a másodiknak három alcsoportja van, s ezek együttesen több száz kötetet töltenek meg. Felölelik a buddhista tanok minden ágazatát, a Buddha életére vonatkozó legendás történeteket, s a világi ismereteket is, az orvoslástól a csillagászatig. Csoma behatolt a tibeti nyelvbe, de nem kizárólag nyelvész módjára, hanem rendkívül érdekelte a tanulmányozott irodalom tartalma is. Tehát

megismerkedett, mégpedig alaposan, a tibeti buddhizmussal.
Ezt igen fontosnak tartotta, hiszen jelentésében külön kitért rá:
"Bátorkodom megvallani, hogy én nem pusztán csak nyelvész vagyok, - a különféle nyelveket azért tanultam meg, hogy megismerjem a finomult irodalmat, hogy behatoljak a régmúlt korok érdekességeinek tárházába, hogy hasznos ismereteket szerezzek, és úgyélhessek minden korban és minden nevezetes nemzettel, mint ahogy most a brit nemzettel teszem."
Ez a vallomás éles fényt vet a magyar tudós felfogására.
A nyelvészet, noha utóbb éppen ebben küzdötte magát első, úttörő helyre, szemében főleg csak eszköz volt arra, hogy megismerhesse a tartalmat, a gondolatot, amelyet a nyelv tolmácsol.
Ez lényeges pont, mert szerepe volt abban, hogy fenntartás nélkül beleélje magát az idegen gondolatvilágba, és félig-meddig maga is buddhistává váljék. Ha írásait és ázsiai életét vizsgáljuk, lehetetlen észre nem venni, hogy a buddhizmus igen mély hatást tett reá. Mindenesetre otthonosan érezte magát a buddhizmus sajátos eszmevilágában. Részben ez is magyarázza, miért találták angol tisztelői, kalkuttai tudóstársai furcsának, idegenszerűnek, sőt különcnek. Sok tekintetben még túl is tett a kolostorbeli lámákon. "A húsevésről a lámakolostorban töltött idők mélységes hatása alatt teljesen leszokott" - írja említett tanulmányában Téchy. Ez így nem egészen födi a tényeket. Igaz ugyan, hogy az eredeti buddhizmus, ahogyan Indiában kialakult, elsőrendű szabálynak tekintette az "ahimszá"-t, az élőlények, az élet kíméletét, s ezért a leölt állatokból származó táplálékot is elítélte, de a tibetiek, még a lámák sem tartózkodnak a húsevéstől, amit hazájuk éghajlata érthetővé tesz. Csoma kanami éveinek kapcsán majd látjuk, hogy az ottani lámakolostorban nyúzott birkákat tartalékoltak télire. A magyar tudós azonban ott sem fogyasztott húst. Emlékezhetünk, hogy a fiatal Csoma - Újfalvy tanúsága szerint - már a nagyenyedi kollégiumban "ritkán élt hússal", s amikor a buddhizmus eredeti tanaival megismerkedett, hajlama meggyőződéssé érlelődhetett. De az nem a zanszkári lámakolós-torok példáján alapult, hanem a maga felfogásából indult ki. És nem volt túlzó, fanatikus ebben sem, hiszen a tibeti módra készült teát, a jakvaj ritka csemege lévén, birkafaggyúval keverve itta, mint a lámák; Gerard előtt sem fejtegette elvi álláspontját a húsevéssel szemben, s az angol orvos azt hitte Kanamban, hogy Csoma azért mondott le a húsról, mert nem tellett pénzéből erre a "fényűzésre".
Minden alkalmat megragadott, hogy a buddhizmust alaposan megismerje. Említi sokszor idézett jelentésében: " . . . birtokomban van egy tíz lapra terjedő munka, a buddhisták egész vallási rendszerének összefoglalása, amelyet kérésemre jól olvasható nagybetűkkel egy nagy hírű láma írt le, rokona és barátja annak a lámának, akinek a tanitványa voltam." - Csoma, s jelentésének nyomán Duka sem említette ennek a "nagy hírű lámának" a nevét. Kétségtelen azonban, hogy a már említett Kunga Csöleg volt, a Dzongkul gonpa hírneves, tudós főlámája, akinek Csománál tett látogatásáról a zanglai öreg is tudott. Gergan tiszteletes Lehben elmondta nekem, hogy amikor Ridzongban járt, az ottani kucsog (apát) megmutatta a kolostorban őrzött másolatát annak a műnek, amelyet Kunga Csöleg írt Szkander bég kérésére. Gergan a kucsog engedelmével saját használatára le is másolta a munkát. Kunga Csöleg röviden összefoglalta a tanulni vágyó "csilingi dásza" (európai tanítvány) részére a buddhizmus lényegét. Gergan tiszteletes lejegyezte nekem a másolat címét: Szangsz-rgjasz bsztan-pa mdor-bszdusz 'dri-ba dris-lan-du bzsugsz-szo (A Buddha tanításának rövid összefoglalását tartalmazza, kérdésekre adott feleletképpen). Alcíme, ugyancsak Gergan lejegyzése szerint, ez volt: Zangsz-dkar Rdzong-khul Na-ro-phug-mo csher grub-thob Kun-dga cshosz-legsz-kjisz phji-gling po Szkan-der-bheg gi drisz-lan-du bcamsz-pa'o ("Íratott Naro

Phugmo nagy barlangjában a zanszkári Dzongkulban a tiszta lelkű Kunga Csöleg által, feleletképpen az európai Szkander bégnek"). A mű ezekkel a szavakkal kezdődik: "Szkander bég, aki Rúmból és Indiából jött, határozottan rávett arra, hogy írjam le mindezeket. . ." Csoma három fő kérdése, melyekre a tudós láma a buddhista világszemlélet értelmében választ adott, a szöveg szerint így hangzott: 1. Hogyan jött létre a világ? 2. Miképpen áll fenn a világ? 3. Hogyan ér véget a világ? - Csoma tehát a nyelvészeti tanulmányokon túl igen mélyen érdeklődött a buddhista tanok iránt.

Kunga Csöleg híre a mai napig fennmaradt Ladakban. Az indiai Ráj Szárat Csandra Dász, a múlt század végén működött kiváló tibeti nyelvész, tibeti szótárában Zandskar (Zanszkár) címszó alatt többek közt ezt írja: "Kőrösi Csoma Sándor - a tibeti nyelvet tanulmányozta ott a nagy zanszkári locava egyikmegtestesülésének vezetésével." Locaváknak nevezik Tibetben a régi szanszkrit nyelvű buddhista szent szövegek egykori fordítóit; itt ez Kunga Csölegre, mint egy régi nagy locava újraszületésére vonatkozik. Ez sokat megmagyaráz. Kunga Csöleg igen nagy tiszteletben állott ladaki kortársai előtt, és Szkander bég személyének jelentősége még növekedett szemükben azáltal, hogy Kunga Csöleg foglalkozott vele, és rokona, Szangye Puncog volt a tanítómestere. Ez egymagában is érthetővé teszi, miért őrizték meg emlékét nemzedékről nemzedékre Zanglában.

Csoma a Zanglában töltött tizenhat hónap alatt, minden nélkülözéssel és szenvedéssel dacolva, megtanult tibetiül, valóban "olyan körülmények között, amelyek más embert kétségbe ejtettek volna", lámamesterének segítségével jelentékeny számú tibeti szót gyűjtött össze és szedett betűrendbe, elolvasta a Kandzsúr és a Tandzsúr köteteinek tetemes részét, és mint első európai, betekintést nyert a tibeti irodalomba, valamint az északi buddhizmus hitvilágába. A láma nagymértékben hozzájárult Csoma munkájához; ő maga egész szótáranyagot állított össze, amelyet azután Csoma vele együtt feldolgozott, meghatározva a tibeti szavaknak megfelelő angol kifejezéseket.

Eközben valószínűleg a szanszkrittal is foglalkozni kezdett, egyelőre csak mellékesen, mert csak jóval később látott hozzá a nyelv megtanulásához. De annyira már mindenesetre tájékozott volt, hogy nem eshetett olyan tévedésbe, amelyet évek múlva idehaza feltételeztek róla. Ez a ráfogás Hügel bárótól, az annak idején Indiában utazó osztráktól származott. A báró, aki 1835-ben Csomával Indiában találkozott, hazatérése után német újságcikkeket írt keleti élményeiről, s ezekben, majd utóbb megjelent könyvében is említette Csomát. Munkája hányaveti, felületes írás, s amit Csomáról mondott benne, szintén csak tökéletes tájékozatlanságát árulta el. De hát akkoriban idehaza alig tudtak valamit Csomáról, még kevesebbet tibeti tanulmányairól. Megbízható forrás helyett még olyan kiváló ember is, mint Eötvös József, a Magyar Tudós Társaság elnöke, hitelt adott Hügel állí-tásainak. Hügel tévedései visszhangzottak Eötvös szavaiból, amikor megemlítve Csoma éveken át folytatott tibeti nyelvtanulmányait, így folytatta: "Amikor később Calcuttába érkezett és rájött, hogy csak egy alárendelt tájszólást tanult meg, azontúl e nyelv eredeti forrásának, a szanszkritnak tanulására vetette magát." - Ugyanebből a kétes forrásból ered az a tévedés is, amely Eötvösnek Csoma emlékezetére 1843-ban mondott beszédében fordul elő, és még azután is sokáig kísértett idehaza: "Egy nagy fájdalom vára Kőrösire új körében, Calcuttában. Midőn fáradságának eredményét más tudósokkal közlé s tőlük hallá, hogy a tibeti nyelv, amelynek megtanulására ő férfierejének legjobb részét szentelé, csak a sanscritinak romlott dialectusa, szívét leírhatatlan fájdalom tölté; s ez erős férfiú, ki annyi szenvedéseket nyugodtan és panasz nélkül elbírt, kórágyra vettetett e meggyőződés által."

Ez az alaptalan "értesülés" Hügel tudatlan, téves közléséből eredt. Csoma már a zanglai tanulmányok közben tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a tibeti irodalom túlnyomó része nem eredeti mű, hanem szanszkrit szövegek réges-régen készült fordítása. Minden tibeti szentkönyv vagy tudományos mű kezdő sorai megnevezik az eredeti munka szanszkrit címét, a fordító nevét és a helyet, ahol a fordítás készült. Csoma világosan tudta, hogy a szanszkrit nyelv gyökeresen különbözik a tibetitől, s a kettőnek nyelvészetileg semmi köze sincs egymáshoz. Második jelentésében maga szolgál bizonyítékkal tájékozottságáról: "Zanszkári tartózkodásom alatt - nyelvtanilag megtanultam a nyelvet és megismerkedtem sok irodalmi kinccsel, amelyek 320 nyomtatott kötetbe vannak foglalva, s az egész tibeti tudományosságnak és vallásnak alapját jelentik. Ezek a kötetek két osztályba soroltatnak, mindet az indiai szanszkritból vették át és lefordították tibetire." - Továbbá: "Minthogy egyéb tibeti irományaim között több szanszkrit és tibeti szógyűjtemény is van, magammal hoztam a legterjedelmesebbnek egy másolatát, amely 154 lapból áll,minden oldalon hat sorral." - Éppen a két nyelv viszonyának ismeretében látta szükségesnek, hogy szanszkritul is megtanuljon. Nem eshetett tehát olyan, tudatlanság okozta tévedésbe, mint amilyet a felületes Hügel tulajdonított neki.

Kőrösi Csoma Sándor zanglai tartózkodásának idején világjelentőségű tudományos eredmény alapjait rakta le: küzdelmes, nehéz munkálkodásának gyümölcseképpen máris együtt volt tekintélyes része annak az anyagnak, amelyből évek múlva létrejött az első komoly, módszeresen feldolgozott tibeti nyelvtan és szótár, s ezekkel együtt egy új tudományág, a tibeti nyelvészet.

Elérkezett 1824 ősze és Csoma időszerűnek látta, hogy elhagyja Zanglát. Jelentésében erről így számolt be: "Mivel nem maradhattam tovább abban az országban, s ez nem járt volna előnnyel reám nézve, megegyeztem a lámával, hogy 1824 -25 telét vele együtt Szultánpurban, Kuluban töltöm (ahová a rokonai, s a két lahuli főnök feleségei is, szokás szerint lemennek télire, s akiket a láma meg akart látogatni) és ott rendezem az összegyűjtött anyagot egy tibeti-angol szótár céljára. A lámát valami ügye tartóztatta és néhány napig még nem hagyhatta el Zanszkárt. - Minthogy a tél napról napra közeledett, tanácsára folytattam utamat, hogy átkelhessek a hófödte hegyeken, mielőtt az erős havazás elzárná az utat."

Csoma elutazása mögött komoly indokok rejlettek. Részben ugyan az is megokolta elhatározását, hogy a Moorcrofttól kapott 300 rúpia már fogytán volt vagy elfogyott. Tizenhat hónapot töltött Zanglában, s ha mégoly igénytelenül élt is, ez pénzbe került, lámamesterét is fizetnie kellett. Nem tudni, mennyit kapott ez tőle Zanglában, de később havi 20, Kanamban pedig 25 rúpia volt a fizetség. A 300 rúpiából még összes kiadására sem futotta. Pedig Csomának írópapírosra is költenie kellett, s ezenkívül tibeti könyveket, kéziratokat vásárolt. Ez arra mutat, hogy feltétlenül volt még némi tartaléka a Moorcroft-féle előlegenfelül. De különben sem egyedül pénzének leapadása késztette a továbbmenetelre. Fel kellett merülniük azoknak a zavaró okoknak, amelyekre maga Moorcroft eleve célzott, s a magyar tudós föntebb közölt jelentése is félreérthetetlenül valami fordulatra utal a zanglai helyzetben: Mivel nem maradhattam tovább abban az országban, s ez nem járt volna előnnyel reám nézve . . ."

Mi lehetett a megváltozott helyzet okozója? Téchy figyelemre méltó módon fejtegeti ezt a kérdést. Sok helytálló érvvel támogatja azt, hogy Csoma helyzete Zanglában azért vált bizonytalanná, mert felsőbb tibeti hatóságok politikai okokból nem tartották kívánatosnak az idegen jelenlétét és tanulmányait. Valóban így volt. De egyes részletekben mégis módosítani kell Téchy megvilágítását, például azt, hogy szerinte "Kőrösi Csoma Sándornak - halvány sejtelme sem volt a háttérben dübörgő

erőkről . . . " és "hosszú időn át nem voltak világos fogalmai" azokról az eseményekről, amelyek "a lámákkal való szoros kapcsolatát" megzavarták. A feltételezett teljes tájékozatlanságot kizárja a Moorcroft levelében óvatosan körvonalazott utalás arra, hogy bizonyos események megakadályozhatják Csoma huzamosabb ladaki tartózkodását. Ez a levél még a zanglai út előtt íródott. Azonkívül Moorcroft, saját szavai szerint, "bizalmas viszonyban" állott Csomával, s ez különben is vele volt Lehben, amikor az angol megbízott politikai tervekről tárgyalt a ladaki udvarral. Csomának tudnia kellett azokról a nehézségekről, amelyek a kalont arra késztették, hogy megbízható mesterről gondoskodjék a tibeti nyelvtanulmányokhoz, és a fővárostól ugyancsak távoli, félreeső helyet szemelje ki az idegen tartózkodására, amíg tanulmányait végzi. Szangye Puncognak természetesen még inkább tisztában kellett lennie a körülményekkel, amelyek óvatosságot parancsoltak. Mindezt még jobban aláhúzza, hogy a kalon és a láma "gazdag ajándékokat kaptak" Moorcrofttól.Csomának eszerint minden bizonnyal volt sejtelme arról, hogy helyzete bármely percben bizonytalanná válhat Zanglában. Viszont annyiban igazat adhatunk a föntebb említett felfogásnak, hogy a magyar tudós nem látta egész világosan a háttérben működő erőket, s valószínűleg arról sem tudott, hogy jelenléte a zanglai kolostorban szemet szúrhat az ottani lámáknak, és a gyanakvók hírt adhattak erről a ladaki udvarnak. S abban már oszthatjuk Téchy véleményét, hogy a lámák tudomása szerint a "nyugati tanítvány" azért jött közéjük, mert a buddhizmus vonzotta és vallási oktatásban kívánt részesülni, hogy előbb-utóbb felvételét kérje a szerzetesrendbe, s a nyelvtanulmányok csak előfeltételét jelentették ennek a törekvésnek. Csoma azonban nem adta jelét annak, hogy csakugyan buddhistává kívánna lenni, annak rendje és módja szerint, vagy mi több, az a vágya, hogy mint újoncot felvegyék a szerzetesrendbe. Akármilyen mély benyomást tett reá a Buddha-tan sok magasrendű tanítása és erkölcsi emelkedettsége, észre kellett vennie a nagy ellentétet az eredeti buddhista tan és a lamaizmus gyakorlati vallása, a lámák magatartása és szokásai között. Egyenes, önérzetes jellame is kizárta, hogy ő, az egykori kálvinista teológus megtagadja hitét. Egész élete azt tanúsítja, hogy sohasem volt vakbuzgó, nem ragaszkodott a vallás formaságaihoz és tantételeihez, de éppen ezért a buddhizmusban sem vonzhatták a külsőségek, a szabályok, az egyházi előírások vagy a vallásgyakorlatnak olyan elemei, melyek ellen tanultsága, szabad gondolkozása, tisztán látó elméje hevesen tiltakozott. Nyilván abban bízott, hogy a látszat elég lesz, s miután nem helyezkedett szembe a kolostori élet szabályaival, maga is úgy élt, mint a lámák, sőt még igénytelenebbül, köztiszteletben álló lámamesterének segítségével elkerülhet minden gyanúsítást.
Zanglai tartózkodásának vége felé mégis fel kellett merülnie valami ilyesminek, sőt talán több is történt. A ladaki udvarban híre mehetett, hogy az idegen európai, Moorcroft bizalmasa, a zanglai kolostorban kizárólag tibeti nyelvtanulmányokat folytat,és egyáltalán nem szándékozik belépni a buddhista vallás kötelékébe. Lehben a brit szövetség ellenzői voltak uralmon, a namgyállal az élükön. Kézenfekvő, hogy kérdőre vonták Szangye Puncogot, miféle cél szolgálatában dolgozik idegen tanítványa, az "angolok barátja". A láma nem szolgálhatott megnyugtató bizonyítékokkal, mert Szkander bég valóban nem akart belépni a lamaista vallásközösségbe. De a helyzet akkor még nem vált végleg kritikussá, és hogy a további fejleményeknek elejét vegye, maga Szangye Puncog indítványozta Csomának, hogy célszerű lesz távoznia Zanszkárból, ő majd utánamegy, és Szultánpurban vagy más megfelelő helyen - nem tibeti területen - folytathatják a tanulmányokat. Emlékezhetünk, már Moorcroft is gondolt ilyen lehetőségekre, amikor arra kérte Kennedyt, segítse Csomát

abban, hogy "tanulmányait Basehr északi részében" folytathassa. A láma ismerte a viszonyokat és felhasználta azt, hogy a ladaki vagy zanszkári jómódú, előkelő emberek közül sokan igyekeztek menekülni a kegyetlen tél elől és a téli hónapokat délen, az enyhébb Kuluban töltötték. Rokonai is oda készültek, s így nem lett volna feltűnő, ha ő - a nős, kolostorhoz nem kötött láma - elkísérné azokat. Mindezt megtárgyalta Csomával, s így ennek bizonyos mértékben tudnia kellett az okokról, amelyek ezt a lépést és Moorcroft előrelátását indokolttá tették.
Csoma úgy gondolta, hogy a láma utánajön és csatlakozik hozzá Szultánpurban, Kulu fővárosában; ő akkor lesiet Szabáthuba, a brit indiai határállomásra, jelentkezik Kennedynél, aki hez Moorcroft beajánlotta, megkapja a további támogatást, azután visszatér Szangye Puncoghoz, vagy a láma követi őt Szabáthuba, és folytatják a tanulmányokat.
Föntebb idézett jelentése így folytatódik: "Megérkeztem Szultánpurba, Kuluban - arra számítottam, hogy a láma úgy tíz napon belül utánam jön. Nem jött meg, és ez idő szerint nem is remélem, hogy csatlakozni fog hozzám, mert a Himalája hágója már bezárult előtte."
Szangye Puncog tehát nem változtatta be ígéretét. Csoma bizo-nyosan sejtette, hogy nemcsak azért nem jött utána, mert a magas hágók időközben járhatatlanná váltak. Bántó előérzetek, kétségek ébredhettek benne, és bizonytalanság meredt a szeme elé. Nem ok nélkül, mert ettől kezdve harmadfél éven át homályos bizonytalanság, ködös zűrzavar bénította meg erőfeszítéseit.
Nem tehetett mást, tíz nap múltán elhagyta Szultánpurt és Mandin, Szuketen, Bilászpuron keresztül, 1824. november 26-án elérte Szabáthut, a brit indiai terület határállomását ezen a vonalon.
* * *

8. LADAK ÉS A TIBETI BUDDHIZMUS

Váljunk el kevés időre a magyar vándortól, és ismerkedjünk meg legalább vázlatosan azzal a világgal, amelyben Kőrösi Csoma Sándor éveket töltött, s amelynek életfelfogásával olyan szoros kapcsolatba jutott, hogy elsőül tárhatta fel a tudományosság előtt.
Tibet neve az ország nyelvén Bod; a "Tibet" név a mongol Töböd vagy az ebből származó arab Tibat szóból ered. Tibetet ősidők óta tibeto-birmán népfajta lakta. Nyelvük közelebb áll a kínaihoz, mint a Tibettől délre fekvő területek nyelveihez. A tibeti nép hosszú évszázadokon keresztül harcias, marcona volt; egy időben még Kínába is betörtek és a Mennyei birodalom császárát adófizetőjükké tették. Ősvallásuk az úgynevezett boncsosz, kezdetleges sámánizmus, ördög- és szellemhit volt. Képzeletük démonokkal és szörnyekkel népesítette be hazájuk minden zegét-zugát, s ez valóban meg is felelt a rideg, ijesztő, titokzatos és könyörtelen magas hegyvidék jellegének. Annyira a környezetben gyökerezett a bon (vagy bön) vallás, hogy egyes félreeső vidékeken napjainkig fennmaradt, de elemei kisebb-nagyobb mértékben beolvadtak a buddhizmus módosult, tibeti formájába.
A buddhizmus időszámításunk szerint a VI-VII. században Kasmír felől szivárgott be Tibetbe, de Nagy-Tibetet alig érte el, csak Ladakban keletkeztek kolostorok, amelyeket kasmíri szerzetesek alapítottak. Ezek közül néhány ma is fennáll, s az építkezés jellegén, a sajátos fafaragásokon felismerhető a kasmíri eredet. Ladak tehát a buddhizmus legrégibb tibeti területe. De a buddhizmusnak ez az első behatolása szórványos maradt, még a ladaki nép egészére sem hatott ki. A buddhizmus ebben az időben az említett régi kereskedő-útvonalakon már eljutott Kínába, s utóbb innen árasztotta el Tibetet. A VII. században Szongcen Gampo, Nagy-Tibet királya, kínai hercegnőt vett fele-

ségül, s ez buddhista szentkönyveket, kegyszereket és szerzetes papokat hozott magával. A buddhizmus lassan terjedni kezdett, s a VIII. században a tibeti buddhisták Indiából - a Tan szülőföldjéről - kértek tanítómestereket és hittérítőket. Ebben az időben az indiai buddhizmus már hanyatlóban volt; az eredeti, tiszta Buddha-tan régen helyet adott a mahajána és a vadzsrajána irányzat rendszerének, amelyekben a régi brahmanizmus igen sok mitologikus eleme vert gyökeret. Noha a mahajána legkiválóbb bölcselői - például Nágárdzsuna - igyekeztek átmenteni az eredeti Buddha-tan értékeit a heterogén hatásokból kialakult új felfogásba, az hovatovább már csak a beavatott kevesek ismeretében élt tovább, a gyakorlati vallásban a gépies ima, zarándoklás, körülményes szertartások és a külsőleges kultusz más hasonló járulékai foglalták el a bensőséges törekvés és a szellemi erőfeszítés helyét. A Buddha hirdette eredeti, személytelen tanokban gyökerező szemlélet elhalványult az új tanítás mellett, amely a múlt és jövendő Buddháinak egész sorát, és a nirvánáról önként lemondott szellemlények, a bodhiszattvák bonyolult rendszerét állította a vallás középpontjába, a megtisztulás egyénitörekvése helyett pedig a beléjük vetett hit, a segítségüket könyörgő áhítat lépett előtérbe. A tanultabb szerzetesek közt azért az eredeti tan is továbbélt, de mintegy "titkos tanítássá" vált, mert kifelé, a hivőknek már csak a hit eltorzult formáját és mitológiáját hirdették. Ahová a buddhizmusnak ez a formája eljutott - elsősorban az északi területeken - a helyi vallások istenalakjait is beolvasztotta rendszerébe. A panteon egyre bővült, egyre áttekinthetetlenebbé vált. Elvégre mindegy volt, hány és miféle istenség népesíti be, hiszen a bölcsebb papok mesterük tanítása szerint tudták, hogy mindezek az istenek, szellemek, démonok pusztán az emberi képzelet teremtményei. Aki ezt tudja, azt nem téveszti meg többé a sok istenség és megszemélyesítés, mert felismeri, hogy azok mind csak az ő maga gondolatformáinak a kivetítései, teremtményei. De a hivők nagy tömegének, mivel még fejletlenek támolygó hitükben, szükségük van az ilyen természetfölötti segítőkre és közvetítőkre. A közvetítést elsősorban a szerzetesek vállalták magukra. Az eget és földet átfogó vallásos hierarchia legalsó lépcsőfokain állva, hovatovább ők váltak a kultusz, a tisztelet legközelebbi, leginkább kézzelfogható tárgyaivá. Ezt a helyzeti előnyt alaposan ki is használták. Nem voltak többé szegény vándorok, akik mindenről lemondva törekszenek a nirvána végső feloldódása felé, hanem - kevés kivétellel - az Ég és a Föld közti közvetítés többnyire szépen jövedelmező üzletének bizományosai.
Az indiai térítők és tanítók a buddhizmust ebben a formájában szervezték meg Tibetben. De kiváló tudósok és bölcsek is voltak köztük, noha éppen a legjelentékenyebb indiai mester, Padmaszambhava, ez a különös, erkölcsi gátlásokat nem ismerő, lángelméjű kalandor, azzal igyekezett a bon-csosz ősvallását háttérbe szorítani, hogy e kultusz varázsló papjainak és boszorkánymes-tereinek praktikáit bebocsátotta a kolostorokba. Mindezt buddhista színekkel festették át, egyidejűleg pedig megteremtették a szoros kapcsolatot a tibeti nép és a kolostorok között. Egyre több családból kerültek tanítványok, majd szerzetesek és apácák a gonpákba, ahogyan az Indiában vihára néven ismert kolostorokat Tibetben elnevezték. A nép így a szerzetességet a maga nemzeti intézményének érezte, s a tanult gelongokat, a szerzeteseket, készségesen elismerte feljebbvalóinak, sőt világi vezetőinek. A szerzeteseket a láma ("tiszteletre méltó") címmel ruházták fel. Az indiai mesterek megtanultak tibetiül, majd a tibeti szerzetesek közül sokan szanszkritul, azután sorra lefordították tibeti nyelvre az indiai mahajána-buddhizmus könyveit, amelyek a vallástant és a világi tudományokat tartalmazták. Így jött létre a már említett Kandzsúr és Tandzsúr több száz kötetes sorozata, melyet Csoma Zanglában kezdett tanulmányozni.

A tibeti lámák a XV. századig alig voltak különbek a bon-csosz ördögűző varázslóinál. Ez ellen lépett fel akkor Lobzang Congkapa, a nagy hitújító. A vallást és a kolostori szabályokat eredeti formájukban törekedett visszaállítani, s eltiltotta a papok nősülését. A lámák sötétvörös köntösét a régi indiai bhiksuk - szerzetesek - sárga átvetőjével akarta helyettesíteni, de csak annyit ért el, hogy a reformált szekta tagjai azóta sárga süveget hordanak, egyébként megtartották a sötétvörös köntöst. Congkapa eleinte eltiltotta a sárga szekta lámáit az ördögűzéstől és más hasonló babonás mesterkedésektől, de később engedményt tett a közfelfogásnak, és jóváhagyta, hogy a sárga rend kolostorai is tartsanak ördögűzőket és varázslókat. Idők folyamán az új és a régebbi szekták közti különbségek mindinkább kiegyenlítődtek: a sárgák általában tanultabbak, de a ladakiak a régi nyingmapa vagy a kargyüpa szekta vörös süveges lámáit kedvelték jobban. A zanglai kolostor is a nyingmapa rendé volt, mint a ladaki és zanszkári gonpák túlnyomó többsége. Máskülönben nincs éles ellentét vagy ellenségeskedés a szekták között, a hivők pedig egyaránt nagy tisztelettel tekintenek fel a lámára, akár vörös, akár sárganemezsüveg ül nyírott koponyáján. A gelukpa, vagyis a sárga rend, Nagy-Tibetben első helyen áll.

A tibeti szentkönyveket évszázadok óta nyomtatják; a nyomta-tás mestersége Kínából került oda, ahol már régen ismerték.

Metszett fatáblákról és dúcokról nyomták a könyveket, tibeti írásjelekkel, amelyeket indiai mesterek alakítottak ki, ezért némileg hasonlítanak is a szanszkritban használt dévanágari jelekhez. Pedig ez az írásmód kevéssé felel meg a tibeti nyelv jellegének, s innen ered, hogy a tibeti írás és kiejtés erősen eltér egymástól, a különbség jóval feltűnőbb, mint például a franciában vagy az angolban. Tibet egyes vidékein is más- és másképpen ejtik a szavakat, s így a tibeti szövegek olvasása nehéz és bizonytalan dolog. A lhászai kiejtést tekintik klasszikusnak, mintaszerűnek. Az írás azonban az egész tibeti nyelvterületen egyenlő, akármilyen a kiejtés; ezért a tibetiek az írott nyelvet mindenütt megértik, akárcsak Kínában a kínai írást, ha a beszéd tájszólásai erősen elütnek is egymástól.

A nyomtatott tibeti könyvek a XVIII. század folyamán többnyire Nartangban készültek; a sigacei Tasilhunpo kolostorban őrzik a metszett fatáblákat, s ezekről nyomják az újabb példányokat. A hosszúkás papiroslapoknak általában csak az egyik oldalára nyomnak szöveget, az egymásra helyezett lapokat az-után fatáblák közé szorítják, zsinórral kötik át és kínai selyembe burkolják. Az így bekötött könyveket polcokon tartják, minden egyes könyvnek külön kis rekesze van.

A tibeti buddhizmus, az úgynevezett lamaizmus, eredeti nevén bod-csosz ("tibeti vallás"), Ázsia sok területén elterjedt. Noha eredetileg Kínából hatolt be Tibetbe, utóbb Kínában is a tibeti vallásforma vált uralkodóvá, azután elárasztotta Mongóliát, Szibéria egy részét, Mandzsúriát, a déli határterületeket, Szikkimet, Bhutánt és Nepált is. Ezeken a területeken a vallás szent nyelve a tibeti, a lámakolostorokban a tibeti lamaizmus szertartásai és szokásai, külsőségei otthonosak, s a lhászai főpapot, a dalaí lámát egyházfőül ismerik el.

Az egyházi hierarchia intézménye aránylag nem régi. Congkapa reformációja után a lamaizmus mindjobban kifejlesztette a papi rangsor bonyolult szervezetét. Az egyházi vezetők kiválasztásában az úgynevezett tulku, vagy mongol szóval kubilgárc-elv vált általánossá, amely szerint az egykori nagy szentek, bölcsek és hithirdetők szellemei, sőt egyes istenségek is, újra és újra testet öltve, ismételten megszületnek, hogy a tan és az egyház javára munkálkodjanak. A nőtlenség általánosítása előtt a jelentékeny kolostorok főnökei dinasztiákat alapítottak, s az apát többnyire a fia követte az egyházi méltóságban. Ez igen ártalmasnak bizonyult, s a családi érdeket az egyház érdekeinek rovására túlságo-

san előtérbe állította. A kubilgán-elv és a szerzetesi nőtlenség szabálya azonban megteremtette az egyház teljesen egycélú, minden külső érdektől mentes szervezetét.
Az elv értelmében "újraszületett vezetőszellemek" között rangsort állapítottak meg aszerint, hogy milyen magas polcot foglaltak el földi születésük előtt. Congkapa egyik tanítványát Avalokitesvara (tibetiül Csenreszig) mennyei bodhiszattva földi megtestesülésének tekintették, és rangutódjai, a lhászai főapátok igen nagy tiszteletben részesültek. De még előzőleg a Szakja kolostor apátja, a vörös süveges szekta főpapja uralkodói rangra emelkedett: Kubiláj kán, Kína mongol császára, 1252-ben ru-házta fel fejedelmi hatalommal, miután ő maga is buddhista lett, s a buddhizmust Kínában államvallássá tette. A Szakja kolostor főapátjai pap-királyokként uralkodtak négy évszázadon át Tibetben, de a Kubiláj-dinasztia bukása után, a XIV. században, a mongolok külön egyházfőt választottak, az urgai nagy láma személyében. 1641-ben a lhászai főapát, Congkapa föntebb említett tanítványának utódja, a sárga süvegesek, másképpen az "erényesek" rendjének feje, felhasználta a tatárok betörését arra, hogy Gúsi tatár vezér segítségével megtörje a szakjai pap-királyok uralmát. A tatár kán névleg Lhásza uralkodójává lett, de a tényleges hatalmat Lobzang, a lhászai főapát tartotta kezében. Ő volt Tibet első igazi pap-királya, s az északi buddhisták vallásfője. A gyaco címmel tüntették ki; ez "világtengert" jelent, arra utalva, hogy hatalma oly nagy, mint az óceán. A tibeti gyaco szónak a mongol nyelvben a dalai - kiejtés szerint cale - felel meg. Innen ered a dalai láma cím. Tibet a XVIII. század elején elismerte a kínai fennhatóságot; a kínai uralom egészen a Kínai császárság megszűntéig fennállott, de a XIX. században már inkább csak névleges volt, s a tényleges hatalmat a dalai láma, helyesebben ennek tanácsadója, a kutuktu-testület tartotta kezében. Mert a kisgyermek korukban kijelölt dalai lámák hovatovább csak bábok lettek, s amikor férfivá serdültek, és netán a maguk feje szerint akartak volna kormányozni, titokzatos módon meghaltak. Hogyan, annak a kutuktuk voltak a megmondhatói. Tény, hogy igen kevés dalai láma halt meg öregkorban, természetes halállal.
A dalai lámák azonban a sigacei kolostor főnökeit magukkal egyenrangúnak ismerték el, hiszen ezek Amitábha (Öpagme) Mennyei Buddha - Avalokitesvara szellemi atyja - megtestesüléseinek számítottak, tehát misztikus értelemben megelőzték a dalai lámát, akiben Avalokitesvara született újra. A sigacei Tasilhunpo kolostor mindenkori fejének címe pancsen rinpocse vagy pancsen láma, de a kolostor nevéről tasi lámának is mondják.Vallási szempontból voltaképpen ő a legfőbb pap, a lhászai dalai láma azonban egyházfő és világi uralkodó egy személyben.
A kolostorok apátjait, a kucsogokat szintén az újraszületés elvének alapján jelölik ki. A lámák megállapítják, hogy a kucsog halála után hol született fiúgyermek, akinek világrajöveteléhez bizonyos előjelek fűződtek. Ha minden körülmény megfelel, a gyermeket, mint az elhunyt apát reinkarnációját, a kolostorba viszik, s ott nevelik jövendő tisztségére, kiskorúsága alatt pedig valamelyik főláma helyettesíti. Ugyanígy történik a nagy lámák, például a dalai és a pancsen láma kijelölése is.
A lamaizmus rendszere Ladakban is meghonosodott, hiszen itt a buddhizmus még előbb éreztette hatását, mint Nagy-Tibetben. A ladaki lámák elismerték a tibeti hierarchiát, s a dalai lámát elfogadták vallásfőül, de láttuk, hogy világi hatalom tekintetében Ladak független maradt Nagy-Tibettől. Csoma ladaki tartózkodása alatt az utolsó király országolt a lehi várkastélyban. A már ismertetett helyzet következtében néhány évvel később Ladak elvesztette önállóságát. Erről még a további fejlemények kapcsán szó lesz.
Ladaknak körülbelül 118000 négyzetkilométernyi területén

193000 ember lakik; a lakosság tehát nem sűrű, és Csoma korában még kisebb volt a száma. A kasmíri fennhatóság óta betelepültek megnövelték a mohamedánok számát, de a hozzávetőleg 150000 főnyi mohamedánság tekintélyes része fajra nézve tibeti, s a baltisztáni muzulmánok legalább 50000 főt tesznek ki. A buddhisták száma 1935-ben 40000 körül járt, de arányszámuk Csoma idejében, a még független Ladakban, sokkal na-gyobb volt. A buddhisták jelentik az igazi tibeti jellegű réteget, a vérbeli ladakiakat. Az ország szívében mai napig a buddhisták vannak többségben, mert a mohamedánok inkább városokban vagy nagyobb községekben laknak; többnyire kereskedelemből élnek, míg a buddhista ladakiak túlnyomóan földművelők. Az ország nem táplálhatna sokkal több lakót, mert a föld terméshozamát az ősi termelőmóddal nem lehet fokozni, újabb megművelhető területeket sem lehet elhódítani a kopár, kietlen hegyvidéktől. Ezért a ladakiak, különösen a buddhisták, már régóta megtalálták a módját, hogy gátat vessenek a nemkívánatos népszaporulatnak. Erre szolgál a többférjűség (poliandria) intézménye. Fivérek közös asszonyt vesznek; a legidősebb fivér a hivatalos férj, a többi pedig amolyan másodosztályú férjnek számít. A gyermekekről közösen gondoskodnak; a gyermek az igazi apát "nagy apának", anyjának többi férjét "kis apának" nevezi. A mohamedánok közt viszont megengedett a többnejűség, bár Ladakban inkább csak a jómódúak hódolnak ennek a szokásnak. Ez magyarázza, hogy a mohamedánok nagyobb mértékben szaporodnak, mint a buddhisták. Mégsem fenyegetik az utóbbiak megélhetését, mert említettük, hogy csak nagyobb településeken élnek, amellett mozgékonyabbak, sokan közülük évenként néhány hónapra Indiába mennek dolgozni. Főleg a kemény tél elől vonulnak le Indía vagy Kasmír enyhébb földjére; Lehnek, a fővárosnak például télen körülbelül 3000, nyáron kétszer annyi lakója van. A buddhista ladakiak azonban a föld igazi, hűséges gyermekei, ők nem hagyják el zord hazájukat, ha a jobb módú asszonynép - mint láttuk - lejár is telelni az indiai határterületekre. De a ladaki buddhisták is el-elmennek zarándokútra Lhászába, különösen a lámák. A zarándokok nemzedékei halmozták fel az ösvények mentén a hosszú imafalakat, a tehetősebbek pedig csörteneket emeltettek a kolostorok környékén vagy az ösvényeken. Némelyik láma Indiába is elzarándokol, hogy a Buddha életének színhelyeit felkeresse.

A ladaki férfiak durva daróckaftánt, fülre húzható, nyáronfelhajtott peremű prémes vagy bélelt süveget, télen ormótlan, birkagyapjúval kitömhető bőrcsizmát, nyáron nemezből készült lábbelit vagy szalmabocskort viselnek. Többnyire rongyosak és többé-kevésbé szutykosak; ha új ruhájuk van, a régit nem vetik le, hanem fölébe húzzák az újat; mondottuk már, hogy télen több réteg ruhát viselnek, fölöttük pedig gyakorta birkabundát. Hátukat hosszú varkocs verdesi, de nem borotválják koponyájukat, mint régebben a kínaiak, akiktől a varkocsviselést átvették. A lámák beretválják a fejüket és az arcukat, de nem sűrűn, úgyhogy rendszerint borostás a képük és kurta haj födi fejüket, s némelyik láma még bajuszt is visel. Hagyományos viseletük a derék körül csavart, bokáig érő sötétvörös szoknyaféléből, varratlan ujjasból és tógához hasonló átvetőből áll; csúcsos tetejű süveget viselnek, fülvédőül szolgáló, felcsapható szegéllyel. A süveg vörös vagy sárga aszerint, hogy melyik rendhez tartoznak. Lábbelijük ugyanolyan, mint a világiaké. Az asszonynép sötét színű bő köntöst, hátukon hosszú szőrű, bundás oldalával befelé fordított birkabőr köpönyeget, ünnepi alkalmakkor kínai hímzésű selyem válltakarót hordanak, a perag nevű fejdísszel. Ez hosszú, széles, vörösre festett bőrcsík, fekete birkaprém sapkaféléhez van erősítve, a homloktól a fejtetőn át hátul majdnem a derékig lecsüng, s a bőrcsíkot több sor nyerstürkiz ékesíti. Ladakban sok türkizt lehet találni, a nép csiszolatlanul, nyers for-

májában használja, s az említett női fejdíszen kívül még nyakláncok, olvasók, karperecek, gyűrűk készülnek belőle. A ladaki férfiak egész háztartásra való limlomot cipelnek magukkal kaftánjuk elöl kiöblösödő mellrészében, az öv fölött. Gyökérből esztergályozott, ezüstbádoggal bélelt fa teáscsésze, zacskóban tea és pörkölt árpaliszt, egy-két buddhista kegyszer van náluk, övükbe kést, rézkanalat, némelyek vaspipát tűznek. Jó lovasok, birkabőrrel vagy kínai szőttessel borított fanyeregben ülve, rövid kengyelben felhúzott térddel nyargalnak jarkendi fajtájú, apró, gubancos szőrű, de erős, szívós lovaikon, amelyek az erdélyi mokány lóra emlékeztetnek. Ahol tágasabb rét kínálkozik, ked-venc szórakozásuk a lovaspóló. Ez török-mongol, közép-ázsiai eredetű sport; az angolok is Ázsiában ismerkedtek meg vele, s általuk terjedt el nyugaton. Az idősebb emberek rendesen magukkal hordozzák a kis kézi imamalmot (csökor), s az ösvényen járva vagy birkáikat, jakjaikat terelgetve szüntelenül pörgetik. Hosszú háncs- vagy papirosszalag van benne összetekerve, rajta a szent ige, az "om mani padme hum" néhány ezerszer ismétlődő jeleivel. Valahányszor a kis rézhenger egyet fordul, az ima - helyesebben varázsige - a tibetiek hite szerint ugyanannyi ezerszer kifejti titokzatos, mágikus erejét, tehát rövid idő alatt néhány milliószor lép működésbe. Ez a gépesített ájtatosság nagyon népszerű; nemcsak kézi imamalmok vannak, hanem a kolostorok vagy magánházak ormán, sziklák tetején is forognak ilyenek a szélben, a patakok mellett pedig vízimalomkerékre szerelt imahengerek pörögnek. "om mani padme hum" megközelítő jelentése: Ó drágakő a lótuszban! Jelképes mondás, mert a lótusz a világmindenséget s egyúttal a lelket fejezi ki, a drágakő benne a világ éltető eszméje, az egyetemes lényeg, amely úgy ragyog, mint a harmatcsepp a lótusz kelyhében. Több ilyen vallásos varázsige van, de az "om mani padme hum" a leggyakoribb és legkedveltebb. Ezt vésik az imafalakon elhelyezett lapos kövekre, az útszél sziklafalaira, mindenhová, ahol látható, és ez az ige kíséri a tibeti buddhistát születésétől haláláig, sőt hite szerint azon túl is. Mert a buddhista - éppúgy, mint a hindu, vagyis a brahmanizmus híve - hisz az újraszületésben, a reinkarnációban. Az ember a tettei, érdemei vagy bűnei szerint születik újra, boldogabb életben, vagy gonoszabb, gyötrelmesebb létformában. Vannak poklok és mennyországok is, de amikor a lélek elszenvedte a bűnhődést vagy kiélvezte jutalmát, újra megszületik, hogy sorsának fonalát tovább fonja. Így megy ez, amíg szellemi-értelmi kibontakozással a véges dolgok köteléke, a létforgatag fölé nem kerekedik és el nem éri a nirvánát, az egyéni lét kialvását, a maradéktalan visszaolvadást a személytelen, egyetemes valóságba. De ez a Buddha-tan eredeti formája; a tibeti nép megelégszik azzal, ha béketűrő, csöndes élettel, s a rossztól a lehetőségig tartózkodva, jobb jövendő életformát érdemel ki, s a lámák segítségével elkerülheti a folyvást acsarkodó gonosz szellemek és ördögök cselvetéseit, a megváltó bodhiszattvák vagy élő Buddhák kegyelme folytán pedig esetleg a buddhista paradicsomok egyikébe emelkedhet.

A lamaizmus - minden fogyatékossága mellett - emberséges magatartásra, sőt sok bölcsességre is megtanította híveit. Ladakban járva ritkán láttam komor, barátságtalan arcot, de annál több mosolygó, derűs ábrázattal találkoztam. Az értelmesebb vagy tanultabb ladakiakban van valami előzékeny jóindulat, lelki egyensúly, nagy nyugalom, ami pedig kiváltságos érték az ember lelki alkatában. Az idegen, ha benne is jóindulat, emberszeretet él, a ladaki buddhisták között sohasem érzi, hogy ellenséges szándék, bántó ellenszenv áradna feléje belőlük. Alázatoskodás nélküli szívélyesség, érdeklődés, becsülés fogadja a legszegényebb ladaki paraszt vityillójában is. A jobb módúak esetleg még sóval, a vendégszeretet jelképével, és csanggal, házilag készült sörrel is megkínálják. Ez nem is olyan rossz, csak fölöttébb

gyanús, zavaros színű ital, s ismerve a jó ladakiak higiéniáját, a nyugati embernek elszánt jóakaratra van szüksége, hogy elfogadja, és ne bántsa meg visszautasítással a derék vendéglátót.
Kőrösi Csoma Sándor nagyon jól bele tudta élni magát a különös, szegényes, de jóindulatú tibeti világba. Megszerették, nagyra becsülték. Emléke, mint valami legendás bölcsé, tovább-él Zanglában, s azok a ladakiak, akiknek beszéltem róla, mintha kevés szóból is megértették volna Szkander bég kivételes nagyságát, jobban, mint akárhány nyugati kortársa.
Szkander bég jól érezte magát köztük, sok szokásuk a szó szoros értelmében vérévé vált. Megismerte és megértette a tibeti világot. Jelentéseiből sohasem rikolt ki a fölényeskedés, ahogyan sok "művelt európai" szokott beszélni az elmaradtnak, alsóbbrendűnek tartott emberfajták dolgairól. Nem túlzás az a feltevés, hogy Kőrösi Csoma Sándor otthonosabban érezte magát Ázsiaszülötteinek társaságában, mint a tanult európaiak között, és minden kiállott testi szenvedésének ellenére szívesen emlékezett vissza a Himalája zord magaslatai közt eltöltött esztendőkre.
* * *

9. SZABÁTHU

Amikor Csoma Zanglából 1824. október 22-én útnak indult dél felé, a Zanszkár folyó mentén haladt a Szanszpo betorkollásáig, azután ennek a völgyében fölfelé, el a festői Bardun gonpa előtt, odáig, ahol Csártól nem messze patak ömlik dél felől a Szanszpóba. Ezúttal nem érintette Puktalt, mert az ösvény a Szanszpo völgyéből az imént említett patak völgyében visz tovább; ez a legrövidebb útvonal Kulu felé. Tetha falu ebben a patakvölgyben fekszik, s ez volt Szangye szülőfaluja, leggyakoribb lakóhelye. Lehet, hogy a láma idáig vele tartott, de Csoma mindenesetre Tethán át haladt Kulu felé. Nyilván a legalkalmasabb és legrövidebb útvonalat követte, amely manapság is használatos Zanszkár és Kulu között. Főbb állomásai: Zangla, a Szanszpo völgye, a délről betorkolló patak völgye, Tetha, Kargiak, Szingo-la (5020 méter) - ez a határ Zanszkár és Lahul között -, Darcsa, Szumdo; az ösvény itt csatlakozik a Kulu-Leh útvonalhoz; ezen továbbhaladva Kjelang után átkelés a Bhága folyón, innen délkeletnek a kului határt jelentő Rohtang-hágóig (3980 méter), a hágó után általában délnek Manalin keresztül Szultánpurig. Ez Kulu székhelye, de az odavalósiak többnyire csak Kulunak nevezik; említettük, hogy Indiában az országok és székhelyek nevét gyakran felcserélik. A leírt út Kuluig 235 kilométer. Csoma nem említette jelentésében, hogy mikor érkezett Kuluba, és töltött-e ott néhány napot, a lámára várakozva. De az feltehető, hogy november 26-án érkezett Szabáthuba, azaz 35 nappal Zanglából való elindulása után. Az út hossza KulutólSzabáthuig 220 kilométer, vagyis összesen jó 455 kilométert járt meg, s akkor 35 napot számítva átlag 13 kilométer jutna egy napra, ami - a zanszkári, legnehezebb tereptől eltekintve - csekély teljesítmény olyan gyaloglónak, mint Csoma volt.
Lahul és Kulu fejedelemségek akkor még önállóak voltak, noha Lahul voltaképpen Ladakhoz tartozott, és túlnyomóan tibetiek lakták. A brit indiai határ csak a Himalája délre néző alacsonyabb vonulatán, általában a Szatledzs folyótól délre húzódott, de a brit befolyás már érezhető volt a határtól északra fekvő területeken. Lahul földrajzi tekintetben Zanszkárhoz hasonlít, de Kulu kevésbé magas, és a szétterjedő völgyeket erdők borítják. Itt már megjelenik Észak-India jellegzetes fája, a cédrusféle deodár (dévadáru: "az istenek fája"), amely fenyővel és lomberdővel váltakozik. Szultánpur 1375 méter magasan fekszik, tehát 2500-3000 méterrel mélyebben, mint Zanszkár. Októberben Zanszkár már nagyon hideg; a magyar vándor észrevehette a hőmérséklet előnyös változását, amint Lahulon át lereszkedett Kulu barátságosabb tájaira.
Mandi kis fejedelemségen át igyekezett a brit terület felé,

állomásról állomásra bérelt teherhordó emberével, aki könyvekkel, kéziratokkal tele málháját cipelte utána. Amint Szabáthuhoz közeledett, bizakodó reménységgel nézett az angolokkal való újabb találkozás elé. Hiszen Moorcroft ajánló sorait vitte magával, és tudta, hogy Moorcroft, mielőtt Kasmírban elváltak, írt Kalkuttába, a Bengáli Ázsiai Társaság titkárának is, figyelmébe ajánlva a magyar tudós munkáját, sőt megkérte, hogy néhány fontos könyvet küldjön meg neki. A könyvek ugyan nem érkeztek meg, de - gondolta - talán éppen Szabáthuban várnak reá. Bizonyosra vette, hogy Kennedy százados tud felőle, szívesen fogadja, s amikor odáig végzett munkájáról beszámol, elismerésben részesül majd. Erre mindennél jobban vágyott: méltánylást, erkölcsi jutalmat várt, hiszen másra sohasem áhítozott. Nem tetszelgett magának érdemeivel, de önérzetes volt, és tudta, hogy becsületes, érdemes munkát végzett, jóval többet tett, mintamennyit a nehéz körülmények közt bárki elvárhatott tőle. Nagyon fontos volt szemében az, hogy munkáját dicséretesnek és hasznosnak találják, mert csak így remélhette a brit hivatalos körök hozzájárulását és támogatását tanulmányainak folytatásához. Tisztában volt azzal, hogy még távolról sem fejezte be feladatát; csak az alapokat rakta le, de még évek erőfeszítésére lesz szükség, hogy a tibeti irodalommal elkészüljön, s megalkothassa szótárát és nyelvtanát.

Tele volt várakozással és reménykedéssel. Ezt figyelembe kell vennünk, mert csak így érthetjük meg szabáthui benyomásait, amelyek az ellenkező végletbe, a csalódásnak és megbántottságnak kietlen érzésébe taszították.

Nem ismerjük szabáthui megérkezésének részleteit. Gerard doktor az évekkel később írt, már idézett levelében azt mondja, hogy ő volt az első, aki Csomát Szabáthuban fogadta. Lehetséges, hogy Csoma először vele találkozott össze Szabáthuban, és neki mondta el, mi járatban van. De jelentkeznie kellett Szabáthu és a határvidék katonai parancsnokánál, Kennedy századosnál, akinek Moorcroft írt felőle.

Sajnos, semmiféle adat nem áll rendelkezésre, hogy fogadtatásáról pontos képet rajzolhassunk. Kennedy bizonyosan meglepődve, talán kissé megütközve nézhetett a különös idegenre, aki messze észak felől érkezett brit területre. Csoma vagy az örmény ruháját viselte, vagy tibeti daróckaftán volt rajta, amilyet Zanglában hordott. Amikor Kulu melegebb tájára érkezett, valószínűleg megberetválkozott, de a hosszú, fáradságos út után semmi esetre sem kelthetett olyan benyomást, amilyennek az angol tiszt egy európai tudóst elképzelt. Láttuk, hogy abban az időben, a még csak nemrég előretolt brit indiai határokon túl, ugyancsak erjedőben volt a politikai helyzet. Orosz ügynökök tapogatóztak, a pandzsábi szikh birodalom kémei jártak-keltek. Kennedyben felmerülhetett a gyanú, hogy talán orosz kém áll előtte. Csoma nyelvtanias angolságán érezhető volt, hogy idegen születésű, különben sem tagadta meg soha magyar voltát. Igaz, hogy nyom-ban átadta Moorcroft ajánlólevelét, de ki tudja, igaz úton jutott-e hozzá? Kennedy felelős helyen teljesített szolgálatot, óvatosnak kellett lennie. Udvariasan beszélt az idegennel, de magatartása hivatalos, kimért és hűvös volt. Mindenképpen más, mint amilyen fogadtatást Csoma remélt. Kennedy talán nem gyanúsította határozottan a furcsa vándort, csak előbb meg akart bizonyosodni, és katona lévén, nem foglalhatott állást az ügyben addig, amíg felsőbb hatóságának véleményét ki nem kérte. De ez a hűvös fogadtatás elég volt ahhoz, hogy az érzékeny, önérzetes magyar tudóst mélyen lehangolja.

Lehetséges, hogy Kennedy az első jelentkezés után bízta az idegent Gerard doktorra azzal, hogy vegye gondjába "Mr. Csomát" és szállásolja el, amíg ő jelentést tesz róla Ambálába, az illetékes politikai megbízottnak, s megjön ennek a válasza. Nagyon elfogadhatónak látszik, hogy Gerard ezért írta később,

hogy ő fogadta elsőül Csomát Szabáthuban. Kennedy november 28-án írt Ambálába, nyilván azért nem mindjárt Csoma jelentkezése után, mert csak bizonyos napokon indult futár Szabáthuból. Csoma tehát máris két napot töltött levert hangulatban, teljes bizonytalanságban. Kennedy az ambálai brit helyettes megbízottnak így számolt be:

"Egy európai utazó, aki Alexander Csoma de Körösnek mondja magát és magyar alattvaló, ideérkezett az állomásra. Mr. Moorcroft különösen figyelmembe ajánlotta őt, levelét mellékelem. Mr. Csoma de Körös egyelőre itt marad és egy láma érkezését várja, akinek néhány napon belül meg kellene jönnie, hogy azután vele Tibetbe induljon. Utasitást kérek a nevezett úriemberre vonatkozólag."

A levelet futár vitte Ambálába, és a válasz már másnap megjött. Szabáthu és Ambála között a távolság 160 kilométer.

A gyors válasz tanúsítja, hogy az angolok rendszeres futárpostaszolgálatot tartottak fenn, és a lovas küldöncök rövid útszakaszon váltották egymást. Ambála volt a szikh birodalommal határos, nemrég megszerzett északnyugati brit terület központja, lenn apandzsábi síkságon. Az út Ambálától Kálkáig a síkon visz, ott azután a körülbelül 100 kilométeres, kanyargó hegyi út következik az 1276 méter magasan fekvő Szabáthuig. A válaszban ez állt:

"Legyen szives az európai utazót Szabáthuban tartóztatni, amíg a Főkormányzó delhi ügyvivőjének rá vonatkozó utasitásait kézhez kaphatom."

Duka az angol szöveg detain szavát "letartóztatni"-nak fordította. Ez ugyan erősebb kifejezés, mint az angol, mert a detain jelentése csak "visszatartani, tartóztatni", de Duka, aki évtizedeket töltött indiai brit szolgálatban, eléggé ismerhette az angol hivatalos nyelvet ahhoz, hogy az enyhébb kifejezésből is megértse, mire célzott az ambálai hatóság. Nem azt rendelték el, hogy Csomát letartóztassák, vagyis zárt helyen őrizet alá vegyék, de a határozat félreérthetetlen volt: az idegen nem hagyhatja el a helyet, amig ügyét nem tisztázták. Kennedy pedig ezt határozottan értésére adta "Mr. Csomának".

Éljük bele magunkat a messze idegenbe szakadt, magányos Csoma helyzetébe. Duka, az angolokra való tekintettel, munkájában enyhíteni igyekezett a történteket. Csoma érzékenységét Gerard doktor is túlzottnak, szinte érthetetlennek mondja, amikor kanami levelében a magyar tudóst jellemzi. Mindamellett Gerard, aki látta, hogyan élt Csoma Kanamban, megértette érzéseit, és igyekezett megmagyarázni barátja természetét honfitársainak. Elvégre Csoma szabályszerű egyezséget kötött Moorcrofttal, s ezt az angol mint a kormány megbízottja ajánlotta fel neki. Joggal foghatta fel úgy, hogy ő tulajdonképpen brit hivatalos megbízatásból végzi nehéz munkáját, vagyis - noha határozatlan formában és ideiglenes hatállyal - brit szolgálatban áll. Ha mindezt kellőképpen mérlegeljük és tekintetbe vesszük azt, milyen életet élt Csoma a legutóbbi másfél év alatt, akkor nem láthatunk beteges túlérzékenységet abban, hogy a szabáthui fogadtatást leverőnek, Kennedy első magatartását pedig bántónak, sértőnek érezte. Kennedy később helyrehozta ezt, és a magyar tudós egyik legmegértőbb barátjának bizonyult, de a várakozásés elkeserítő bizonytalanság napjaiban Csoma még jogosan úgy érezhette, hogy Szabáthuban idegenség, gyanakvás és bizalmatlanság veszi körül. Ez volt az a benyomás, amelyről Duka ismételten megállapítja, hogy Csoma "sohasem felejtette el".

Az ambálai válasz még fokozta a lealázó érzést, hiszen továbbra is teljes bizonytalanságban kellett várakoznia, amíg a jelentést elküldik Delhiből a kormány székhelyére és Kalkuttából megérkezik a főkormányzó határozata. Két teljes hónap telt el így. Kennedy természetesen nem közeledett az idegenhez, amíg nem szerzett tudomást a felsőbbség döntéséről. Bizonyára egyedül Gerard mutatott ebben az időben közvetlenebb, melegebb

érdeklődést a magyar vándor iránt. Csoma magányosan, borongós gondolatokkal tépelődve töltötte idejének legnagyobb részét, a Zanglából magával hozott tibeti írásokat és a maga feljegyzéseit rendezgetve. Nyomasztó érzésén felül még az is ránehezedett, hogy mit sem tudott Szangye Puncogról, aki ígérete ellenére nem jött utána.
Végre megjött Lord Amherst főkormányzó utasítása: "Kérjék fel Mr. Csomát, hogy tegyen részletes jelentést saját személyéről, valamint terveiről és nyújtsa be azt Kennedy százados útján."
Csoma nekiült az írásnak, és 1825. január 28-án benyújtotta jelentését a parancsnoknak. Mint maga is kiemelte, még nem találta könnyűnek az angol fogalmazást, és bizonyára sokat küszködött, amíg hosszú beszámolóját megfelelően megszövegezte és letisztázhatta. Ez az a jelentés, amelyből már sokszor idéztünk: egyike a sajnos oly csekély számú dokumentumoknak, amelyeket Csoma magáról és útjairól, tevékenységéről papirosra vetett.
A jelentés 20 pontból áll és Dukánál nyolc nyomtatott oldalt tesz ki. Nem közöljük itt teljes egészében, mert a megfelelő helyeken már úgyis bőven idéztünk belőle. Csoma elsősorban leírja útjának állomásait és dátumait, kitérve arra, hol és kitől kapott támogatást. Száraz, tárgyilagos szűkszavúsággal mondja el, hogyan akadt meg két ízben is Közép-Ázsia küszöbén, és hogyan találkozott Lehből visszatérő útján Moorcrofttal. Közli a velekötött megegyezést, és rövid adatokkal beszámol zanglai munkálkodásáról, egyetlen szóval sem utalva az ott elszenvedett nélkülözésekre. Tartózkodik attól is, hogy a Moorcrofttal való kapcsolatából származó politikai következményekről említést tegyen, de egyes mondataiból közvetve, olykor a sorok közül, kiolvasható az utalás azokra; ilyen részeket föntebb már közöltünk. Azután rátért Szabáthuba való megérkezésére:
(17.) "Amidőn először léptem brit indiai területre, teljességgel meg voltam győződve afelől, hogy a kormányzat mint barátot fogad, mert feltételeztem, hogy nevem, szándékom és alkalmaztatásom, hogy a tibeti irodalomra vonatkozólag kutatást folytassak, már ismeretes Mr. Moorcroft bemutató levelének révén, akinek, mielőtt 1823 áprilisának második felében Tibetbe visszatértem volna és Kasmírban tartózkodtam, s miután ő írt és beajánlott engem a calcuttai Ázsiai Társaság titkárának, arra is felkérve ezt, hogy az említett tárgyakra vonatkozó segédmunkákat nekem megküldje, én ugyanabban a levélben, amelyre hivatkozni bátorkodom, kézírásommal ígéretet tettem, hogy kötelezettségeimet híven betartom, tanulmányokat folytatok és szorgalmas leszek kutatásaimban."
Ezután felhívja a brit indiai kormány figyelmét a tibeti irodalomban rejlö terra incognita jelentőségére, majd hangsúlyozva, hogy amióta Ázsia földjére lépett, "mindig a brit nagylelkűség részéről talált támogatásra", felajánlja további szolgálatait a Bengáli Ázsiai Társaságnak, hogy tibeti nyelvtanulmányait folytathassa. Nem bízott feltétlenül ajánlatának kedvező fogadtatásában, mert itt annak a kérelmének ad kifejezést, hogy ellenkezőesetben engedtessék meg neki visszatérni Moorcrofthoz, vagy adjanak engedélyt, hogy brit területen bevárhassa Moorcroft hazatérését Buharából. Ezek a sorok is éreztetik, hogy milyen ellentétet látott brit indiai fogadtatása és Moorcroft magatartása között. Természetesen nem sejthette, hogy pártfogója és barátja még abban az évben befejezi életét a távoli Buharában.
Az utolsó előtti bekezdésben inkább csak a sorok közül olvasható ki a mély lehangoltság:
(19.) "Miután ide megérkeztem, a szíves fogadtatás és udvarias bánásmód ellenére, amellyel kitüntettek, noha sok kétségem volt a kormány kedvező válaszára nézve, nagy nyugalomban töltöttem az időt, egészen folyó hó 23-ig, amikor Ön közölte velem a Kormánynak ideérkezésemre vonatkozó határozatát, ami engem mélyen érintett és nem csekély mértékben nyugtalanitott, attól félve,

hogy várakozásaim valószinűleg meghiúsulnak." - Végezetül még elnézést kér angolságának, kézírásának és kifejezéseinek hiányosságáért, kérve a főkormányzó végleges döntését arra nézve, miképpen kívánnak bánni vele.
A fentiekből kitűnik, hogy a felszólítást január 23-án kapta meg, és öt napba telt, míg a hosszú jelentéssel elkészült.
A jelentés közlése után Duka ismét kitér Csoma helyzetére: "Randzsit Szingh még hatalmas uralkodó volt a Pandzsábban.
- Nem csoda tehát, ha az idegen európai emberre gyakran mint egy ellenséges hatalom emissariusára tekintettek, és valóban nem ok nélkül oly bizonyítékokkal szemben, mint például azok voltak, melyek az orosz kormány által kiküldött Aga Mahdi Rafael zsidó származású emberre vonatkoztak." - Még egyszer rá kell mutatni, hogy Duka nem tévedett, amikor amolyan enyhébb letartóztatásfélének fogta fel Csoma helyzetét Szabáthuban. Ezt azért fontos kiemelni, mert volt olyan nézet, amely errőlnem akart kellő mértékben tudomást venni. Csoma lehetett túlérzékeny kedélyű, de nem szenvedett üldözési mániában, márpedig ha a szabáthui fogadtatást nem úgy magyarázzuk, ahogyan a tájékozott Duka tette, akkor kénytelenek lennénk feltételezni, hogy Csoma levert, csalódott hangulatának nem volt semmi tényleges alapja, vagyis beteges képzelődésnek esett áldozatul. Ez hamis képet adna a nagy magyar kutató jelleméről. Önérzetében, rendkívül kényes becsületérzésében és nemes becsvágyában kell keresnünk a magyarázatot, főleg pedig - ahogyan föntebb tettük - bele kell élnünk magunkat az ő helyzetébe.
A jelentés elment, de Csomának még további két hónapig kellett várakoznia a végleges döntésre. Kalkutta messze van Szabáthutól, a futárposta csak az akkori közlekedési eszközöket használhatta, s a "hivatal" abban az időben sem tűnt ki villámgyors intézkedésekkel. Hanem ez a két hónap már nem volt annyira nyomasztó, mint az előző kettő. Csoma jelentéséből, amelyet Kennedynek címzett és neki adott át továbbításra, azután Moorcroft ajánló soraiból annyit megértettek a szabáthui angolok, hogy a különös vándor ártalmatlan ember és semmi esetre sem lehet kém. Gerard doktor ekkor már jó barátja volt, ö ismerte fel elsőül Szabáthuban a magyar tudós rendkívüli képességeit. Vele szemben Csoma is engedett tartózkodásából. Erre lehet következtetni az őszinte baráti kapcsolatból, amely később ezt a két jeles embert egymáshoz fűzte. A jelentés átvétele után valószínűleg Kennedy is közeledett Csomához, s egészen bizonyos, hogy amikor a főkormányzói döntés végleg tisztázta az idegen helyzetét, a százados már fenntartás nélkül a magyar tudós mellé állott. Azután is mindenkor a legkészségesebb baráti módon foglalkozott Csoma ügyeivel, leveleinek, jelentéseinek közvetítésével, sőt igyekezett közbenjárni is érdekében.
Csomát most már bemutatták a szabáthui angol társaságnak.
Duka említi, hogy Csoma, Szabáthuba érkezése után, Kennedy kérelmére felcserélte ázsiai ruháját európai öltözékkel. Talán volt még annyi tartalék pénze, hogy ruhát vehetett magának, demeglehet, Kennedy vagy Gerard előlegezett némi összeget erre a célra. Nincsen nyoma, hogy kiutalták volna részére a 200 rúpiát arra az utalványra, melyet Moorcroft az ajánlólevélhez mellékelt; láttuk, ezt arra az esetre szánta, ha a kormány netán Kalkuttába hívná Csomát. De a magyar tudós mindenesetre már angolosan, bár bizonyára igénytelenül öltözve jelent meg az európaiak között. Eleinte kényelmetlennek találhatta, hiszen kevés híján négy éve mindig ázsiai, örmény vagy tibeti köntöst viselt, Zanglában pedig akarva, nem akarva ugyancsak megszokta a tibeti életmódot, a "civilizált" életforma velejáró elhanyagolásával együtt.
Csomának kellemetlen emlékei fűződtek a szabáthui angolokkal szerzett tapasztalatokhoz. Itt egyet-mást el kell mondanunk az indiai brit állomáshelyek életéről. Egykorú leírásokból látjuk,

hogy az indiai állomások angol "társasága" ugyanolyan kicsinyes, érdektelen és szűk látókörű volt, amilyennek a nyílt szemmel látó idegen szinte még napjainkban, 1947 - India felszabadulása - előtt megismerhette. Annak idején még inkább ilyen volt, mert a Kelet-indiai Társaság uralmának korában a legvegyesebb elemek kerültek ki Indiába. Azt képzelhetnők, hogy a hazájuktól messzire szakadt európaiak, akik amellett még honfitársai is egymásnak, félretesznek minden szétválasztó korlátot, és igyekeznek maguknak a lehetőségig kellemes, összhangba hozott életformát kialakítani. De nem így állt a dolog. Az angolok ragaszkodtak a hagyományokhoz akkor is, ha azok kényelmetlenek és a körülményekhez nem illők voltak. Az angol társadalom osztályai között olyan széles szakadék tátongott, hogy szinte a hindi kasztrendszerrel vetekedett. Származás, cím, rang, beosztás, társadalmi kapcsolatok szabták meg szigorúan mindenkinek a helyét, s a sok korlátozás Indiában sem szűnt meg, sőt az állomások kisszerű keretei között még kirívóbban érvényesült. Az Indiában élő angolok között mindenkor akadtak kiváló, tehetséges vagy nemes jellemű emberek, de a többség mindig szürke, jelentéktelen és kicsinyes maradt: "polgári", sőt"kispolgári" a szó legrosszabb értelmében. Az ilyen angolok mit sem törődtek az új környezet sajátos világával, színeivel, érdekességeivel, hanem úgy éltek Indiában, mint valami londoni külvárosban vagy angol vidéki városkában. Átplántálták az otthon megszokott életforma minden apró járulékát az idegen talajba, s az indiai néppel csak a "bennszülött" szolgaszemélyzeten keresztül álltak kapcsolatban. Ez az egy volt új vonás életükben: Indiában a legkisebb hivatalnok is olyan életmódot engedhetett meg magának, amilyenről odahaza álmodni sem mert volna.
A legszerényebb háztartásban is négy-öt szolga tett-vett, a "száhib" hátaslovat, kocsit tartott, és az állomáshelyek illemszabályaihoz tartozott, hogy időnként "party"-kat, teás összejöveteleket vagy "dinner"-eket, estebédeket rendezzenek, amikor azután a hölgyek is kitehettek magukért. A társalgás és szórakozás színvonala szabványos, de általában meglehetősen alacsony volt. Az angol "gentleman" eszményképe éppen a múlt század első évtizedeiben alakult azzá, aminek még nagyjából az első világháborúig ismertük: szertartásosság, ezernyi "tabu" az érintkezésben, viselkedésben és beszédben, állandó kínos ügyelés, nehogy hiba essék a "rituális életfelfogás" szabályaiban, ahogyan Renier, a szellemes belga jellemezte a típusos angol magatartást. Ezt a mereven ,szabályszerű viselkedést azonban az indiai angol urak kitűnően össze tudták kötni a skót whisky gyakori és bőséges fogyasztásával, az olcsó szellemi táplálék méltánylásával, s a maguk anyagi érdekének erőteljes, sokszor kíméletlen szolgálatával. A két világháború közti időben szerzett saját tapasztalataim alapján sem tudok egyhamar ízetlenebb, unalmasabb dolgot elképzelni, mint amilyen egy társasági összejövetel volt az indiai angol középosztály házaiban. Mindig akadt olyan úr vagy hölgy, aki csekély rábeszélésre hajlandó volt előadni a hazulról érkezett legújabb dalt vagy divatos nótát, jól vagy rosszul, mindegy; a beszélgetésben a szabványos kérdések és feleletek ismétlődtek, és ferde szemmel néztek az idegenre, ha ez olyan témát merészelt megpendíteni, ami nem mindennapi, s ezért nemminden jelenlevő tud hozzászólni. Így volt ez Csoma idejében is. 1825-ben a szabáthui brit "Cantonment" még egészen fiatal, alig ötesztendős volt, de a tiszti és tisztviselői családok között már kialakult a szokványos társas élet.
Csoma, akit Gerard közvetítésével kétségkívül meghívtak egynéhány ilyen összejövetelre, gyalázatosan rosszul érezhette magát ebben a körben. Sir William Hunter, aki a múlt század hatvanas éveiben ment Indiába és évtizedeken át tevékenykedett ott, már említett értékes életrajzi vázlatában így jellemzi Csoma benyomásait: "A szegényes kis szabáthui hegyi állomást, szokásos

estebédjeivel és táncos összejöveteleivel, tökéletesen élvezhetetlennek találta. Ha igazi természete akár egy pillanatra is felcsillant, ezt a maga előtérbe tolásának vették és azon nyomban kioltották a legfrissebb flörtre vonatkozó mendemondákkal, vagy az éppen küszöbön álló krikettmérkőzés esélyeinek megtárgyalásával. Az egyedüli keserű szavak, amelyeket tudtommal egész életében kimondott, erre az időre vonatkoznak, amikor Szabáthuban úgy bántak vele, mint valami bolonddal, s egyidejűleg kényeztették és kinevették."

Sir William jól ismerte az angol állomások életét abban a korban, amelyet aránylag rövid idő választott csak el Csoma indiai tartózkodásától. Megjegyzésének utolsó szavai valóban Csomától valók. Gerard doktor említette kanami levelében, hogy magyar barátja "nagy felindulással tért vissza régi különös gondolataira, hogy őt kémnek tartották, Szabáthuban úgy bántak vele mint valami bolonddal, kényeztették és kinevették egyidejűleg, majd hozzátette nagy önérzettel, hogy a világ majd nemsokára meglátja, kicsoda ő."

Kőrösi Csoma Sándor nem volt sima, jól nevelt szalonember; tisztességtudása, másokat megbecsülő embersége nem volt nagyvilági használatra alkalmas. Rendkívüli szerénysége a nem hozzáillő társaságban félszegséggé merevült, s a magafajta elmélyedő, magasabb céloknak élő emberek módjára, nem találta örömét azokban a triviális szórakozásokban, amelyek a társaságiélet lényegét jelentik. Furcsának találták, és csakugyan olyan lehetett, mint az erdélyi havasok medvéje. A kis állomás jelentéktelen társaságának sznobjai ösztönösen megérezték, hogy méretei nem illenek az ő szűk körükbe, ebbe a nagyon rövidre szabott Prokrusztész-ágyba: a tőlük elütő ember csak nagyobb lehetett ennél a normánál, tehát le kellett nyesni belőle. A köznapi lelkek ezer módját ismerik ennek a műtétnek: éreztetni valakivel, hogy nem tartják valami jelentékeny személyiségnek, noha mint furcsa bogarat, a maguk szórakozására, olykor dédelgetik egy kissé, hogy annál nevetségesebbé tegye magát.

Nem kétséges, hogy Csoma vágyva vágyott el ebből a körből, vissza az ő zanszkári magányába, ahol nélkülözött, fázott, kénytelen volt lemondani a mosdásról és beretválkozásról, megosztva odúját két még mosdatlanabb tibetivel, de ahol emberek közt embernek érezhette magát, igazán önmaga lehetett, s a jóindulatú tibetiek elfogadták olyannak, amilyen volt, sőt megbecsülték. Mindez megmagyarázza, miért vált annyira tartózkodóvá, visszahúzódóvá, hogy legjobb angol barátai is gyakran érthetetlennek találták magatartását, mert még velük szemben is ritkán gombolkozott ki lelkileg.

A szabáthui napok lassan teltek, s a vándor úgy várta a kalkuttai főkormányzó döntését, mint a bebörtönzött rab a szabadulást. Május lett, mire a válasz megérkezett. Csoma jelentését kedvezően fogadták; a főkormányzóság kívánatosnak ítélte a tibeti tanulmányok folytatását, s erre a célra havi 50 rúpiát szavazott meg a magyar tudósnak. Ez csekély összeg volt, de Csomának elegendő. Éppen csak annyit tett lehetővé, hogy tanulmányait majdnem olyan szűkös körülmények között folytathassa, mint Zanglában. Ő azonban, az önzetlen és legkevésbé sem anyagias kutató, kész volt vállalni mindent. Szemében egyedül az volt a fontos, hogy a bizonytalanság nyomasztó súlyától szabadulva hozzájutott a további munkálkodás lehetőségéhez.

És a döntés végleg tisztázta minden valóságos vagy képzelt gyanúsítás alól, s az ő szempontjából ez mindennél többet ért.A hivatalos felsőbbség most részletesebb beszámolót kért tőle, hogy munkájának jelentőségét és a várható eredményeket mérlegelhesse. Újabb hosszú jelentését, 1825. május 25-ről keltezve, szintén Kennedyhez intézte, aki előző levelét is továbbította. Összefoglalása 55 pontot tartalmaz, és Duka művében 25 nyomtatott oldalt tesz ki. Rendkívül fontos dokumentum, mert ez volt

az első részletesebb, komoly, közvetlen helyszíni tanulmányokon alapuló közlés az északi, helyesebben a tibeti buddhizmusról, amelyet európai tudós adott. Bármennyire vázlatos, sőt némileg rendszertelen is még ez a beszámoló a tibeti buddhizmus tanairól, mégis az első jelentékeny lépésnek tekinthető az erre vonatkozó tudományos kutatásban és irodalomban. Inkább csak vázlat, amely arra utal, mit várhat a tudomány az északi buddhizmus legilletékesebb foglalatának, a tibeti irodalomnak feltárásától. A minden tekintetben helytálló megállapítások mellett nem egészen megalapozott feltevések és bizonytalan következtetések is előfordultak Csomának ebben a legelső, ilyen tárgyú írásában, de azok nem a buddhizmusra, hanem bizonyos nyelvészeti és történelmi kapcsolatok feltételezésére vonatkoztak. Ezek legnagyobb része a későbbi, már széles körű kutatásokon alapuló tudományosság szempontjából nem bizonyult elfogadhatónak. De itt sem szabad egy későbbi fejlődés mértékével mérnünk. Abban, hogy a tudomány néhány évtizeddel utóbb sok kérdésben tisztábban láthatott, Csoma alapvető munkásságának jelentékeny része volt. Stein Aurél így ír Csoma bizonytalan feltevéseiről: "Az összehasonlító philológia, mint exact tudomány, még meg sem született, amikor Csoma útjára indult és elmerülve tibeti tanulmányaiba, aligha szerezhetett tudomást az egészséges nyelvészeti kutatás ama módszereiről, amelyek akkoriban indultak lassú fejlődésnek Európában." Különben is, Csoma az említettbizonytalan nyelvészeti következtetéseket nem mint bebizonyított tényeket sorolta fel beszámolójában, hanem inkább arra kívánt utalni velük, hogy a tibeti és indiai buddhista irodalom kapcsán milyen messze mutató történelmi és filológiai lehetőségek merülhetnek fel. Látni fogjuk, hogy később Csoma rendkivül óvatos volt azokban a megállapitásaiban, amelyeket hajlandó volt tudományos fórumok vagy más szakértők elé tárni. Amikor szabáthui jelentését írta, saját bevallása szerint sem foglalkozott még behatóan a szanszkrit nyelvvel; ezzel ő maga veszi ki a fegyvert a túl szigorú bírálók kezéből, mert kísérleteit tényleg nem szabad kész, tudományos igényű állításoknak tekinteni. Ismételjük, hogy amit a tibeti buddhizmusról leírt, az nagyobb részében nemcsak kifogástalanul helytálló, hanem úttörő jelentőségű volt. Már itt megmutatkozott, hogy a tibeti filológia lesz az ő igazán hivatott munkaterülete, melyen azután kétségbevonhatatlanul nagy és egészen új eredményeket ért el.
A levél teljes szövegét nem közöljük, mert a föntebb említett részletek olyan nyelvészeti stb. megvitatást igényelnének, amelyek kívül esnek munkám keretén. A lényegét igyekszünk méltatni. Életrajzi szempontból a következők fontosak:
"Nagyon is tudatában vagyok annak, hogy az utóbbi hat hónap alatt nem tehettem további előhaladást a tibeti nyelvben, távol lévén attól az értelmes lámától, aki zanszkári tartózkodásom alatt irodalmi kutatásomban támogatott. - Magamra maradva, még nem rendelkezem a tibeti írás gyakorlatával, és némelykor, kétes esetekben, a nyelvre vonatkozólag hozzáértő emberhez kell fordulnom, ilyképpen nem rendezhettem el az összegyűjtött anyagot úgy, ahogyan tervbe vettem." - Ezután elsorolja, milyen nyomtatott és kézírásos anyagot gyűjtött össze, ismerteti a tibeti irodalom fő műveit, ezek beosztását és tartalmát, említést tesz arról a műről, amelyet - mint láttuk - Kunga Csöleg, a nevezetes láma írt részére, de nevét nem közli; kitér a tibeti írásmód nehézségeire, beszámol arról, hogy több mint 30000 szóból álló tibeti szógyüjteményt állitott össze lámamesterének segitségével, sza-konként csoportosítva, angol jelentésükkel együtt; ezenfelül van egy összefoglaló tanulmánya a tibeti irodalomról, Tibet történetét pedig, tibeti szövegekből kivonatolva, a tibeti földrajzra és kronológiára vonatkozó adatokkal együtt, szintén összegyűjtötte. Teljes szótár és módszeres nyelvtan elkészítését ajánlja fel a brit indiai kormánynak. Közben hosszabb részt szentel a fön-

tebb említett nyelvi egybevetéseknek, amelyekről a későbbi, fejlettebb filológia megállapította, hogy - Stein Aurél kifejezése szerint - "testetlen elképzelések". Erre nézve már elmondtuk, amit szükségesnek tartottunk, s még egyszer hangsúlyozzuk, hogy Csoma igazi érdeme a tibeti nyelv és irodalom feltárása volt, ezen a területen pedig maradandó becsű, úttörő munkát végzett.
További terveit így terjesztette a kormány elé jelentésének 27. pontjában: " . . . A tibeti irodalom kétségkívül megérdemli az alapos kutatást. - Ha a Kormány megengedi, hogy a szabáthui parancsnok védelme alatt ismét a tibeti nyelvnek szenteljem magamat, remélem, hogy vagy ahhoz a lámához csatlakozhatom, akinek értelmessége lehetővé tette beletekintenem az ázsiai irodalom eme részébe, vagy sikerülni fog más értelmes személyt találnom, s akkor egy év folyamán befejezhetem azt a munkát, amelyet elkezdtem."
A kalkuttai kormány jóváhagyta az idegen tudós további ta-nulmányait, s ő felkészült, hogy visszatérjen a magas Himalájá-
ba.
Stirling, a brit indiai kormány titkára, röviddel Csoma útra kelése után közölte a kormány elhatározását Dr. Wilsonnal, a Bengáli Ázsiai Társaság titkárával. A levél szövegéből a következők lényegesek:
" . . . Kőrösi úr (Mr. de Kőrös) kifejezte azt az óhaját, hogy irodalmi munkásságának és kutatásának eredményeit a brit kormányzat rendelkezésére bocsássa. A kormány kívánatosnak tartja, hogy felhasználva a kínálkozó alkalmat, szert tegyen a tibeti nyelv jó nyelvtanára és szótárára, valamint némely történelmi mű fordítására, melyeket Kőrösi úr, állítása szerint, összegyűjtött. Szolgálatainak hasznosítására nyilván az lenne a legjobb, ha ez az Ázsiai Társaság közvetítésével történne. Ezért azt az utasítást kaptam, hogy a mellékelt jelentések másolatát eljuttassam Önhöz, és kérjem fel a Társaságot, lépjen érintkezésbe Kőrösi úrral jelen kutatásainak tárgyát illetően. Kőrösi urat a Delhiben székelő hatóság útján felszólítjuk, hogy közleményeit a jövőben egyenesen Önhöz juttassa, és fogadja el az Ön irányítását, tanácsait és indítványait, amelyeket Ön jónak lát figyelmébe ajánlani."
A felsőbbség - szokása szerint - ebben az esetben is fontoskodott és bele akart szólni az alkalmazottjának tekintett tudós munkájába, aki pedig bizonyára jobban tudta, hogyan kell végezni kutatásait, mint a kalkuttai angol tudósok, akikről később bebizonyosodott, hogy jobban jártak volna, ha a tibeti nyelvre vonatkozóan inkább ők kérik ki Csoma véleményét. Emlékeztetünk arra, hogy annak idején már Moorcroft a Bengáli Ázsiai Társasághoz fordult, felhívta a tudós kör figyelmét Csomára, s kérte, hogy munkáját a szükséges segédkönyvek megküldésével támogassa. Ez azonban nem történt meg, sőt látni fogjuk, hogy a Társaság még a kormánytitkár fent idézett átirata után sem tanúsított olyan komoly érdeklődést Csoma iránt, ahogyan ez remélte, s éveken át nem részesítette őt hathatós támogatásban.Talán még nem tekintették az ismeretlen nevű idegent eléggé "céhbelinek" ahhoz, hogy magukkal egyenrangú tudóst lássanak benne; a "hivatásosak" között olykor előfordul az ilyen, vaskalapos felfogás. Mindezt fontos tudomásul venni, mert megmagyarázza Csoma megbántott érzését, hogy "magára hagyták és elhanyagolták", másrészt pedig annál jobban kiemeli érdemeit, hiszen hosszú időn keresztül teljesen a maga erejére utalva dolgozott nagy művének előkészítő tanulmányain.
Csoma 1825. június 6-án búcsút vett Kennedytől, aki immár barátja és protektora volt, és Gerardtól, aki kezdettől fogva meleg érdeklődéssel fordult feléje. Majd ismét magára öltötte ázsiai köntösét és elindult észak felé.
* * *

10. A MÁSODIK ZANSZKÁRI ÚT

Amikor most gondolatban követjük Kőrösi Csoma Sándor útját,

elérkeztünk életének leghomályosabb, legkevésbé tisztázott szakaszához. Ő maga is érezte, hogy bizonytalan jövő elé megy. Kétségek bántották, s ezek természetére nézve már az előzőkben szolgáltunk néhány utalással. Két szabáthui jelentésében nem tett említést a ladaki dolgokról, a politikai és egyéb körülményekről, amelyek már zanglai tartózkodásának vége felé zavaróan szóltak bele törekvéseibe. Lehet, hogy élőszóban közölt ezekről egyet-mást Kennedyvel - aki mint az északnyugati brit határállomás parancsnoka, feltétlenül tájékozott volt Moorcroft szerepe felől -, de nem akarta jelentéseiben az amúgy is bizonytalan helyzetet még bonyolultabbá tenni olyan vonatkozások említésével, amelyekhez hozzászólni nem tekintette magát illetékesnek. Hiszen attól tarthatott, ha túl kockázatosnak állítja be további igyekezetét, hogy szükség esetén visszatérjen Zanszkárba,a brit indiai kormány nem találja majd alkalmasnak a feladat megoldására.

De gondolatai mélyén szüntelenül ott borongott a megváltozott körülmények tudata, s ezt még jobban kiélezte az, hogy Szangye Puncog, aki olyan odaadással állt mellette zanglai tanulmányai közben, nem tartotta be ígéretét. Azzal már tisztában volt, hogy a láma nem tartja kívánatosnak a munka folytatását Ladak területén. Kennedyvel megbeszélte Moorcroft elgondolását, hogy szükség esetén brit ellenőrzés alatt álló területen, Basehrben folytassa munkáját. Szemügyre akarta venni ezt a területet, hogy megfelel-e a célnak. Azzal indult el Szabáthuból, hogy bejárja Basehrt, ha utána vissza kellene is térnie Zanszkárba, lámamesteréhez. Gerard doktor, aki hivatalos útjain már megfordult Basehrban és ismerős volt ott, írást adott neki a basehri rádzsa udvari tisztviselőihez, hogy három teherhordó embert szerezzenek a részére, akik majd ládáit továbbviszik. Ebből kitűnik, hogy már Szabáthuból ilyen teherhordó kulikkal kellett elindulnia; sok könyve, írása, irodalmi anyaga volt, s azokat nem hagyhatta el magától. A szabáthui emberek csak bizonyos útszakaszra vállalkoztak, emiatt volt szükséges málhájának továbbszállítását biztosítani.

Jelentését, amelyben beszámol basehri tapasztalatairól, már Zanszkárból küldte el Kennedynek. Elmondja, hogy csak útközben, Kotgarhban határozta el, hogy a Szatledzs völgyén fölfelé elmegy a tartomány székhelyére, Kanamba. Ez is bizonyítja, hogy mennyit tépelődött a teendőkön. Ugyanis a két útvonal Kotgarhnál ágazik el, egyrészt Zanszkár, másrészt Basehr felé. A ma is használt úgynevezett Hindusztán-Tibet útvonalon járt; Kotgarh ezen az ösvényen úgy 290 kilométernyire van Szabáthutól. Az út Szabáthuból Szimlán, Theogon, Kotgarhon, Rámpuron, Vangtun és Rarangon át visz Kanamig a Nagy-Himalája déli kiágazásai között, jó darabon a Tibetből eredő Szatledzs folyó mentén. Szruánban Gerard ajánlására egy basehri tisztviselő újabbírással látta el "a kanami Baszantrámhoz", meghagyva ennek, hogy lehetőleg teljesítse Szkander bég kívánságát. Duka ezt a "Basuntram"-ot - angolosan írva - valami címnek, tisztségnek tartotta, holott nem egyéb, mint egy eléggé elterjedt hindu személynév: Baszant-Rám, régies szanszkrit formában Vaszant-Rám, leírva Vaszanta Ráma, jelentése "Tavaszi Ráma". Basehrt ugyanis hinduk és tibeti eredetű, de félig-meddig a hindi vallást követő keverék nép lakja. Baszant-Rám szintén basehri hindu tisztviselő lehetett. Csoma nem találta Kanamban, utánament tehát Nahóba, s ott az szerzett neki egy Padma nevű, Hangból való embert, aki havi 12 rúpiáért elvállalta a szolgálatot. Írását is Padmával küldte el Kennedynek azzal, hogy ha válaszolni kíván, szolgája elhozza levelét Zanszkárba, és hajlandó vele együtt ott tölteni a telet. Teherhordók is akadtak. Csoma említi, hogy csekély fizetségért faluról falura szállíttatta ládáit. Kanamban megtudta, hogy ott csakugyan megvannak a Kandzsúr és a Tandzsúr sorozatai, egy Bali Rám nevű hindu birtoká-

ban, akinek a nagyapja hozta a könyveket Nagy-Tibetből. Megjegyzi, hogy az ottani "vallási személyek" félhinduk, megvetik a tibetieket, mert ezek megeszik a hinduk szemében tilos marhahúst, amellett tudatlanok, s a tibeti nyelvet is rosszul beszélik. Nem talált "értelmes személyt", aki nyelvtanulmányaiban segítségére lehetett volna, de a könyvgyűjteményből a nyelvtanra vonatkozó munkák is hiányoztak, amelyekre pedig feltétlenül szüksége volt, hogy tanulmányait folytathassa. A kanami szemrevételezés tehát nem járt kielégítő eredménnyel. Ez végleg meggyőzte Csomát afelől, hogy nem marad más megoldás: visszza kell térnie Szangye Puncog lámához, Zankszkárba. De tudomásul kell vennünk, hogy kísérletet tett, hátha elkerülheti amásodik zanszkári utat és hátha boldogulhat lámamestere nélkül.

Elszánta magát az útra, és Szpitin (Pitin) meg Lahulon át újra Zanszkár felé indult. Ez jóval hosszabb út, mint Szabáthutól Kanamig; egyre emelkedő terepen, magas hágókon keresztül kapaszkodik "a Világ Teteje", Zanszkár felé. A Szpiti völgyében föl, azután a 4560 méter magas Kunzam-hágón át a Csandra völgyébe, vagyis már Lahul területére visz, föl a Csandra mentén; a 4890 méter magas Baralacsa-hágónál Kenlung felé fordul, majd átlépi Zanszkár határát, és körülbelül 50 további kilométer után éri el Tetha falut.

Csoma levelének idevágó része így szól: "Megérkeztem Tethába Zanszkárban, a láma falujába, augusztus 12-én. Valami ügyben távol járt a tibeti pusztákon. Napról napra vártam visszatértét. Szeptember 26-án érkezett meg."

Duka angol szövegében a hely neve Teesa formában szerepel, az életrajz magyar kiadásában egy helyen Teeshának, máshol Tiszának írta. Bizonyos, hogy a helynévnek ez a formája ugyanolyan másolási vagy olvasási hiba, mint Zangla helyett Yangla. Amikor Puktalban jártam, a szóban forgó falu nevét ismételten Tethának hallottam kiejteni; zanszkáriak mondták így, nem messze magától a helységtől, eszerint minden alapunk megvan, hogy ezt tekintsük a helyes kiejtésnek. Lehet, hogy különbség van a név klasszikus tibeti formája s a helybeli nép kiejtése között. Csoma ismételten utalt rá, milyen bajos a tibeti szavakat latin betűkkel lejegyezni, s 1825-ben még nem dolgozott ki módszeres átírást. Egyébként Arthur Neve angol orvosőrnagy, aki még a húszas években Kasmír és Ladak mindenfontosabb útvonalát bejárta, s ezekről a területekről igen használható útikönyvet írt, több ízben is említette a falu nevét; igaz, hogy egyszer Tetának, máskor Tethának írta. Mindenesetre a helybeliek kiejtését tekinthetjük irányadónak.

Csomának a föntebbiek szerint tehát hat hétig kellett várakoznia Tethában mestere hazatértére. Amikor azután megjött, megegyezett vele a munka folytatására. Nemcsak a közvetlen munkatervet beszélték meg, hanem azt is, hogy ha majd Csoma - mint levelében írja- 1826 októberében - ismét lemegy Szabáthuba, Szangye Puncog elkiséri őt oda. Csoma kilátásba helyezte, hogy ha szorgalmasan fogja támogatni munkáját, többet fizet neki. A levélben nem említi, mennyit fizetett a lámának, de legalább 20 rúpiáról lehetett szó. Később Kanamban havi 25 rúpia volt a díjazás.

Duka határozottan azt írja, hogy Csoma második zanszkári tartózkodásának folyamán a puktali lámakolostorban telepedett meg, de Tethában is töltött bizonyos időt. Duka szövegéből nem lehet az időhatárokat megállapítani, hogy mikor volt a Puktal gonpa lakója. Puktallal kapcsolatosan sok bizonytalanság merült fel, sőt újabban olyan vélemény is, hogy Csoma egyáltalán nem lakott Puktalban. A rendelkezésre álló adatok felhasználásával tehát igyekeznünk kell tisztázni a kérdést.

Csoma föntebb idézett zanszkári levelének keltezése a következő: "Teesa, near Pookdal Gompa, 16. October, 1825." Csoma

eszerint Szangye Puncog hazatérése után három héttel még Tethában tartózkodott. A levélnek Puktalra vonatkozó része így hangzik:
"A láma kötelezte magát, hogy velem fog lakni és dolgozni november 10-től a jövő év nyári napfordulójáig a pukdali kolostorban, egy lakóhelyiségben, amely az ő családjának a tulajdona."
A szövegből nem lehet világosan megállapítani, mit értsünk az "apartment" szón, amelyet föntebb az értelemnek leginkább megfelelően "lakóhelyiségnek" fordítottam: lehet szoba, lakosztály vagy külön ház is. A közölt rész Duka magyar kiadásábana fenti teljes szöveget tartalmazza; az angol kiadás szövegéből viszont hiányzik ez a kitétel: "a pukdali kolostorban". Az Akadémia Csoma-gyűjteményében, a K. CS./65. leltári számmal jelzett Duka-féle kéziratkötetben azonban megvan az idézett levél angol eredetijének hivatalos másolata, alul ezzel a megjegyzéssel: True copy (hű másolat), s a másoló névaláírásával: J. Sutherland. First Assistant. Fordításom ebből a hitelesnek tekinthető kéziratból készült, amelyben a "pukdali kolostorban" szavak benne vannak.
Mielőtt a föntebb említett ellenvéleménnyel foglalkoznánk, ki kell derítenünk, honnan eredt Dukának az a tévedése, hogy Tethát és Puktalt mintegy egy kalap alá vette, s nem tett éles különbséget a két hely között Csoma tartózkodási helyéről szólva. A "Teesa, near the Pookdal Gompa" keltezést művének magyar kiadásában így fordította: "Teesa, Pookdal mellett" - vagyis úgy fogta fel az adatot, hogy Tetha Puktal közvetlen szomszédságában van, holott az angol szöveg kifejezése azt mondja, hogy "a Pookdal Gompa közelében" fekszik. Duka nem ismerte a zanszkári helyek földrajzi fekvését, s így azt sem tudta, hogy Tetha körülbelül 25 kilométernyire van Puktaltól. Csomának, aki száz és ezer kilométeres utakat tett meg, gyakran igen nehéz terepeken, ez nem jelentett nagy távolságot, s ezért írta, hogy Tetha Puktalhoz "közel" van, de nem azt, hogy "mellette" fekszik.
Viszont Csoma később szintén Zanszkárból dr. Wilsonnak írt levelét, ugyancsak az Akadémia gyűjteményében levő hivatalos másolat tanúsága szerint, így keltezte: "In the Monastery ofPukhtr, 21 August 1826." - Ez félreérthetetlenül azt mondja, hogy a levelet a puktali kolostorban írta. Vagyis maga Csoma tesz itt bizonyságot arról, hogy ebben az időben a kolostorban tartózkodott.
Eltekintve attól, hogy bajosan tételezhetjük fel Csomáról a szándékos megtévesztést, lássuk most az adatokat, amelyek a fenti állítást támogatják.
A puktali tartózkodást két dokumentum támasztja alá, noha egyik sem szolgál utalással arra, hogy Csoma mennyi időt töltött Puktalban. Az első adat G. W. Leitnertől, a pesti születésű jeles tudóstól és kutatótól származik, aki egyik tanulmányútján Puktalba is elvetődött. Erre vonatkozó megemlékezését Duka a következőkben foglalta össze: "Tibet népe és magas papsága közt sok évvel ottjárta után még élt a magyar tudós emléke. A "csilingi dásza", vagyis az "európai tanítvány" nevét, ahogyan ott szeretettel hívták, becsülés hangján említették dr. Leitner előtt, aki 1866-ban beszélt Pukdalban annak a kolostornak az apátjával, amelyben Csoma lakott. Dr. Leitner jelentéséből ítélve, azt találjuk, hogy Csoma rokonszenves egyénisége maradandó benyomást hagyott hátra, s amikor a tibetiek hallották, hogy Leitner Csomának honfitársa, a figyelem minden jelével fogadták, s az apát felajánlotta, hogy biztonságosan elvezeti dr. Leitnert Lassába, ha pedig kívánják, két fiát kezesként a kormánykezében hagyja. De miután dr. Leitnernek nem állott módjában elfogadni a váratlan ajánlatot, az apát késznek nyilatkozott ezt kiterjeszteni bármely más európaira, akit ugyanolyan szeretet és odaadás töltene el a nyelvészeti kutatás iránt, mint Csomát.

Ezt a körülményt Dr. Leitner ismételten nyilvánosságra hozta, de eddig még nem ragadták meg a nyelvészeti s talán politikai célok szempontjából is annyira kedvező alkalmat."
Leitner szerint tehát 1866-ban a puktali kolostor főnöke tudott Csomáról. Az is lehetséges, hogy még személyesen ismerte az "európai tanítványt"; ez negyven évvel azelőtt járt ott, és ha az apát idősebb ember volt, fiatal korában találkozhatott vele. Csoma emléke mindenesetre élt még akkor Puktalban. Nem tételezhetjük fel, hogy Leitner, a komoly tudós csak úgy költötte volna a puktali apát szavait. Ha pedig Csomáról így emlékeztek meg ott, akkor kétségkívül hosszabb-rövidebb időt kellett töltenie Puktalban.
A másik támogató adalékról magam tanúskodhatom. Amikor Jese Namgyalnak, a padami címzetes fejedelemnek a társaságában felkerestem a puktali kolostort, a környéken nagy tiszteletben álló fejedelem, előzetes kérésemre, útközben mindenütt érdeklődött, és két idős tibetit talált, akik családi hagyományok, régen hallott közlések alapján tudtak "Szkander bégről". Az egyik Csár faluból, a másik Jugarból való ember volt; ez utóbbi falu közvetlenül szemközt fekszik Puktallal. Puktal gonpa lámatelepe egymagában áll a Szanszpo fölött magasan szétterülő keskeny terasz északnyugati végén, helyesebben a teraszt lezáró szirtfok oldalában. Azon a parton sehol a közelében nincs falu.Az említett Juhar a folyó másik oldalán, jóval mélyebben fekvő teraszon van; kötélhíd köti össze a puktali parttal.
A csári öregember nagyjából ugyanazt tudta Szkander bégről, mint a jugari, de az utóbbi több részlettel szolgált, s ezért az ő közlését jegyeztem fel. Ceten Dordzse volt a neve. Szavait Jese Namgyal tolmácsolta hindusztániul; ezt az elterjedt nyelvet éppoly jól beszélte, mint a zanglai címzetes fejedelem. Előrebocsátom, hogy - mint előbb a zanglai öreggel való beszélgetésben - nem tettem fel semmi olyan kérdést, amely mintegy rávezethette volna a jugari öregembert, hogy miféle közléseket szeretnék kapni tőle. Jese Namgyal Padamban csatlakozott hozzám, amikor Zanglából visszatértem, tehát nem tudhatott arról, hogy ott mit mondtak Csomáról. Kérdésem itt, mint Zanglában, csak ennyi volt: "Mit hallott Szkander bégről, aki ezelőtt ennyi meg ennyi évvel járt itt?"
Ceten Dordzse - apró, töpörödött, csupa ránc képű ember, aki éppoly bizonytalan volt korának meghatározásában, mint a zanglai öreg, de olyan hetvenötéves-formának látszott - a következőket mondotta el:
Egy másik öreg jugari, név szerint Tasi Morup, aki huszonöt évvel azelőtt halt meg, gyakran beszélt neki Szkander bégről. Tasi Morup az apjától nyerte értesüléseit, aki jól ismerte a "rúmi bölcset". Ceten Dordzse úgy tudta, hogy Szkander bég, mielőtt Puktalba jött, járt a Dzongkul gonpában és hosszabb ideig Zanglában tartózkodott. - Érdekes volt, hogy a jugari öreg szintén megemlítette Dzongkult, mert ez megegyezett azzal az értesüléssel, amelyet Gergan tiszteletes a ridzongi apáttól kapott, mert ez is azt állította, hogy Szkander bég Dzongkulban, a híres Kunga Csöleg lámánál járt. A dzongkuli kirándulásnak azonban semmi nyomát nem találjuk Csoma jelentéseiben, de lehet, hogy meglátogatta ott a nevezetes lámát, aki az ő felkérésére a buddhizmus némely tanítását röviden összefoglalva leírta. - Ellenő-rizhetőbbek voltak Ceten Dordzse további közlései. Elmondta, hogy Szkander bég és mestere, Szangye Puncog láma - ezt is megnevezte - együtt laktak puktali kolostor egyik kunyhójában. "Szangye Puncog nagy láma volt, és Szkander béget a tibeti nyelvre és a bod-csosz tanaira oktatta - beszélt a jugari öreg. - Szkander bég együtt érkezett Szangye Puncoggal, aki nagyon szerette Szkander béget, és megtanította mindenre, amit ő maga tudott." Elmondta még Ceten Dordzse, hogy a kunyhó, melyben Szkander bég és mestere lakott, már régen összeomlott, de

meg tudja mutatni a helyét, ahol állott, mert Tasi Morup is megmutatta neki annak idején. Hozzátette, hogy a kunyhó összedűlése után Tethából eljött Szangye Puncog fivérének, Rincsen Tobdennek a fia, Puncog Ancuk, s ami tárgyat a romok között talált, magával vitte szülőfalujába.
A kunyhó, a jugari öreg emlékezete szerint, úgy ötven évvel ottjártam előtt, vagyis körülbelül fél évszázaddal Csoma puktali tartózkodása után dőlt össze. Ha Szangye Puncog unokaöccse, Puncog Ancuk elment akkor Puktalba, hogy a használható tárgyakat összekeresgélve a romok között, hazavigye falujába, ez arra mutat, hogy a kunyhó Szangye Puncog tethai családjáé volt. Ebben nincs semmi lehetetlen, sőt megfelel a tibeti szokásoknak. R. Bleichsteiner, a lamaizmus kiváló ismerője írja művében: "A kolostorba belépő szerzetesek nem kapnak ingyenes lakást, hanem vétel útján kell egy házikónak vagy szobának birtokát megszerezniük." A puktali kolostor szinte merőlegesen felszökkenő hegyoldalra épült. Ilyen terepen nem emelhettek nagy, minden lámának otthont nyújtó épületet. A kisebb-nagyobb házak és kunyhók a szirtfal csekély kiterjedésű teraszos kiszögellésein lapulnak meg, egészen rendszertelenül, egymás hegyén-hátán, ahogyan a hegy alakulása lehetővé tette. Némelyik házikó előtere, ahonnan az ajtóhoz lehet jutni, egyúttal az alatta levő ház teteje; ormótlan kőlépcsők vezetnek fel ezekre a térségekre.Több ház tetőerkélye egyenesen a szirtfalhoz támaszkodik, s az ilyenekhez rendesen kicsiny, négyszögletesen kivájt barlangfülke járul, amelybe a tetőről lehet bejutni. Ceten Dordzse, amikor bejártuk a gonpa házcsoportjait, megmutatta azt a már pusztán álló kis teraszt, amelyen szerinte egykor a szóban forgó kunyhó állott. Fölötte, házmagasságban, csakugyan egy mesterségesen kivájt kis barlangodú tátongott a szinte függőleges sziklafalban, nem is lehetett semmiképpen megközelíteni. Ez mindenesetre azt bizonyította, hogy valamikor kunyhó állt alatta, s a barlangnyílás annak a tetőerkélyéhez csatlakozott. Visszatérve a fenti közlésre, amely azt mutatja, hogy a kunyhó a Tethában lakó család tulajdona volt, Csoma föntebb idézett levelének kitétele, hogy "a láma vele fog lakni egy lakóhelyiségben, amely az ő családjának a tulajdona", ezek szerint kétségtelenül a puktali kunyhóra is vonatkoztatható, s ez az értelmezés nyomatékot kap azzal, hogy Csoma ugyanabban a levélben - mint láttuk - határozottan olyan "lakóhelyiséget" említett, amely "a puktali kolostorban" volt.
Ezt mind alaposan figyelembe kell venni, hogy az elmondottakat egybevessük azokkal az ellentétes állításokkal, amelyek Téchynek már említett tanulmányában Csoma második zanszkári tartózkodására vonatkoznak. Elmondva Csoma megérkezését Tethába - amelyet nyilván Duka nyomán Tisának ír -, azután Szangye Puncog hazatérését, így folytatja: "Formális szerződést kötött vele, a láma természetesen a saját labrangjában (lámalak) juttatott Csomának egy szobát, de nem engedte be sem a yanglai, sem a szomszédos pukdali gompába." Téchy tehát úgy fogta fel Csoma levelének föntebb idézett részét, hogy az abban említett "lakóhelyiség" (apartment), amely "a láma családjának tulajdona volt", csakis Szangye Puncog tethai házának egy része vagy tartozéka lehetett. Ennek kapcsán, noha nem a szövegben, hanem csupán a munkájához fűzött 32. sz. jegyzetben, ezt a kije-lentést tette: Csoma egyáltalában nem lakott a Pukdál gompában", és idézte Csoma levelének azt a részét, amelyre többször utaltunk, de a Duka angol kiadásában közölt hiányos formában, nem az eredeti kézirat hivatalos angol másolatának nyomán. Így nem vehette tudomásul, hogy ebben igenis benne van az utalás, mely szerint az említett "lakóhelyiség" a puktali kolostorhoz tartozott.
Téchy nem hivatkozik semmilyen forrásra, dokumentumra, ellenőrizhető adatra, amikor kategorikusan kétségbe vonja, hogy

Csoma valaha is a puktali kolostorban tartózkodott volna. Ezzel szemben föntebb három ellenőrizhető, helyszíni eredetű dokumentumot soroltam fel: Leitner tanúságát, a magam értesüléseit, vagyis a Zanszkárban továbbélő visszaemlékezéseket, és a legnagyobb súlyú bizonyítékot: Csoma egyik levelét, amelyet ő a puktali kolostorban keltezett. Ha tehát nem akarjuk feltenni, hogy Leitner, csekélységem, sőt maga Csoma valótlant állított, akkor tényként kell elfogadnunk, hogy "Szkander bég" második zanszkári tartózkodása alatt kétségtelenül töltött bizonyos időt a puktali kolostorban. Viszont Csoma leveleiből is kiderül, hogy nem tartózkodott egész idő alatt Puktalban, sőt egészen bizonytalan, hogy mennyi ideig tanyázott a gonpához tartozó kunyhóban.

Valószínű, hogy második zanszkári tartózkodásának legnagyobb részét Tethában töltötte. Lehet, hogy itt csakugyan Szangye Puncog telkén, a házához tartozó külön kis lámalakban, "labrang"-ban rendezkedett be, de erre nézve nincs semmilyen bizonyító, ellenőrizhető adat. Kennedynek írt leveléből kétségtelenül megállapítható, hogy közte és Szangye Puncog közt ebben az időben nézeteltérések támadtak, feszült helyzet alakult ki. Láttuk, hogy már az előző zanglai tartózkodásának végénzavaró körülmények léptek fel, s emiatt a láma értésére adta tanítványának, hogy észszerűbb lenne munkájukat másutt, Ladakon kívül folytatni. Meg is egyeztek, hogy a láma majd csatlakozik hozzá, de nem váltotta be ígéretét, sőt hírt sem adott távolmaradása okáról. Küldhetett volna üzenetet, hiszen Csoma is eljuttatta leveleit Zanszkárból Szabáthuba. A Kuluban telelők, vándorkereskedők és mások sűrűn járták az utat Zanszkár és a már brit ellenőrzés alatt álló terület között. Csoma joggal nyugtalankodott lámamesterének elmaradása és hallgatása miatt. Meg is tett mindent, hogy Basehrban körűlnézzen, nem lehetne-e ott folytatni a munkát. Kénytelen volt azonban visszatérni Zanszkárba, hogy szemtől szembe megbeszélje a teendőket a lámával. Arról nem tudott, hogy távolléte alatt a még Zanglában felmerült zavaró ügynek további fejleményei lehettek. A tethai és puktali levelekből azonban kiderül, hogy odaérkezése előtt valóban történtek olyan dolgok, amelyek Szangye Puncog magatartását erősen befolyásolták.

Csoma már a föntebbi részben idézett első levelében megírta, hogy Tethába érkezve nem találta otthon a lámát, mert "valami ügyben távol járt a tibeti pusztákon." Az előzmények ismeretében következtetni lehet ennek az "ügynek" a természetére. Szangye Puncog, a ladaki udvar főorvosa - akiről maga Csoma mondotta első szabáthui jelentésében, hogy a lehi udvarnál titkári tennivalókkal is megbízták, amikor "levelet kellett írni Lhászába vagy Tasilhunpóba, azaz az ott székelő két főpapnak, a dalai lámának vagy a pancsen lámának" - beavatott és tájékozott személy volt. Láttuk, hogy nyilván az "angol párthoz" tartozott, a királyi főminiszterrel együtt. Kézenfekvő - s a fejleményeket Téchy tanulmányának megfelelő részei is jól megvilágítják -, hogy a még 1824 őszén felmerült nyugtalanító kérdések nemültek el Csoma távozása után, hanem ellenkezőleg, még jobban kiéleződtek. Mivel a gyanúsnak látszó tevékenységet Szkander bég - Moorcroft barátja, a "nyugati tanítvány" - a láma támogatásával egy kolostorban folytatta, az ügy vallási jelentőséget nyert. Tudjuk, hogy ha Ladak független volt is Nagy-Tibettől, vallási tekintetben a ladaki lamaizmus is elismerte a nagy-tibeti főpapok felsőbbségét. Téchy szerint a Szkander bégre vonatkozó híresztelések eljutottak Nagy-Tibetbe, s a dalai láma környezete is tudomást szerzett róluk. Ezt nem tudjuk kétségtelenül megállapítani, de fölöttébb valószínű, hogy akár a dalai láma, akár a pancsen láma tudomást szerzett a dologról, vagy Lehben látták szükségesnek, hogy a főpapokat részletesen felvilágosítsák a kényes ügy állásáról. Mindkét esetben magától értetődő volt,

hogy Szangye Puncogot Lehbe parancsolják. Talán felelősségre is vonták. Mindenesetre be kellett számolnia a történtekről, s a lehi angolellenes körök súlyos hibának bélyegezték, hogy az idegent, Moorcroft emberét bebocsátották a zanglai kolostorba.
A láma csak azzal védekezhetett, hogy Szkander bég egyedül a buddhizmus iránti buzgalmában tanulta a nyelvet, és határozott szándéka volt felvételét kérni a rendbe. Mivel ez nem történt meg, semmiképpen sem lehetett kitérni a gyanúsítás elől, hogy Szkander bég más céllal igyekezett minél többet megtudni Tibetről, és megszerezni a közvetlen érintkezés nélkülözhetetlen eszközét, a tibeti nyelv ismeretét. A lehi udvar és a ladaki főlámák az ügyben leginkább tájékozott, sőt felelős személyt, Szangye Puncogot felszólították, hogy tegyen jelentést Lhászába vagy Tasilhunpóba. Ez megtörténhetett még kevéssel azután, hogy Csoma eltávozott Zanglából. A további következtetés kétféle lehetőséget vet fel: vagy az írott jelentésre jött Nagy-Tibetből a válasz, amely szükségessé tette Szangye Puncog személyes megjelenését, vagy Lehben nem írták meg az esetet előre, hanem mindjárt azt tartották legmegfelelőbbnek, ha Szangye Puncog maga megy el Lhászába vagy Tasilhunpóba, hogy részletes jelentést tegyen s lehetőleg elsimítsa az ügyet. Egy bizonyos:Szangye Puncog láma "valami ügyben a tibeti pusztákon járt",
ahogyan ezt Csoma is megírta levelében. A "tibeti pusztákon" semmiképpen sem lehet mást érteni, mint Nagy-Tibet fennsíkjainak terjedelmes pusztaságait, amelyeken keresztül az út Ladakból a két fő székhely felé visz. És a lámának nem lehetett más dolga Nagy-Tibetben, mint az, amiről beszéltünk.
Azt is bizonyosra vehetjük, hogy Szangye Puncog az említett kavarodás miatt nem követte Csomát brit területre, sőt azt sem tartotta ajánlatosnak, hogy írjon neki. És igen kényelmetlennek találta, amikor hosszú útjáról hazatérve - Tethában találta "Szkander béget". Olyan ügyben járt Nagy-Tibetben, amely titoktartásra kötelezte őt, az udvari titkárt és levélírót. Nem tárhatta nyíltan Csoma elé a helyzetet, a történtek minden részletét. Csoma pedig egész bizonyosan szemrehányást tett neki, amiért cserbenhagyta, nem váltotta be ígéretét, és még csak magyarázatát sem adta, nem írt neki. A láma nem világosíthatta fel, tehát kénytelen volt kertelni, köntörfalazni és mindenféle ürüggyel magyarázni távolmaradását, sőt Nagy-Tibetben tett utazását. Ki kellett térnie Csomának egyre erélyesebb követelése elől, hogy folytassák haladéktalanul az egy évvel ezelőtt félbeszakadt munkát. Nem mondhatta meg egyenesen, még célzásaiban is óvatosnak kellett lennie, hogy "Szkander bég" visszatérte és jelenléte Zanszkárban őt kínos helyzetbe hozza, s nem áll módjában vállalni a további együttműködést. Csoma pedig, noha az előzményekből és tapasztalataiból sejtette, honnan fúj a szél, nem tudta megérteni, hogy ő miért
"nem kívánatos személy"
a ladaki királyság területén, és hogy a láma kénytelen a felsőbb rendelkezésnek engedelmeskedni. Ez volt a helyzet Tethában, Csoma odaérkezése után. A magyar tudós, akiben még sajgott a szabáthui fogadtatás emléke, s akit mélyen lehangolt lámamesterének érthetetlen viselkedése, teljesen elkeseredett. Hiszen kötelezettséget vállalt, elvégezni való munkája volt, s ezt most annál fontosabbnak tartotta, mert ezúttal már félreérthetetlenül a brit indiai kormány megbízásából látott hozzá feladatánakteljesítéséhez. Ő, aki Zanglában lemondott a melegítő tűzről,
hogy egyetlen napot se vesztegessen el a munkából, most kénytelen volt tétlenül rostokolni.
A láma - Csoma későbbi jelentése szerint - kevés időt töltött vele. Ebből az olvasható ki, hogy mindenféle ürüggyel távol tartotta magát egykori tanítványától, sőt minden valószínűség szerint különböző "ügyek" címén hosszabb-rövidebb időkre eltávozott Tethából. Lehet, hogy felment Lehbe, nehogy Csoma

visszatértének híre más úton jusson oda, s újra felkavarja az úgy-ahogy elintézett kérdést. Ez a legvalószínűbb. S ha elfogadjuk, akkor az is feltehető, hogy megbeszélte a kalonnal vagy más magas állású személyekkel Lehben, mit tegyenek Szkander béggel.

Itt ki kell térnünk bizonyos körülményekre. Nagy-Tibet a legújabb időkig szigorúan elzárkózott az idegenek elől, nem engedett be európait vagy európaiakkal kapcsolatban álló ázsiaiakat a területére. Pár évvel Csoma halála után Huc és Gabet francia lazarista hittérítőket, akik bemerészkedtek Lhászába, a kínai helytartó fegyveresekkel kísértette ki az országból, és értésükre adta, hogy halál vár rájuk, ha még egyszer kísérletet tennének. Emlékezetes Raj Szárat Csandra Dász, a kiváló indiai tibetológus esete. Ő a múlt század nyolcvanas éveiben mindenáron be akart jutni Tibetbe; jól tudta a nyelvet, ismerte a lamaizmus irodalmát és a buddhizmust. Tibetinek álcázta magát, és sikerült is egy tibeti láma segítségével bejutnia Nagy-Tibetbe. Néhány hónapot töltött ott igen eredményes tanulmányokkal és kutatásokkal, és végül baj nélkül tért vissza Indiába. Utóbb mégis kiderült a dolog; Lhászában olyan súIyosnak tekintették az esetet, hogy az öreg, köztiszteletben álló lámát, aki az indiai tudóst segítette, halálra ítélték és kegyetlen módon kivégezték: vízbe fojtották. Az újabb időkből ismeretes Sven Hedin ismé-telt próbálkozása; álruhában, tibeti pásztornak öltözve kísérelte meg a bejutást Tibetbe, de mindannyiszor elfogták, noha megelégedtek azzal, hogy kitegyék a határon. Csoma korában, amikor az angolok feltartóztathatatlanul törtek előre, India legnagyobb részét már elfoglalták, sőt már a Tibettel határos területekkel is felvették az érintkezést, Lhászában aggodalommal figyelték az eseményeket. Tudtak Moorcroft ladaki kísérletéről és az európai idegenről, aki az angol kormánymegbízott támogatásával maradt Nyugat-Tibetben. Jóllehet Ladakra nem terjedt ki politikai hatalmuk, s ezért nem alkalmazhattak olyan eszközöket, mint később az említett indiai kutató esetében, volt annyi befolyásuk vallási vonalon Ladakra, hogy mindent elkövessenek a betolakodott "gyanús" idegen eltávolítására.

Csomára áthatolhatatlan bizonytalanság köde nehezedett, és szemébe meredt az elkeserítő kilátás: nem folytathatja munkáját. Mégis történnie kellett valaminek, mert a következő év augusztus 21-én már Puktalból keltezte levelét, amelyet Kennedynek küldött el azzal, hogy továbbítsa dr. Wilsonnak, a Bengáli Ázsiai Társaság titkárának. Föntebb alaposan megvizsgáltuk a puktali kérdést, s több bizonyíték alapján arra az eredményre jutottunk, hogy egy bizonyos időt feltétlenül a Puktal gonpában kellett töltenie. Hogyan jutott oda? Lehet, hogy amikor Szangye Puncog 1826 nyarán ismét visszatért valamelyik titokzatos útjáról, a reményeiben megcsalatkozott magyar olyan erélyesen vonta kérdőre, hogy a láma már nem tudta kifogásokkal leszerelni. Nem vallhatott be mindent nyíltan, talán csak közvetve utalt a nehézségekre, amelyekről Csomának már Zangla óta tudomása volt. S amikor a "nyugati tanítvány" felidézte a láma előtt, milyen odaadással dolgozott vele Zanglában, hogyan osztotta meg vele mindennapi életük sok nélkülözését, az alapjában véve jóindulatú Szangye Puncog, aki kétségkívül becsülte és szerette "Szkander béget", megértette, milyen keserves és felháborító helyzetben van a különös vándor. Csoma nyilván követelte, hogy a láma vigye el őt a puktali kolostorba, ahol megtalálják aszükséges könyveket, és szánja rá magát a munka újrakezdésére.

Szangye Puncog kénytelen volt engedni. Bizonyosan rávette Puktal gonpa elöljáróját, hogy legalább egy időre engedélyezze Szkander bég odajövetelét; hiszen vele együtt, a láma saját házacskájában fog lakni. Nem tudjuk, a puktali apát értesült-e a bonyodalmakról: ha igen, a nagy tiszteletben álló láma, a ladaki udvar bizalmasa akkor is kifejthette előtte, hogy az idegen jelen-

létéből nem fog baj származni, és különben sem maradnának hosszú ideig.
Így magyarázhatjuk valahogyan, hogy 1826 nyarán Csoma mesterével együtt Puktalba ment, és ott berendezkedtek a kis házban. Hogy valóban megindult-e a komoly munka, nem tudjuk. Úgy látszik, a láma még mindig tartózkodó volt, és nem támogatta tanítványát igazán, semmi esetre sem dolgozott úgy, mint annak idején Zanglában. De a fizetségét felvette. Csoma pedig napról napra keserűbb érzéssel látta, hogy minden hiába...
A többször említett puktali levél minden bizonnyal akkor íródott, amikor Csoma végleg leszámolt második zanszkári útjának eredménytelenségével, mert így foglalta össze tapasztalatait:
" . . . Visszatérésem erre a helyre nem járt olyan sikerrel, mint azt Szabáthuból elindulva képzeltem, mert a láma nagyon hanyag volt és nem támogatott úgy, ahogy óhajtottam. Csak néhány hónapot töltött velem, én pedig nem találtam és nem alkalmazhattam más, céljaimnak megfelelő, alkalmas személyt. Bizonytalanságban vagyok afelől, mi lesz a munkálataim eredménye, vagy hogy menynyit tudok teljesíteni ígéreteimből. Ha ez idő szerint meghiúsulna az igyekezetem, hogy kötelezettségemnek minden tekintetben megfeleljek, azért biztosítom önt, hogy meg fogja kapni, ha nem is az egészet, de legalább a nyelvtant, és olyan ismertetéseket a nyelvre s a tibeti irodalomra nézve, amelyek elegendők lesznek ahhoz, hogy a jövőben a kutatók az ázsiai irodalomnak ezzel az ágával foglalkozhassanak."
Tudnunk kell, hogy Wilsontól előzőleg már kapott egy leve-let, amelyet a tudóstársaság titkára 1825. augusztus 10-én küldött el részére, de Csoma - mint itt idézett levelében írja - csak nagy későn, 1826. június 26-án kapta kézhez, mert "az ember, aki hozta, nagyon henye és kóborló természetű volt". Wilson elküldte neki az Ázsiai Társaság negyedéves közlönyét, a Quarterlyt, amelyben néhány, tibeti nyelvvel foglalkozó közlemény is volt. Csoma nem akart bővebben kitérni ezekre, csak ennyit írt róluk:
" . . . Amit a tibeti nyelvre vonatkozólag a Quarterly-ben találtam, nagyon helytelen. Nem óhajtom most a hibákat elsorolni. Remélem, módomban fog állani, hogy ennek a különös nyelvnek a törvényeit kétségbevonhatatlan tekintélyek alapján megállapítsam."
A kalkuttai küldemény még fokozta elégületlenségét és nyugtalanságát. Ki foglalkozik Indiában most egyszerre a tibeti nyelvvel? Mi a célja az ilyen kísérleteknek? Azt látta, hogy akárki és akármiért próbálkozik ezzel Kalkuttában, kellő készültség és hozzáértés nélkül teszi. Hanem ezekről a dolgokról majd alább fogunk részletesen beszélni.
A hibáján kívül elvesztegetett időt olyképpen igyekezett kihasználni, hogy tibeti irodalmi anyagát gyarapította, könyveket, kéziratokat vásárolt. A helyrehozhatatlan veszteség így is ránehezedett. Elképzelhetjük, mennyire elkeserítette a sikertelenség az annyira lelkiismeretes és kötelességét oly szigorúan értelmező Csomát. Éppen most, amikor még nem is olyan régen kémnek nézték az angolok. Kétszeresen tüzelte a törekvés, hogy munkájával kiérdemelje az elismerést, és becsületet szerezzen nevének. Hálás volt az újra megnyert támogatásért, elsősorban azért, mert ebben a bizalom jelét látta. 500 rúpiát utaltak ki neki, mielőtt Szabáthut elhagyta.
Hosszú kerülő utat tett meg Basehren keresztül, teherhordó embereket bérelt, 1825. augusztus 12-től 1826 novemberéig ismét Zanszkárban élt, a "hanyag" láma legalább a vele töltött hónapok alatt megkapta a járandóságát, fizette a Basehrből ma-gával hozott szolgáját is, akivel levelét Szabáthuba küldte, élelemért és a szállásért szintén pénzt kellett kiadnia, könyveket, kéziratokat szerzett be, és még előtte állt a hosszú út vissza

Szabáthuba. Odaérkezése után Kennedy egyik jelentésében beszámolt arról, hogy Csomának még mindig 150 rúpiája maradt. Feltéve, hogy volt még pénze a kapott 500 rúpián felül, akkor is hihetetlen keveset költött több mint másfél év alatt. Lemondás, igénytelenség, nélkülözés jellemezte második zanszkári tartózkodását éppúgy, mint az elsőt.

De Zanglában az eredményes munka melengette a szívét, most pedig lelket didergető elkeseredés ült rajta. Negyvenkét éves volt már, s életének jó két esztendeje teljességgel kárba veszett . . .

Végül Szangye Puncog mégis kénytelen volt világosan értésére adni, hogy nem maradhat tovább, s el kell hagynia Ladak területét. A puktali tartózkodásnak valószínűleg hamar vége szakadt. Talán itt töltötte azt az öt hónapot, amely alatt a láma mellette volt. Csupa bizonytalanság tapad ehhez az időszakhoz. De annyit bizonyosra vehetünk, hogy távozása előtt a láma feltárta a való helyzetet. Csomának szemébe meredt a tény, hogy nem térhet vissza többé Nyugat-Tibetbe. Nem tudjuk, milyen volt utolsó, komoly megbeszélése Szangye Puncoggal, mielőtt újra kezébe vette a vándorbotot, hogy visszatérjen Szabáthuba. A láma végtére is megértette, mit jelent Szkander bégnek mindaz, ami történt, vagy inkább nem történt. Szűkszavú jelentéseiben Csoma nem említette meg, miként vette rá a lámát, hogy a basehri Kanamban folytassák az együttes munkát. A láma részéről ennek most sem volt elvi akadálya; csak azt tiltották meg neki, hogy Ladak területén foglalkozzék az idegennel. A keleti fondorkodás észjárása szerint azt is fel lehet tételezni, hogy Lehben még szívesen is vették, ha bizalmas emberük, Szangye Puncog fenntartja a kapcsolatot az idegen tudóssal, továbbra is értesül tevékenységéről és beszámolhat róla. A zavaró félreértések végül mindenesetre eloszlottak, és Csoma megállapodásrajutott a lámával, mert tudjuk, hogy egy évvel később Szangye Puncog Kanamban ismét a tanítványával volt.

Csoma 1826 őszén örökre búcsút mondott Zanszkárnak és Ladaknak. Azon az úton, amelyet már jól ismert, ismét nekivágott az ösvénynek, és Lahulon, Kulun, Kángrán, Mandin keresztül lement Szabáthuba. Több teherhordó ember cipelte utána könyvekkel, írásokkal telt ládáit. S amikor az utolsó magas hágón átlépte a határt, bizonyosan nehéz szívvel gondolt vissza Zanszkár kietlen, zord, de lenyűgözően fenséges hegyvilágára, ahol olyan sok szenvedés árán, de az eredmény biztató kilátásával kezdte el munkáját, s ahol olyan mélységes, leverő csalódás érte.

* * *

11. KESERŰ TAPASZTALATOK

Csoma 1826 novemberének vége felé hagyta el Zanszkárt és 1827 januárjában érkezett Szabáthuba. Kennedy százados a január 17-én kelt, dr. Wilsonnak, a Bengáli Ázsiai Társaság titkárának írt levelében beszámol Csoma visszatértéről és megemlíti, hogy "mérhetetlen tömegű kéziratot és sok nyomtatott kötetet" hozott magával. Közli a titkárral Csoma készségét, hogy tudományos kérdésekről levelezést folytasson vele vagy a tudóstársasággal. Láttuk, hogy Csoma még Zanszkárban kapott levelet Wilsontól Kennedy útján, de nem válaszolt neki közvetlenül, csak Kennedynek írva utalt a megküldött kiadványokban talált, a tibeti nyelvre vonatkozó hibákra.

Csoma Moorcroft közvetítése, vagyis 1823 óta ismételten kísérletet tett arra, hogy kapcsolatát a Bengáli Ázsiai Társasággal szorosabbra fűzze, de ez csak lassan és nehezen ment. A kalkuttai tudósok nem úgy éltek, mint Csoma Zanszkárban, hanem egy fejlődő, akkori értelemben modern nagyvárosban, s állandó kap-csolatot tartottak fenn a tudományos világgal. Részletesen értesültek a nyelvészet újabb eredményeiről, a kutatás módszereinek fejlődéséről. Talán kifogásolnivalót találtak a "székely-magyar"

jelentéseiben közölt filológiai vagy történelmi feltevésekben, főleg azokban, amelyekről föntebb elmondottuk, hogy nagy részük csakugyan nem volt helytálló. Lehet, hogy munkáját egyesek nem ítélték elég tudományosnak és módszeresnek. Viszont elkerülte figyelmüket az a rendkívül jelentékeny tény, hogy a tibeti nyelvre és irodalomra vagy a tibeti buddhizmusra vonatkozó közlései olyan ismeretlen területet tártak fel, amelyről a kalkuttai tudósok nem is mondhattak érdemleges véleményt, hiszen jóformán semmit sem tudtak a tárgyról. Ilyen esetben rendszerint akad olyan tudós férfiú, aki a kényes kérdést úgy igyekszik kikerülni, hogy egyszerűen nem vesz tudomást róla, mert akkor nem kockáztatja, hogy talán értéktelen dolgot támogasson vagy esetleg értékes véleményt elvessen. Könnyen elképzelhető, hogy amikor a Bengáli Ázsiai Társaság még csak a hozzájuk áttett jelentésekből és Csoma egy-két szűkszavú leveléből értesült az idegen kutató tibeti tanulmányairól, az említett okoknál fogva nem akart vagy nem mert határozottan állást foglalni. Az úttörő vagy szokatlan utakon járó kutatók gyakran szereztek már kiábrándító tapasztalatokat az óvatos, olykor nehézkes, lassan topogó tudományos fórumokkal. Csoma évek hosszú során át közel járt ahhoz, hogy a kalkuttai tudóstársaság vele is hasonlóképpen bánjon el. Ez érthetővé teszi fájó érzését, becsvágyában megbántott önérzetét, hiszen - mint később nyíltan kimondta - valóban "elhanyagolták és magára hagyták" nehéz munkájában. Szerencsére voltak már derék, egészséges ítéletű barátai. Végül, amikor az eredmények előtt nem lehetett többé szemet hunyni, az Ázsiai Társaság is felkarolta, Wilson pedig őszinte barátjává, tisztelőjévé lett. De erre még jó ideig várnia kellett.

Még sokkal leverőbb tapasztalatokat is kellett szereznie. Nemcsak a tudóstársaság véleményét, hanem a kormány magatartását is befolyásolta egy fontos körülmény, amelyről azonban Duka nemszámolt be Csomáról írt munkájában. És itt kerül sor a bevezetésünkben már említett angol történetíró, Sir William Hunter érdemére. Nélküle talán végképpen feledésbe ment volna mindaz, ami Kőrösi Csoma Sándor életének legsúlyosabb, legválságosabb szakaszára rávilágíthat.

Tényekről, döntően fontos dokumentumokról van szó, amelyeket Duka szándékosan elhallgatott. Ennek okáról már röviden szóltunk a bevezető részben, most azonban behatóbban kell foglalkoznunk vele. Duka, aki angol állampolgár lett, felelős pozícióban szolgálta a brit indiai kormányt évtizedeken keresztül, és haláláig angolok között élt, sőt házassága révén előkelő angol körökkel került rokoni kapcsolatba, nem akarta szellőztetni a kényes kérdéseket, nem akart nyíltan feltárni olyan eseményeket, amelyek nem vetettek volna előnyös fényt a brit indiai kormány viselkedésére Csomával szemben. A következőkben tehát Hunter közléseire támaszkodunk.

Az esemény, amely Csoma helyzetét súlyosan befolyásolta, egy szótárral ellátott tibeti nyelvtan megjelenése volt. 1826-ban - mialatt a magyar tudós másodízben tartózkodott Zanszkárban - a szirámpuri nyomdában készült el. Ez volt akkor Indiában az egyetlen nyomda és tipográfiai műhely, ahol a különféle ázsiai írások betűjeleit elő tudták állítani; évekkel később Csoma tibeti nyelvtanához és szótárához is itt vésték és öntötték a tibeti betűtömböket. Az úgynevezett Szirámpuri szótárt (Serampore Dictionary) a Kelet-indiai Társaság költségén állították elő, s ez annyit jelent, hogy a brit indiai kormány adta ki, hiszen az képviselte Indiában a Társaságot. Amikor tehát Csoma ismét visszatért Zanszkárból Szabáthuba, az volt a helyzet, hogy a brit indiai hivatalos körök véleménye szerint már rendelkezésre állott egy kész tibeti nyelvtan és szótár, s ezért Csoma további hasonló célú munkásságát az illetékesek feleslegesnek, az erre fordí-tandó kiadásokat pedig céltalannak ítélték. Ez volt az oka, hogy a sokat szenvedett magyart hónapokon át a legnagyobb bizony-

talanságban hagyták, úgyannyira, hogy még legjobb angol barátai is kételkedtek abban, vajon egyáltalán sikerülhet-e további kormánytámogatást biztosítani részére.
Wilsonnak, a komoly tudósnak volt annyi ítélőképessége, hogy a szirámpuri szóanyagból szemelvényeket küldjön Csomának; a magyar kutató Kennedy útján fejezte ki véleményét, a százados föntebb említett levelében: kilenc szó közül öt hibás volt. Duka közölte Kennedynek ezt a levelét, s benne Csoma véleményét is, de a Szirámpuri szótárral kapcsolatos dolgokról mélyen hallgatott, úgyhogy könyvéből semmit sem lehet megtudni a történtekről.
Lássuk a hivatott szakvéleményt a brit indiai kormány hírhedt kiadványáról. I. W. Schmidt, a múlt század közepén elhunyt német orientalista, az 1841-ben megjelent, úgynevezett "Pétervári" tibeti szótár szerzője, aki 1839-ben - vagyis öt évvel Csoma úttörő munkájának megjelenése után, és arra támaszkodva - maga is kiadott egy tibeti nyelvtant, ennek előszavában így emlékezett meg a Szirámpuri szótárról:
" . . . az anyagot Schröter, elhalt hittérítő hagyatékában találták; másolata volt egy kéziratos szógyűjteménynek, amely kétségkívül katolikus hittérítőktől származott. Ennek a szótárnak a kiadói, akik szintén teljesen tudatlanok voltak a tibeti nyelvet illetően, nem tudtak egyebet tenni, mint a tibeti szavak eredetileg olasz fordítását angolra áttenni. A szótár hemzseg a hibáktól, botlásoktól és téves fogalmaktól; sok benne a haszontalan, és híjával van a szükségesnek. Amellett teljesen rendszertelen összeállításában."Ezt a művet tehát nem lehetett tudományosnak nevezni. Az olasz hittérítők a maguk céljára még felhasználhatták, s ebből a szempontból, jobb híján, megfelelhetett. De tudományos szempontból valóban csak tákolmány volt. Hanem ki tudta volna ezt akkor megítélni Indiában Csomán kívül? A szerény, de öntudatos kutatót mélyen sértette, hogy amíg ő a legsúlyosabb küzdelmek árán igyekszik komoly eredményt elérni, addig véleményének megkérdezése nélkül, sőt tudtán kívül, kiadnak egy ilyen hasznavehetetlen fércművet - sőt egyesek még úttörő érdemet tulajdonítanak a munkának! Sejtelme sem volt még akkor, hogy távollétében mennyire megingott a helyzete, és milyen bizonytalanság fenyegeti további munkálkodását. De az érdekeltek Indiában nagyon is tájékozva voltak a dolgok állása felől. Kennedy százados 1826. szeptember 15-én Csomának Wilsonhoz intézett zanszkári levelét továbbítva, maga is írt az Ázsiai Társaság titkárának; közölte vele, hogy Csoma nemsokára visszaérkezik Szabáthuba, és bizonyára Kalkuttába szeretne menni, ha megkaphatja az ehhez szükséges pénzt. "Jelenleg kizárólag barátainak könyöradományaira van utalva, és ha Ön az Ázsiai Társaságtól vagy a kormánytól néhány száz rúpiát szerezhetne részére,meg vagyok győződve afelől, hogy azt nem fordíthatnák tisztelete méltóbb és különb célra. Nagyon boldog leszek, ha közvetítőül szolgálhatok . . . "
Kennedy százados valóban igaz barátként igyekezett előmozdítani Csoma ügyét. Ez azonban a fent említett okokból nem volt könnyű. Wilson is megtette a tőle telhetőt; azonnal az Ázsiai Társaság elé terjesztette az ügyet, közölte Kennedy sorait, s erre a Társaság néhány tagja szintén hozzászólt az ügyhöz, amint az a Wilsonhoz intézett alábbi sorokból kitűnik:
"Úgy vélem, Kennedy századost bizalmasan értesíteni kellene, hogy amennyiben Mr. Csoma híjával van az anyagi támogatásnak - ajánlatos lenne, hogy Kennedy százados kérvényt nyújtson be (Csoma) részéről a kormányhoz, amely eddig is juttatott neki némi pénzsegítséget, és valószínűleg hajlandó lesz még juttatni, ha szükségesnek találja. Ha a kérvényt a kormány két tagja támogatná, aligha maradna eredménytelen. Nem látom, hogy Mr. Csoma bárminő igényt támaszthatna a mi anyagi alapjainkra.
W. W. Harington

Bayley - W. H. Macnaghten."
Az Ázsiai Társaság tehát nem vállalta a magyar tudós anyagi támogatását.
Csoma, aki úgyis leverten érkezett vissza második zanszkári útjáról, ilyen körülmények között látta viszont Szabáthut. Moorcroft már nem élt. Ha egy-két barátja mellette állt is, a hivatalos körök hűvös közönyt tanúsítottak iránta és munkája iránt. Javadalmazását megszüntették. A kínos takarékoskodássalösszekuporgatott 150 rúpia volt minden vagyona, s a teljes kilátástalanság meredt a szemébe. Kennedy közölte vele, hogy Wilson, vagyis az Ázsiai Társaság véleménye szerint kérvényt kellene intéznie a kormányhoz. Csoma benyomásai és hangulata kifejezésre jutottak abban a jelentésben, melyet Szabáthuba visszatérve 1827. január 18-án írt Kennedy közvetítésével a brit indiai kormánynak. Ebben számolt be a második zanszkári útjának eredménytelenségéről: " . . . Szándékaimban megcsalatkoztam, ama lámának nemtörődömsége és hanyagsága folytán, akihez visszatértem. Nem tudtam befejezni tervbe vett munkámat, ahogyan indítványoztam és megígértem. Elvesztegettem az időt és a költséget . . . " - Továbbiakban így írt: - "Dr. Wilson leveléből és a Quarterlyből, amelyet megküldtek nekem, azt veszem észre, hogy még semmit sem tudnak a tibeti nyelvről és irodalomról, s úgy látszik, ezek nem is nagyon érdeklik őket." - Ezután kitért az anyagi kérdésre és Kennedy indítványára: - "Nem fogok semmilyen folyamodvánnyal a kormányhoz fordulni, ahogyan Dr. Wilson tanácsolja. Máris súlyos kötelezettségeim vannak a kormánynyal és egyes urakkal szemben. Sohasem állt szándékomban, hogy bárminő formában pénzt fogadjak el munkáim kiadatásáért. Elkészítem azokat a legjobb képességeim szerint, s azután igyekszem majd meggyőzni néhány képzett orientalista tudóst közléseim megbízhatósága és helyessége felől. És boldog leszek, ha az ön kormányának átnyújthatom a tibeti irodalomra vonatkozó minden írásomat, azért a támogatásért, amelyben Ő Lordsága, a Kormányzótanács és más urak részesítettek. Becsületem drágább énelőttem, mint az, hogy, amint mondják, megcsináljam a szerencsémet."
A sorok igazi értelme csak akkor világlik ki, ha ismerjük az előzményeket, a Szirámpuri szótár esetét, a Bengáli Ázsiai Társaság jóindulatú, de semleges viselkedését s a brit indiai kormány teljes közönyét. Ha ennek az időszaknak csupán a Duka közölte dokumentumait vennők figyelembe - mint az közel fél évszázadon át történt -, magunk is kénytelenek lennénk osztani Csoma több kortársának a véleményét, hogy a magyar tudóstúlérzékeny és igen furcsa ember volt, amiért egyes dolgokat annyira a szívére vett. De ha Csoma magatartását a föntebb közölt, sokáig figyelmen kivül hagyott adatok megvilágitásában vizsgáljuk, akkor megérthetjük, hogy csalódottságának, elkeseredettségének nagyon is komoly, valóságos okai voltak. Éveken át dolgoztatták, egészen csekély díjazásért, s amikor szinte emberfölötti erőfeszítéssel, a legközvetlenebb forrásokból megalapozta a tibeti filológiát, és páratlanul becses anyagot gyűjtött össze, tudatlan és elfogult emberek egyszerre feleslegesnek kezdték tartani munkásságát. A kormány pedig sajnálta azt a nevetségesen csekély összeget is, amelyet részére megszabott; hiszen csak az volt a célja, hogy szert tegyen az odáig annyira hiányolt tibeti nyelvtanra és szótárra, és ezt a célt a Serampore Dictionary megjelentetésével elértnek tekintette. Rovására írták, hogy negyedik éve dolgozik és még mindig nem tudott kész munkával előállni. Nem látták a hasznát a munkálkodásának, fölösleges ember lett, jelenléte pedig nyűg, alkalmatlan teher a kormányzat felelős hivatalnokainak szemében . . .
Az idézett jelentésben Csoma még megjegyezte, hogy amíg addigi munkájának anyagát nem adta át a kormánynak, nem akar visszatérni Tibet "bármelyik részébe", azután Kennedy jóindulatú pártfogását kérte, hogy a százados álljon jót az ő magavisele-

téért a kormány előtt, hozzátéve végül: "Visszavonultan óhajtok élni a jövő októberig, akár itt, akár a környéken, ahol az ön engedelmével tartózkodhatom."
Kennedy ugyancsak reménytelennek foghatta fel Csoma helyzetét, mert két hónappal a föntebb említett levél után, április 3-án így írt Dr. Wilsonnak a magyar tudósról:
" . . .Aggódva várja az ön híreit. Éppen mostanában mutattam be Lord Amherstnek. Azt indítványozza, hogy itt marad, s összeállítja nyelvtanát és szótárát a jövő októberig. Erős a gyanúm, hogy Mr. Csoma pénzügyei elérték az apály mélypontját, és nem vagyok bizonyos afelől, miképpen tudom majd megkörnyékezni a kormányt további támogatás megszavazása végett.Talán az Ázsiai Társaság levele lenne a legmegfelelőbb eszköz annak elérésére, hogy néhány száz rúpiát továbbra is jóváhagyjanak számára."
A főkormányzó, Lord Amherst, Szabáthuban járt, és Kennedy bemutatta neki Csomát. Bizonyára igyekezett felhívni a főkormányzó figyelmét a magyar tudós érdemeire. Ezek azonban egymagukban nem voltak elegendők arra, hogy Lord Amherst kedvezően döntsön az ügyében. Szerencsére ebben az időben történt valami, s ez új megvilágításba helyezte Csoma munkálkodásának jelentőségét. A fontos fordulatról alább számolunk be.
Csoma, mint írta, "visszavonultan élt". Minden oka megvolt rá, s a szabáthui angol társaság még kevésbé vonzotta most, mint annak előtte. Gerard doktor ekkor Szimlában időzött a főkormányzó mellett, aki szabáthui látogatása után szintén a nemrégiben alapított új brit telepen tartózkodott. A derék orvos onnan írt Csomának: egykori két első jelentésének másolatát kérte tőle, hogy bemutathassa a kormánytitkárnak. Nyilván azért, hogy tegyen valamit magyar barátja érdekében. Ezenkívül az Ázsiai Társaságnak néhány tudományos vonatkozású kérdését is közvetítette hozzá. Wilson szintén írt Kennedynek, megint Csomára vonatkozólag. Mindez arra késztette Csomát, hogy 1827. május 5-én újabb levéllel forduljon Kennedyhez, aki az idő szerint maga is Szimlában tartózkodott. Csoma válasza a tudományos kérdések dolgában rámutat arra, hogy akkor már milyen szigorú kritikával mérlegelte a nyelvészeti s egyéb problémákat:
"Azokra a tárgyakra nézve nem óhajtok a spekulációk tágas mezejére lépni, mint ahogy kívánták tőlem. Tanulmányaim célja egy átfogó nyelvtan, egy szótár, s a tibeti könyvek és tudományosságismertetése."
Ennek kapcsán kitér a tibeti írásmód nehézségeire, a helyesírás fontosságának szempontjaira, s kifejezi azt az aggodalmát, hogy ha írásait Kalkuttába küldené, nélküle ott nem tudnák azokat megfelelően felhasználni, s ez sok tévedést okozhatna, pedig "már úgyis éppen elég hiba történt ezen a téren".
Most veti fel először azt az indítványt, hogy novemberben Kalkuttába mehessen és személyesen rendezhesse munkáit sajtó alá. Ha azonban a kormány ezt nem ítélné időszerűnek, akkor három további évre Basehrba szeretne menni, hogy tanulmányait befejezhesse.
Milyen nehéz belső küzdelmébe kerülhetett, amíg - kétségkívül Kennedy ismételt rábeszélésére - legyőzte tartózkodását és büszkeségét, hogy papirosra vesse a levél záró sorait:
" . . .és ha a kormány méltóztatna jóváhagyni, hogy tovább foglalkozzam a tibeti nyelvvel, s azután hajlandó lesz elfogadni munkálkodásaim eredményeit és gyümölcseit, akkor arra kérem önt, legyen szives némi támogatást kieszközölni költségeimre. - Ha pedig óhajaimnak egyike sem nyerné meg a kormány helyeslését, akkor, tekintve, hogy a bizonytalanság és tétovázás mindennél kegyetlenebb és nyomasztóbb egy érző szívre nézve, kérem önt, szíveskedjék tudatni velem a kormány határozatát, mihelyt azt kézhez veszi."
Ezúttal először és utoljára szakadt ki leplezetlenül a hallgatag

székelyből a személyes érzés. A befejező mondat néhány szava valóban megrendítő. Nem valami furcsa túlérzékenység vagy búskomorságra valló hajlam kifejezése ez, hanem hosszú és nehézkes évek magányossága, sok reménysége és a legutóbbi tapasztalatokban gyökerező keserű csalódás rejlik mögötte.
Föntebb behatóan vizsgáltuk Csoma helyzetét: minden körülményt méltányolva és mérlegelve sem lehet napirendre térni a hivatalos körök magatartása fölött. Kennedy, Gerard és mindenki, aki a magyar tudóst közelebbről ismerte, és látta, mily hallatlan erőfeszítéssel dolgozott, tisztában volt emberi és szellemi értékével. De ezek a magánvélemények nem törhették át ahivatalos közöny páncélfalát. Kőrösi Csoma Sándor újra és újra visszasüllyedt abba a lealázó helyzetbe, hogy munkásságát csak ideiglenesnek tekintik, ismételten ellenőrzésnek vetik alá, és mérlegelik, vajon a várható eredmény megéri-e a további támogatást. Legutóbb már kételkedtek ebben is, és megvonták tőle az anyagi támogatást.
Lehet, hogy Lord Amherstnek és kormányának sokkal fontosabb dolga volt, mint hogy egy szegény idegen sorsával törődjék. Hiszen éppen Amherst indította meg az első hódító háborút Burma ellen, hogy 1824 és 1826 között újabb nagy és becses területet csatoljon a brit birtokhoz. És kevéssel azelőtt, 1824-ben már kitört az elégületlenség a brit indiai "bennszülött" zsoldosok közt, amikor a 47. bengáli szipoj ezred tiltakozott a vallási hagyományaikat sértő rendelkezések ellen. Két brit ezred és tüzérség fogta körül és semmisítette meg Barrakpurban (Barrackpore) a "lázadókat", holott utólag kiderült, hogy az elesettektől összeszedett puskák meg sem voltak töltve . . . Igen, sokkal több, hasonlóan fontos dolog foglalkoztatta a Kelet-indiai Társaság indiai urait és tisztviselőit, semhogy sürgősnek találták volna a szolgálatukban annyit szenvedett magyar tudós ügyének elintézését.
Térjünk vissza a keserű bizonytalanságban várakozó magyarhoz, és lássuk, mi volt az az esemény, amely - a brit indiai hivatalos körök érdemétől függetlenül - kedvező fordulatot idézett elő.
A Szirámpuri szótár eljutott Európába; az angolok igen büszkén tálalták fel, hiszen azt akarták hangsúlyozni vele, hogy a brit tudományosság milyen úttörő eredményeket ért el a Tibet-kutatás odáig szűz területén. De voltak komoly európai tudósok, akik meg tudták ítélni a hasonló munka értékét. H. g. Klaproth német nyelvész és orientalista, aki 1816 óta a párizsi egyetem profesz-szora volt, igen erélyesen rámutatott "az angolok sikertelen és értéktelen kísérleteire, hogy Indiában a tibeti nyelv kutatásával foglalkozzanak". Klaproth híres volt szókimondásáról, és szinte félelmetessé tette a nevét kíméletlen kritikájával. Véleményének széles visszhangja támadt tudományos körökben. A Kelet-indiai Társaság jó néhány ezer rúpiát költött a Serampore Dictionary kiadására, amelytől tudományos babérokat remélt; érthető, hogy nagyon zokon vette a kiváló német nyelvész támadását. A Társaság londoni igazgató testülete értésére adta az indiai kormánynak, hogy elégedetlen az indiai angol tudósok munkájával. Lord Amherstet és a Bengáli Ázsiai Társaság máskülönben érdemes tudósait természetesen igen érzékenyen érintette a szégyenletes kudarc és a londoni megrovás.
Adjuk át a szót itt Csoma angol méltatójának, a már említett és idézett W. W. Hunternek, aki a Pioneer Mail 1885-i évfolyamában A Pilgrim Scholar (Zarándok tudós) címmel fontos kiegészítéseket közölt Dukának kevéssel előbb megjelent munkájához, főleg pedig megírta mindazt, amit Duka el akart hallgatni. Hunter, miután feltárta a Szirámpuri szótár esetét és megjelentetésének fent vázolt következményeit, így számolt be az 1827-ben végbement események hátteréről:
" . . .Lord Amherstnek el kellett döntenie, vajon áldozzon-eköltséget arra, hogy

ugyanazt a munkát még egyszer elvégeztesse.
Európai tudósok kétségbe vonták az olyan törekvések eredményes-
ségét, amelyek a Himalája déli oldaláról indulnának ki. Különösen
Klaproth vetette latba nagy tekintélyét, hogy megvetésnek tegye ki
az indiai angoloknak a tibeti nyelv tanulmányozására irányuló
igyekezeteit. Eszerint Csoma újabb kiküldetése nemcsak annyit
jelentett, hogy az Indiában elkezdett munkát még egyszer meg kell
ismételni, hanem azzal a kockázattal is járt, hogy esetleg megint
okot szolgáltatnak arra, hogy Európában kinevessék az angol pró-
bálkozást. De Lord Amherst ráeszmélt, hogy Csoma személyében
olyan ember áll rendelkezésére, aki nagy jelentőségű munkát vihet
véghez a brit nemzet javára."
Igen, Kőrösi Csoma Sándor egyedül Klaproth kritikájának
köszönhette, hogy a brit indiai kormány nem feledkezett meg
róla végképpen, és nem hagyta magára minden támasz s a megél-
hetés minden lehetősége nélkül. Pedig ez példátlan eljárás lett
volna, hiszen annak idején Moorcroft, mint a brit indiai kor-
mány meghatalmazottja kötött szerződést a magyar tudóssal,
tehát brit indiai szolgálatra alkalmazta.
Hanem a vázolt események egyszerre mégis jobb belátásra
bírták a hivatalos köröket. Miután Csoma csaknem fél éven át
a legmegalázóbb és legeredménytelenebb helyzetben várakozott
a döntésre, végre 1827. június 14-én megjött Stirling kormány-
titkár értesítése Kennedyhez, hogy " . . .a főkormányzó méltóz-
tatott engedélyt adni Mr. Csoma de Kőrösnek, hogy három évre
Felső-Basehrba menjen, az ő május 5-én kelt levelében kifejezett
céllal és feltételekkel, és Ő Lordsága felhatalmazást adott, hogy a
nevezett úrnak havi 50 rúpiát fizessenek az ellátásáért és hogy
talán tibeti kéziratokat vásárolhasson."
Ötven rúpiát eszerint elegendőnek tartottak arra, hogy Cso-
ma, megélhetésének költségén s a lámamesterének fizetendő havi
összegen felül, még "tibeti kéziratokat is vásárolhasson". Nyil-
ván senki sem próbált utánaszámolni, hogy mennyi jut ebből
lakásra, táplálékra, miegyébre. De ugyanakkor nem mulasztot-ták el az alkalmat,
hogy Csoma alkalmaztatását az indiai angol
tudományosság hitelének öregbítésére használják fel, mert a
Government Gazette (Kormányközlöny) 1827. szeptember 10-i
számában a következő híradás jelent meg:
" . . Szerencsések vagyunk értesülni, hogy a kormány pártfo-
gása lehetővé tette Mr. Csoma de Kőrös magyar utazónak, hogy
tibeti tanulmányainak folytatása végett Felső-Basehrba utazzék.
Kötelezte magát, hogy ezen idő alatt elkészíti a tibeti nyelv
alapvető nyelvtanát és szótárát, valamint Tibet történetének és
irodalmának ismertetését. Ezek a célok annál kívánatosabbak,
mert úgy értesülünk, hogy Mr. de Kőrös teljességgel téveseknek
tartja Klaprothnak és Rémusat-nak a tibeti nyelvre és történetre
vonatkozó legutóbbi munkáit. M. Rémusat csakugyan elismeri
anyagának hiányosságait, de Klaproth, szokása szerint, ex ca-
thedra nyilatkozik és leplezetlen megvetéssel szól még a feltevés-
ről is, hogy az angolok Indiában a tibeti tanulmányok terén
eredményt érhetnének el."
Íme: Kőrösi Csoma Sándor, mint az indiai angol tudományos-
ság megtépázott hitelének helyreállítója - havi 50 rúpia ideiglenes
és feltételes javadalmazás ellenében . . .
Csomának egyedüli életcélja volt: dolgozni, alkotni, úttörő
eredményeket elérni. Ha nem felejtette is el az őt ért sok mél-
tánytalanságot, visszafojtotta háborgó érzéseit, és kész volt foly-
tatni a munkát. Most már a kormány is tanult a kelletlen lecké-
ből.
Kőrösi Csoma Sándorról leszakadt a bizonytalanság és az
emésztő kétség terhe, mely harmadfél éven át ránehezedett. Az
utolsó megpróbáltatások voltak a legsúlyosabbak, de végre visz-
szatérhetett munkájához, és a még 1825 őszén szemrevételezett
területre, Basehrba készült. Nincs adat rá, mikor indult el útjára.

Az idézett kormányintézkedés június közepén kelt; nyilván bele-telt néhány hétbe, míg a megszavazott összeget kiutalták. A kormányközlöny szeptemberben jelentette be, hogy Csoma Basehrba megy. Csoma tehát bevárta a nyári esőzés végét. Basehr a Himalája első, déli hegyvonulatától és a Nagy-Himalájától északra fekszik; a hatalmas hegylánc feltartóztatja a monszun szárnyán délnyugat felől érkező esőfelhőket, s ezek a hosszan elnyúlt hegyvidék déli oldalára ontják ki minden megmaradt csapadékukat. A nagy hegylánc taraján túl már nincs barszát, vagyis esős évszak. Ennek köszönheti Basehr, akárcsak Kasmír, hogy éghajlata jóval szárazabb. De Szabáthu éppen azon a területen fekszik, amely a nyári esőzés zuhatagait a legbővebben kapja, s innen a Himalája tarajvonaláig még jókora út áll a vándor előtt. Szimla Szabáthuhoz igen közel van, s az eső ugyanúgy éri. Három hónapon keresztül, júniustól szeptemberig, szinte megállás nélkül szakad az áldás, éjszakánként villám villámot ér, úgyhogy pillanatra sem szünetel az állandó, éles villámfény és a hegyek között visszaverődő mennydörgés moraja. Az utak és ösvények sártengerré válnak, fellazult kő- és földtömegek lódulnak alá a lejtőkről, a hegyi folyók és patakok kilépnek medrükből, s olykor az átkelés lehetetlenné válik a megdagadt vizeken. Ezért bizonyosra vehetjük, hogy Csoma nem hagyta el Szabáthut szeptember közepe előtt, sőt Dr. Gerard alább idézendő levelének egyik kitételéből arra következtethetünk, hogy csak késő ősszel indult el. Akkor aztán ismét megtette azt az utat Szabáthutól Kanamig, amelyet második zanszkári utazásakor, jókora vargabetűvel, egyszer már végigjárt.

De most ismét emelt fővel, a jövőben bizakodva haladt előre, hogy befejezze nagy művét.

* * *12. EGYENES ÚTON

Három év Kanamban

Kanam - régies angol írásmóddal Kanum - a Felső-Szatledzs völgyében, Nagy-Tibet határához közel fekszik Basehr területén. A Kunavar nevű fejedelemség székhelye volt, és hindi rádzsa, a brit indiai hatalom hűbérese uralkodott benne. Ehhez a fejedelemhez kért Csoma Kennedy útján hivatalos ajánlást a kormánytól, hogy akadálytalanul hozzájuthasson a kanami kolostorban őrzött tibeti könyvekhez.

Nemcsak Csoma Kanamba való elindulásának és megérkezésének dátumát nem ismerjük, hanem arról sem tudunk semmit, hogyan és mikor csatlakozott hozzá Szangye Puncog láma Kanamban. Mielőtt Csoma 1826 őszén elhagyta volna Zanszkárt, engedélyt kért Kennedynek írt, föntebb idézett levelében, hogy a lámát magával vihesse, de az akkor nem ment le vele Szabáthuba. Így azt sem állapíthatjuk meg, miképpen értesítette őt Csoma, hogy előzetes terveiknek megfelelően Kanamba megy. Már ismételten hangsúlyoztuk, hogy levelek küldésének nem volt akadálya, maga Csoma többször írt Zanszkárból Szabáthuba, s ő is kapott leveleket Kennedytől vagy másoktól a százados közvetítésével. Leginkább valószínű, hogy "Szkander bég" Szabáthuból levélben számolt be a kedvező fordulatról lámamesterének, emlékeztetve őt legutóbbi megegyezésükre, amikor az készznek nyilatkozott a munka folytatására, ha ez a ladaki területen kívül történik. A kormány kedvező döntése és Csoma útra kelése között legalább négy hónap telt el; ennyi idő elég volt ahhoz, hogy levelét eljuttassa a lámának Tethába, sőt választ is kaphasson rá.

Téchy, Csoma kanami munkálkodásáról szólva, így írt: "Egy, a kargyüpa szektához tartozó lámával szerződést kötött, akit hónaponként megfizetett s ennek segítségével haladt továbbtanulmányaiban." Ez ismét olyan megállapítás, amelyet nem
támaszt alá semmilyen dokumentum vagy ellenőrizhető adat.

Kétségtelen, hogy Kanamban maga Szangye Puncog volt ismét Csoma munkatársa. Ezt több bizonyíték támogatja. Gerard dok-

tor, akinek hosszú jelentését Csomáról alább közöljük, meglátogatta magyar barátját Kanamban, részletesen beszámolt életéről és munkálkodásáról, valamint "a lámáról" is. Sem ő, sem Csoma sehol nem mondott olyasmit, hogy Kanamban már egy másik láma lett volna a magyar tudós munkatársa. Ellenkezőleg, mindaz, amit Gerard kanami benyomásainak alapján "a lámáról" mondott, nyilvánvalóan ugyanarra a személyre vonatkozott, akit Csoma még 1825-ben kelt második szabáthui jelentésében leírt. Döntő bizonyíték azonban, hogy Csoma, amikor Tibeti szótára 1834-ben Kalkuttában kiadatásra került, a címlapon kinyomatta munkatársának nevét is: Bande Szangsz-rgjasz phun-chogsz, tudós zanszkári láma. A föntebb közölt helyi értesülések szerint is Szangye Puncog volt a tanítómestere Zanglában, ahol Csoma megalapozta tibeti tanulmányait; láttuk, hogy második zanszkári tartózkodása alatt úgyszólván semmi hasznát nem vette a lámának, tanulmányaiban nem haladhatott tovább. Ha tehát az igazi, beható tudományos munka kanami éveiben, amikor egész anyagát módszeresen feldolgozta és kiegészítette, nem Szangye Puncog, hanem egy másik láma lett volna a munkatársa, akkor ennek a nevét tette volna a Szótár címlapjára, hiszen kétségtelen, hogy művének végleges megalkotása a három kanami esztendő tevékenységének eredménye volt. Ha a második zanszkári út sikertelenségének és "a láma hanyagságának" emlékével vált volna meg Szangye Puncogtól 1826 őszén, és "egy kargyüpa szektához tartozó láma" segítségével vitte volna véghez művét a kanami három év eredményes munkálkodása alatt,semmi értelme sem lett volna, hogy Szangye Puncogot tekintse munkatársának, s ezt nyomtatásban is leszögezze.

Ha az újbóli találkozás előkészítéséről nem is tudunk semmit, Kanamban Szangye Puncog láma ismét együtt lakott "Szkander béggel", és ezúttal már szorgalmasan, becsületesen támogatta őt nagy munkájában. Általában kevés adat utal Szangye Puncog szerepére, pedig érdemes volna részletesebb értesülésekkel rendelkezni felőle, hiszen évek hosszú során át a magyar tudós életének mindennapos társa, osztályosa volt, és bizonnyal senkinek sem állt módjában olyan bizalmas közelségből megismerni Kőrösi Csoma Sándort, mint ennek a zanszkári szerzetesnek. Szangye Puncog megérdemli érdeklődésünket, sőt becsülésünket, mert tudásával s a tibeti irodalomban való tájékozottságával nélkülözhetetlen munkatársa lett Csomának, és jelentékeny része volt a nagy úttörő művének létrejöttében.

Csoma kanami éveiről közvetlen és egykorú forrásból származó értesülésekkel rendelkezünk. Tibeti tanulmányainak ez az időszaka a legkevésbé homályos, s ezt Dr. Gerardnak köszönhetjük, aki 1828 őszén beutazta azt a vidéket, és Kanamban hosszabb időt töltött Csoma társaságában.

Dr. Gerard mint a brit indiai egészségügyi szolgálat orvosa járta be Basehrt, hogy a lakosságot himlőoltásban részesítse. 1829. január 21-én kelt levele, melyet W. Fraserhez, a főkormányzó ügyvivőjéhez intézett Delhibe, bőséges és részletes leírását adja nemcsak saját úti tapasztalatainak és személyes kutatásainak, hanem elsősorban Csoma kanami életének. Egészen nyilvánvaló, hogy ezt a levelet mindenekelőtt azzal a céllal írta, hogy a brit hivatalos körök figyelmét fokozottan Csomára és munkásságára irányítsa. Soraiból félreérthetetlenül kitetszik, hogy mélységes részvéttel és nagy megbecsüléssel figyelte a magyar tudós szűkös, majdnem nyomorúságos életmódját, és páratlan kitartással, lelkes odaadással végzett munkáját. Megértést, méltányló elismerést akart kivívni barátja részére. Gerard kanami levelének több részlete megjelent a kalkuttai GovernmentGazette 1829. július 9-i számában, s a figyelmet csakugyan a Himalája hegyei közt dolgozó magyarra terelte. Duka a hosszú levelet, a Bengáli Ázsiai Társaság levéltárában őrzött eredeti alapján, teljes szövegével közölte; könyvében 16 oldalt tesz ki.

Alábbiakban itt - új fordításban - csak azokat a részleteket tesszük közzé, amelyek közvetlenül vagy közvetve Csomára, az ő kanami életére és munkálkodására vonatkoznak. E részletek révén kortárs és szemtanú közléséből ismerhetjük meg Csoma életének ezt a fontos szakaszát.

Részletek Dr. Gerard kanami leveléből:

"Nemrég tértem vissza Kunavarban tett körutamról, ahol tanulmányainak közepette meglátogattam Mr. Csomát, s azt gondolom, nem untatom Önt, ha beszámolok szükségleteiről, s az előhaladásról, amelyet irodalmi munkásságában tett. Ott, azon a világtól elzárt tájékon mit sem vesztett ismert lelkesedéséből, és minél mélyebbre hatol a tudásnak ama bányáiba, melyekkörülveszik, annál inkább érzi az ösztönzést a további kutatásra;
egyedül azt sajnálom, hogy a körülmények folytán csak oly rövid ideig fordíthattam okulásomra a társaságát. Remélem, hogy Mr. Csoma erőfeszítéseire vonatkozó beszámolóm elégtételül fog szolgálni azoknak, akik eddig is érdeklődéssel fordultak feléje, és a kutatásaival kapcsolatos részletek fölkelthetik az érdeklődést ama sok és több irányú eredménnyel kecsegtető terület iránt.
Mr. Csomának és tanult társának, a lámának jelenléte Kunavarban olyan széles láthatárt tárt fel előttem, amelyet semmiféle erőfeszítéssel sem tudnék megközelíteni. A láma nagy tiszteletnek örvend azon a tájon tudása és bölcsessége okán, s egy ilyen férfiú példája és befolyása nagymértékben előmozdíthatta feladatom megoldását, különösen a himlőoltását, mert ő is kész volt alávetni magát a kísérletnek." - [Itt Gerard a maga kutatásairól szól fél oldalon keresztül, azután így folytatja:]

"És most visszatérek a magyar tudóshoz, akinél érdekesebb jelenséggel aligha találkoztam utam folyamán, mert főleg reá való tekintettel zavarom Önt ilyen hosszú levéllel. Kanam faluban találtam reá, kicsiny, de regényes tanyáján, könyvektől körülvéve, s a legjobb egészségben. Nem felejtette el szabáthui fogadtatását, és minden igyekezetével azon volt, hogy hálás érzését kifejezésre juttassa. Több mint egy év telt el találkozásunk óta, s ő örvendezni és büszkélkedni látszott, hogy megmutathatja nekem munkálkodásának gyümölcseit. Rendkívüli kitartással dolgozott, s ez eredménnyel járt, pedig ha a munka nem foglalná le minden gondolatát, akkor az itteni éghajlatot igen kedvezőtlennek találná erőfeszítéseire nézve, tekintve helyzetét, s azt, hogyan élt a múlt tél négy hónapja alatt. A hideg itt nagyon kemény, s ő egész télen át irózsámolyánál ülve, tetőtől talpig gyapjúholmikba burkolva, reggeltől estig dolgozott, pihenés és melegítő tűz nélkül, munkáját pedig csak igénytelen étkezései szakítottákmeg, amelyek változatlanul mindig zsíros teából állanak; de a kanami telek jelentéktelenné törpülnek a zanglai kolostor környékén uralkodó téli hideg szigorúságához képest -" [Itt következik az a rész, amelyet Csoma zanglai tartózkodása kapcsán a 7. fejezetben már közöltünk; az arra vonatkozó adatokat Gerard Kanamban nyerte, vagy magától Csomától, vagy a lámától.] -

"Már csaknem befejezte Szótárát, a műszógyűjtemény is igen előrehaladt, és mind a kettő, amennyire megítélhetem, egyedülálló szorgalomról és tanulmányokról tanúskodik. Élénk örömmel mondotta, hogy már elegendő tudásra tett szert a tibeti nyelvben ahhoz, hogy célját elérhesse, még abban az esetben is, ha betegsége vagy más ok folytán kénytelen lenne nélkülözni a láma szolgálatait. De a láma még további két évre vállalta, hogy vele marad, és nagy tanultsága, járatossága a választékos s az udvarnál szokásos nyelvhasználatban, valamint történelmi tudása még hosszú ideig nagy előnyére fog szolgálni Mr. Csoma munkájának. A láma személyét a tudásnak, a szerénységnek és a szutykos szokásoknak sajátságos vegyüléke jellemzi, és Mr. Csoma ebben az utóbbi tekintetben szinte vetekszik tudós társával, ami egyáltalán nem meglepő az olyan országban, mint ez."

[Erre a kitételre már utaltunk egyszer, s az igazságnak megfe-

lelő tényt helytelen volna elleplezni. A "greasy" szónak az itteni vonatkozásban nem lehet más értelmet tulajdonítani, csak azt, hogy "zsírosan maszatos, szutykos, tisztátalan". A tibetiek - mint az indusok is - kézzel, az ujjaikkal esznek, táplálékuk pedig, különösen a téli hidegben, ugyancsak zsíros; a vajjal vagy faggyúval kevert tea is ki-kiloccsan a fületlen csészéből a ruhára vagy a kézre, tisztálkodásra pedig érthető okokból nem kerül sor. Az adott viszonyok között Csoma kénytelen volt a környezeté-hez alkalmazkodni; nem kell megütköznünk azon, amit Gerard feljegyzett róla, sőt ez csak fokozhatja megbecsülésünket és munkája méltánylását, ha a valóságnak megfelelően ismerjük meg Csoma nyomorúságos, kezdetleges életmódját a Himalája zord magaslatai között. A nélkülözésnek és lemondásnak ezek az évei rászoktatták Csomát a tibeti életmódra; Dr. Campbell, utolsó napjainak tanúja, szintén megjegyezte, hogy ruháit éjszakára sem vetette le soha. Hamisan értelmezett kegyelet és álszemérmeskedés volna szándékosan megváltoztatni Gerard becses dokumentumainak szövegét.]

Gerard beszámolójában itt a lámának további jellemzése következik, amelyet szintén már közöltünk a Zangláról szóló fejezetben. Ezek után visszatér a magyar tudósra:

"Mr. Csoma egészen úgy hat megjelenésében, mint az ókor bölcseinek valamelyike; a legigénytelenebb módon él és nem mutat érdeklődést környezetében semmi iránt, kivéve irodalmi célkitűzéseit, amelyek egyébként felölelik a környező országok vallásait. Szemmel látható elégültséggel mutatta meg nekem a dolgozatait. A tibeti munkák egyikének már negyvennégy kötetét olvasta át, s érdeklődése szüntelen tápot talál azok tartalmában. Nagy örömére látszik szolgálni az a kilátás, hogy a világ előtt feltárhatja az irodalmi kincseknek ama hatalmas tárházait, s azt mondhatnám, jóleső érzéssel tölti el rátermettségének tudata, hogy a nap nap után szeme elé kerülő tárgyakra világosságot tud deríteni; de szinte félek csak így puszta emlékezetből említést tenni máris elért eredményeiről és felfedezéseiről, mert ő olyannyira aggodalmaskodó gonddal ragaszkodik ahhoz, hogy mindaz, ami reá vonatkozik vagy amit felőle mondanak, kifogástalanul megfeleljen a tényeknek, büszke érzését és függetlenségét pedig olyan magasra fokozza, ami talán szokásos lehet az ő hazájában, de én hajlandó vagyok elhibázottnak vélni olyan ember esetében, aki az ő helyzetében és az ő körülményei között él. Beszélgetés közben és kifejezéseiben gyakran csüggedt vigasztalanság uralkodik el rajta, és önkéntelenül elárulja azt az érzését, mintha elhagyatottnak ésmellőzöttnek tudná magát. Fogalma sincs arról, hogyan fogadja majd munkáit a kormány, és szinte fél, hogy nem mérlegelik azzal a méltánylással, amelyet kutatásai megérdemelnek. Sőt búskomor hangsúllyal, nagy nyomatékkal mondotta nekem, hogy ha átadhatná a tibeti nyelvtanát és szótárát, a Tibet irodalmára vonatkozó más ismertetésekkel egyetemben, akkor ő lenne a legboldogabb ember a földön, és örömest halna meg azzal a tudattal, hogy becsületbeli kötelezettségét beváltotta."

Itt Csoma munkájára vonatkozó részek következnek, amelyek többek közt igazolják, hogy ekkor már behatóbban foglalkozott a szanszkrit nyelvvel; majd Gerard a tibeti orvostudományt tartalmazó kötetekről szól, amelyek őt, az orvost, különösen érdekelték:

"A kormányhoz intézett rövid beszámolójában említést tett az öt orvostudományi műről, de Dr. Wilsonnak erre az irományra vonatkozó jegyzeteiben nincsen szó róluk; emiatt Mr. Csoma csalódottnak látszott és arra a különös következtetésre jutott, hogy állításait nem ítélték megbízhatónak, de azzal vigasztalódik, hogy majd még sok, amazoknál is jóval váratlanabb tényeket lesz módjában feltárni. A láma közölte vele, hogy Tasilhunpóban fametszetek vagy nyomatok vannak, amelyek az emberi test anatómiáját különféle helyzetekben ábrázolják. Azt is megjegyezte, hogy a

kőnyomás művészete régóta ismeretes abban a városban és Lhászában, ahol a tanultság igen régi idők óta virul.
Mr. Csoma célkitűzései széles körre terjednek ki, s mindebből, igen helyesen, elsősorban a nyelvtant és a szótárat tekinti legkívánatosabbnak, mert a szópéldák, amelyeket alkalomadtán egyes könyvekben talált, vagy Mr. Wilson küldött el neki, egyetlen esetben sincsenek hibátlanul írva. A munkálatok, amelyekkel Mr. Csoma ez idő szerint foglalkozik, csak bevezetésül szolgálnak a sokkal terjedelmesebb és gazdagabb anyaghoz, és úgy gondolom, lehetetlen, hogy mindez előbb-utóbb ne keltse fel az érdeklődést; de a szegény ember segélyforrásai korlátozottak és távolról sem megfelelők ahhoz, hogy keresztülvigye a hatalmasterveket, amelyeket elméje áttekint. A láma havonta 25 rúpiát kap tőle, szolgája 4 rúpiába kerül, lakbére egy nípia, az íróeszközök és a papiros is annyit emésztenek föl, úgyhogy húsz rúpiánál kevesebbje marad a megélhetés nélkülözhetetlen szükségleteire, amelyek ott, azon a távol eső vidéken igen költségesek, és gyakran Szabáthuból vagy kétszáz mérföldnyi messzeségből kell beszerezni. A lehető legszigorúbb beosztással él; segélyforrásai is rákényszerítenék erre, ha hajlamai nem tennék. Talán éppen ezért, a legjobb egészségnek örvend, mert jóllehet olyan vidéken él, ahol a szőlő, a barack és sok más gyümölcs bőségesen terem, biztosított afelől, hogy az elmúlt évadban minden hasonlótól megtartóztatta magát, abban a józan meggyőződésben, hogy azok nem tehetnék őt boldogabbá, és esetleg ártalmat okozhatnának. Fő és majdnem kizárólagos tápláléka a tatár módra készített tea, mely inkább leveshez fogható, mert sót és vajat kevernek hozzá, úgyhogy a tea zamata nem érzik ki. Ez egyidejűleg zsíros és tápláló eledel, és mivel könnyen elkészíthető, nagyon alkalmas az ilyen vidéken.
Mr. Csoma kunyhója Kanam falu felső végének legszélén áll, 9500 láb (kb. 2900 méter] tengerszint feletti magasságban. A szerzetesek regényes tanyái veszik körül, akiknek vallási szertartásai, ájtatos zsolozsmái stb. sajátságos módon emlékeztetnek a római egyház szokásaira. Alantabb emelkedik a kolostor, amelyben az enciklopédiát őrzik, de egyúttal olyan más célt is szolgál, amelyben a nép, úgy látszik, kézzelfoghatóbb hasznot lát, mert amikor november elején visszatértem Kanamba, a helyiséget szőlővel megtöltve találtam, és vagy harminc birka is lógott ott télire eltéve, de szegény Mr. Csoma aligha fogja megengedhetni magának, hogy akár egyetlen darabkát is izleljen belőlük. Az éghajlat itt, noha nyáron meleg, sajátságosan száraz, s inkább ennek, mint a hőmérsékletnek tudható be, hogy az állati tápanyagot hónapokon át el lehet tartani. Több kolostor van ebben a faluban, de a szabályok távolról sem szigorúak bennük, és Mr. Csoma vidám gúnnyal mondotta el nekem, hogy az apácák közülsokan anyává lettek, sőt tény, hogy csak olyankor lépnek kolostorba, ha nem mehetnek férjhez vagy nem tudnak jobb megoldást találni; elhatározásuk tehát ésszerű lépés, hogy a rosszabb helyzetet elkerüljék, okosnak ugyan okos, de érdem nincsen benne. Mr. Csoma megmutatott néhány újítást otthonában; ezek egyike a tűzhely volt, amely tizenkét rúpiájába került. Láttára mély részvét fogott el, megértve, mit jelent ez az összeg annak az embernek, akinek minden földi boldogsága abban áll, hogy egyáltalán megélhessen valamiképpen és az emberiség javára áldozhassa erőit, nem várva más jutalmat, mint méltányos elismerést és becsületes hirnevet, mialatt én, esztelen módon, naponta többet költöttem, mint amennyi bőven elég lett volna ahhoz, hogy kényelmet és megnyugvást adjon ennek a nemes léleknek, s átéreztem, milyen kevésre van szüksége és milyen csekélyre becsültem én azt, ami az ő testének-lelkének táplálására elegendő. Két durva pad és egy pár még kezdetlegesebb szék volt kis tanyájának minden bútorzata; de a helyiség lakályos benyomást tesz, és a tibeti művek, a Kandzsúr és a Tandzsúr kötetei, kéziratai és irományai

szép rendben vannak rakásokba halmozva körülötte. Ha Mr. Csoma nagyobb anyagi segélyforrásokkal rendelkezne, tanult férfiakat hívna meg Tasilhunpóból vagy Lhászából, s ezek segítségével a mongol nyelvet tanulmányozná, amelyet a kínai irodalom kulcsának tekint. Azoknak az ősi városoknak a könyvtáraiban sok becses munka van, amelyek valószínűleg sohasem válhatnak tudományunk közkincsévé, hacsak olyan lángelme fáradságos munkálkodása révén nem, aminő Mr. Csoma. Az ő legnagyobb célja és szüntelen vágyódásának tárgya az, hogy bejusson Mongolországba és megismerkedjék ennek a különös, ősrégi országnak a nyelvével és népével. A nyelvjárások megtanulásanem kerül erőfeszítésbe, hiszen erős alapja van a klasszikus irodalom tökéletes ismeretében, és többé-kevésbé ismeri minden beszélt nyelv alkatát; de könyvekre volna szüksége, hogy korábbi ismereteit felelevenithesse. A mongolok, irodalmuk, történetük és szokásaik ismeretével felfegyverkezve, új felfedezések lehetőségét reméli; ez sohasem szűnik elméjét foglalkoztatni, és jelen tanulmányainak befejezése után ama magasabb célok felé fogja irányítani pillantását.

Ámbátor brit hatóságnak alávetett területen s olyan országban él, amelynek lakói jóindulatúak, mindamellett Mr. Csomának sok bosszantó megszorítással kell küszködnie. A kolostorhoz tartozó lámák vallási elfogultsága, amely a tulajdon hitük és szépen nyomtatott könyveik tartalmának hiányos ismeretéből ered, sok kényelmetlenséget okoz; míg a basehri határvidék hindi vezirjei, akiknek a gondjaira van bízva a kolostor, maguk sem tanúsítanak érdeklődést ezen intézmény iránt, amely olyan országgal áll kapcsolatban, ahol a tehenet leölik és megeszik, de azért fenntartják a babonás tisztelet képmutató látszatát, óvják és bizonyos mértékig megbecsülik a tudományok házát, és nagyon türelmetlenek. Igaz, hogy Mr. Csomának engedélye van, hogy hozzájuthasson a kolostorban tartott könyvekhez, de ez nem menti fel a lámák és a hinduk gyanakvó ellenőrzése alól, akik nem engedik meg, hogy egyszerre két vagy három kötetnél többet vigyen ki a kolostorból, holott munkája szükségessé tenné a művek egyidejű használatát; mindez megsebzi őt önérzetében és független érzésében, amellyel oly gyakran hívta ki meghökkenésünket Szabáthuban. Szándékai kétségkívül a legjobbak, de túl elvontak ahhoz, hogy a társasági életben alkalmazhatók legyenek, és bizonyára nem találkoznának mindig békés türelemmel, különösen idegenek között. Még mindig visszautasít minden támogatásra irányuló ajánlatot, s a legjelentéktelenebb csekélységet sem hajlandó elfogadni, noha helyzete aligha engednémeg a hasonló szertartásos magatartást. Gondoltam, hogy a legfrissebb angol hírlapok a szórakoztatására szolgálhatnának, de néhány nap múlva arra kért, ne küldjek át neki többet, hozzátéve, hogy nem akarja kitenni magát annak a gyanúsításnak, mintha egyéb dolgokkal töltené az idejét, mint aminek elvégzésére kötelezte magát. Ezután nagy hévvel tért vissza régi és különös eszméire, hogy őt kémnek nézték és Szabáthuban úgy bántak vele, mint valami bolonddal, dédelgették és ugyanakkor kinevették, és nagy önérzettel tette hozzá, hogy a világ nemsokára meglátja majd, kicsoda ő. Ugyanez a sajátságos érzés irányítja magatartását minden alkalommal. Féltékeny gonddal vigyáz, nehogy a legcsekélyebb megrovás érhesse akár a mindennapos szokásaiban is. Megkérdeztem, vajon ízlelte-e már a szőlőből ott készített párlatot (amely majdnem olyan jó, mint a skót whisky); azt felelte, hogy csak egy alkalommal, amikor beteg volt, szerzett be egy keveset abból, de azután arra gondolt, hogy a helybeliek úgy vélekedhetnének felőle, hogy ivásnak adta magát a tanulmányok helyett, s ezért megfogadta, hogy nem nyúl többé szeszes italhoz.

Még mielőtt Kanamot elhagytam, azt gondoltam, megkockáztatom, hogy felajánljak neki egy felöltőt, amelynek igen jó hasz-

nát vehetné abban a hideg éghajlatban. Némi rizst és cukrot is küldtem neki, de ő az egészet visszaküldte és szűkös pénzkészletéből tizenhat rúpiát adott át nekem, hogy Szabáthuban egyetmást bevásároljak részére, amit visszaérkezésem óta el is küldtem neki. Mindez kétségkívül dicséretes, de nézetem szerint nem nagyon okos dolog. És jóllehet ennyire ragaszkodik a függetlenségéhez, mégis csak közpénzekből eredő támogatást hajlandó elfogadni, mert bízni látszik képességében, hogy azt kamatostól visszatérítse munkájával, de magánszemélyeknek - úgymond - nem tudná leróni a tartozást. Amikor először jött Szabáthuba, semmi mást nem fogadott el tőlem néhány olvasni való könyvön kívül, és mindenekelőtt a bibliát kérte, mert ezt tartotta legalkalmasabbnak angol nyelvismereteinek gyarapítására; azangolt nyelvtani alapossággal akkor kezdte tanulni, amikor ide-
érkezett. A bibliát nyolc nap alatt végigolvasta, majd Zanszkárból való visszatérte után elfogadott egy latin szótárt, legutóbbi utam alkalmával pedig egy görög szótárt hagytam nála. A két utóbbinak nagy hasznát látja jelen tanulmányaiban. Erősen érzi a szakmunkák hiányát, és különösen az Oriental Quarterly Magazine néhány számát szeretné megkapni, amelyekben az ő munkálkodásáról van szó; két számot Mr. Wilson küldött meg neki, s a bennük talált tévedések, valamint a más számokra való utalások keltették fel a kíváncsiságát, hogy azokba betekinthessen. Nagyon örülne, ha hozzájuthatna némely régi földrajzi szerző, például Quintus Curtius, Ptolemaeus, Diodorus Siculus és Pliníus műveihez. Mr. Csoma tanulmányai nem szorítkoznak a tibeti nyelv szótárának és nyelvtanának összeállítására, hanem felölelik a régmúlt idők sok tárgyát, amelyek az antik világ földrajzára és történetére vonatkoznak, s ezek egybevetéséhez és megállapításához lenne szüksége a régi szerzők munkáira.
A láma birtokában levő nyomtatott művekből és kéziratokból sok érdekes értesülést gyűjtött össze Tibet földrajzáról és jellegzetes természeti vonásairól. [Itt Gerard kitér a Tibetre vonatkozó földrajzi adatok értékelésére, s rámutat, hogy azok nagyrészt igen alaposan ismertetik az útvonalakat, a folyók irányát, a hegyek fekvését, a bányákat, a népesség számadatait, a vallásokat, intézményeket és így tovább. Közvetve ezzel is Csoma munkásságának és az általa feltárt forrásoknak jelentőségét igyekezett kiemelni.]
Mr. Csoma fontosnak tartja, hogy egy brit szolgálatban álló személy, aki foglalkozott a szanszkrittal, ismerkedjék meg a tibeti nyelvvel is, mert azt mondja, hogy ez a két nyelv kölcsönös világosságot derítene egymásra, s az utóbbi értékének helyes megítélésére vezetne. Ő maga, noha lelkes hévvel merül kutatásaiba, mégis óvatos és elővigyázatos a következtetéseiben, mertezek rendkívülieknek tűnhetnének fel olyanok előtt, akik nem férkőzhettek hozzá tudásának forrásaihoz, s ez okból ő félénken tartózkodik attól, hogy mindazt közölje, amit megismert; de csupán bátorítást igényel, hogy sokoldalú és széles területet átfogó ismereteit teljes mértékben feltárja. Mélyen tudatában van a kormány iránta tanúsított méltányosságának, de ugyanakkor tisztában van képességével, hogy azt megfelelő módon viszonozhatja. Ami engem illet, azt merném mondani, hogy jelenlegi munkálatai, ha kellően értékelik, valódi becsükkel és végső jelenségükkel messze felül fogják múlni azt a támogatást, amelyet elvégzésükért a kormánytól kapott, bár igaz, hogy ama támogatás nélkül még mindig az ismeretlenség homályában kellene rejtőznie. És az olyan emberekkel együtt, mint Mr. Wilson, Mr. MacKenzie és Mr. Stirling - akik mind jól ismerik az ő helyzetét és célkitűzéseit -, magam is azt várom, hogy érdemeit megillető jutalomban fog részesülni. Ő nem csekély aggodalommal néz a jövő elé. Csak a megélhetést biztosító segédeszközökre van szüksége, többet nem kíván; elég, ha felszólal a maga érdekében, hogy rokonszenvet és tiszteletet ébresszen; de ő szegény, nyo-

morúságos öltözéket visel, és tartózkodó, hacsak valami nem kelti fel egy időre az érdeklődését, és ha az ember úgy látja őt, ahogyan én láttam: birkabőrökbe burkolózva és igényeit a lehetőségeihez szabva, aligha hinné, hogy olyan férfiú van előtte, aki némi jó szerencse támogatásával hivatva volna véghezvinni azt a nagy művet, amely máris készülőben van. Semmi sem örvendezteti meg annyira, mint ha észreveszi, hogy szavait érdeklődéssel hallgatják; de szemmel láthatóan nem szokta meg a világi társasági életet, és mivel nem ismeri az angol nyelv köznapi szólásformáit, gyakran tévesen értelmezi a szavakat, s ilyenkor sajátságos és méltóságteljes ingerültség fogja el. Lénye csupa elevenség, de ezt sokszor a nála annyira természetes aggodalom szakítja meg, és minden észrevehető ok nélkül komorságba merül. Amikor arról beszélt, hogy könyvekre van szüksége, megjegyezte, hogy kevés és könnyen beszerezhető munkákról lenne szó, mégsem vettékfigyelembe az óhaját. Különösen az Ázsiai Társaság erőforrásait emlegette - de úgy látszik, megfeledkezett arról, hogy sohasem kérte segítségüket. Túlságosan félénk ahhoz, hogy a maga érdekében felszólaljon, és túlságosan független érzésű, hogy mások közbenjárásához folyamodjék. Amikor felajánlottam, hogy helyzetét és irodalmi munkájának előhaladását ismertetni szándékozom, megköszönte, s talán többet érzett, mint amennyit kifejezésre akart juttatni, holott én csak igazságot kívántam szolgáltatni egy embernek, aki olyan helyzetben van, mint ő, hiszen talán én vagyok az egyedüli, aki távol eső rejtekhelyén felkereste. És annak tudatában, hogy mit várnak el tőle, megjegyzéseim hasznosak lehetnek; mindehhez még csak azt fűzhetem hozzá, hogy ha módját lehetne ejteni, hogy csekély javadalmazását akár csupán havi száz rúpiára emeljék fel, ez jól alkalmazott méltányosság lenne, s utólag bizonyosan bőven megtérülne. Mr. Csomában nem él semmiféle önző vágy; egyedüli törekvése a becsületes elismertetés. Indiában kétségkívül hajlandók volnának őt a szükségelt támogatásban részesíteni, de ő határozottan visszautasít mindent, ami nem elismert és nyilvános forrásból ered. Nem merészelem az Ázsiai Társaság segítségét kérni pártfogásuk eme ragyogó tárgyának részére, de reménylem, hogy egy ilyen nagy tehetségű és szerény egyéniség érdemei nem maradnak soká észrevétlenül. Mr. Csoma a lehető legkielégítőbb módon hajlandó lesz kifejteni nézeteit, de azt szeretné, ha valaki akár az Ázsiai Társaság, akár a kormány részéről erre felkérné. Az ilyen elismerés jólesnék neki és ösztönözné. A Társaság, ha ilyen embert támogat, megkapja majd teljes jutalmát, s ez a tudás olyan területekre vonatkozik, amelyek úgy fizikai alkatuk, mint lakóik és műveltsé-gük szempontjából terra incognitát jelentenek részünkre, viszont Mr. Csoma legbecsesebb jutalmát láthatná az oly nagy tiszteletnek örvendő intézménnyel való kapcsolatában.

[Ezután Gerard még több mint négy oldalon át ismerteti Kunavar területét, beszél a tibeti irodalom műveinek számáról és jelentőségéről, majd beszámol arról, hogy kanami látogatása szeptember végén történt, s a szőlő akkor már beérett. Az ottani időjárásról is ír, végül pedig, a hőmérséklet szélsőséges ingadozásairól szólva, megemlíti, hogy hőmérőt hagyott Csománál, megkérve őt, hogy napról napra jegyezze fel a hőmérséklet adatait.]

"De Mr. Csomát kevéssé vagy egyáltalán nem érdekli semmi a maga irodalmi tanulmányain kívül, és sokszor megütköztem azon, mennyire közönyös minden adat iránt, amelyekkel én rá szerettem volna terelni figyelmét annak az országnak a természeti sajátosságaira, amelyben él; hogy ezzel még fokozza tanulmányainak értékét. Megígérte, hogy az én kedvemért elvégzi és nyilvántartja a hőmérsékletméréseket. Szeptember 30-án elbúcsúztam a magyartól és értelmes társától, a lámától."

Ezek Dr. Gerard megemlékezései Csoma kanami életéről.

A barát, nemesen érző igaz ember szemével látta a magányos

magyart, és soraiból éles megvilágításban, jól megrajzoltan lép elénk Kőrösi Csoma Sándor alakja. Voltak természetében vonások, amelyeket Gerard sohasem tudott egészen megközelíteni és megérteni, de ezeket is a szeretet és a részvét meleg együttérzésével igyekezett megmagyarázni. Ha Csomát valami megvígasztalhatta a sok méltánytalanságért, amelyben része volt, akkor a Gerardhoz és Kennedy századoshoz hasonló emberek magatartásában és rokonszenvében, tevékeny jó szándékában talált kárpótlást.Gerard egy másik levele, amelyet az idézett hosszú közlemény kíséretében küldött 1829. január 22-én Fraser kormánymegbízottnak, szintén becses adalékot szolgáltat Csomára vonatkozólag. Ez a levél csak töredékben maradt fenn: Duka érdeme, hogy előásta a feledés porából. Ebben az írásában Gerard ismételten Fraser figyelmébe ajánlja a magyar tudóst, és megjegyzi: "Természetes dolog részemről, hogy érdeklődéssel viseltessem Mr. Csoma sorsa iránt, hiszen én voltam az első, aki őt Szabáthuban fogadta, most pedig én voltam az utolsó, aki őt munkálkodásának közepette látta, s így talán én ismerem legjobban a helyzetét és az elérhető célkitűzéseket." - Majd így folytatja: "Erősenhiszem, hogy Sir Charles Metcalfe nem nézné részvétlenül azt
a kiváló buzgóságot és tehetséget, amely ezt a férfiút jellemzi, aki most oly nagy érdekű kutatásoknak szenteli magát, az időjárás szigorúságának és a szegénység megszorításának közepette. Sir Charles érdeklődése eléggé feléje terelődött Moorcroft sorsa folytán, amikor kérvényemet továbbította, hogy elmehessek Ladakba azzal a céllal, hogy felkérjem a magyart, vállalkozzék az utazásra, hogy Moorcroft irományait visszaszerezze . . ." - Még két sor van meg ebből a töredékből, a többi elveszett. De ennyi is elég, hogy rámutasson: amikor Moorcroft halálának hírét vették Indiában, felmerült a terv, hogy Csoma menjen el Buharába és kísérelje meg visszaszerezni az angol utazó hátrahagyott írásait. Ezek között igen fontos, sőt kényes természetű politikai feljegyzések, dokumentumok voltak, s a kormány mindenképpen vissza akarta kapni valamennyit. Gyanú merült fel, hogy Moorcroft talán nem természetes halállal múlt ki Buharában, s ebben, a feltevés szerint, politikai tevékenysége szerepet játszhatott. Csoma minden bizonnyal elvállalta volna a kényes megbízatást, már Moorcroft emlékére való tekintettel is. A tervből azonban nem lett semmi, mert még mielőtt Csoma visszatért Zanszkárból, sikerült visszakapni Moorcroft iratait. Az eset aztbizonyítja, hogy egyedül a magyar kutatót tartották alkalmas
embernek a nem könnyű feladat elvégzésére.
Gerard hosszú és tartalmas kanami beszámolója nem maradt eredménytelen. Az idők is jobban kedveztek, mert 1828-ban a jelentéktelen és szűkkeblű Lord Amherstet Lord Cavendish Bentinck váltotta fel, s az új főkormányzó komoly érdeklődést mutatott a tudomány és művelődés ügye iránt. A Government Gazette 1829. július 9-én több részletet közölt Gerard írásából, s a legnagyobb elismerés hangján szólt Csomáról. Ebben a cikkben - Gerard alapján - utalás történt a magyar tudós távolabbi céljaira:
"Tasilhunpo és Lhásza ősrégi városok könyvtáraiban állítólag sok értékes könyv van, amelyeket a világ bizonyára csakis olyan lángelme közvetitésével ismerhetne meg, mint Mr. Csoma. Erős törekvése eljutni a mongolok földjére, hogy minden lehető módon kikutassa ennek a régi népnek a történetét és intézményeit."
Hála a Szirámpuri szótár kudarcának, Klaproth szigorú bírálatának és más szerencsés körülményeknek - nem utolsósorban Gerard doktor ékesen szóló, nemes szándékú közleményének - 1827 első fele óta igen nagy változás állott be Csoma értékelésében. Az akkor elejtett, nyomasztó helyzetében magára hagyott magyar immár "lángelmévé" (genius) lépett elő, hiszen most már bizonyosnak látszott, hogy fáradhatatlan munkálkodásának eredményeit nyugodtan kirakatba lehet tenni, "megmutatni

Európának", hogy az angolok mégiscsak komoly sikert tudnak elérni Indiában a tibeti kutatás terén.
Most már a Bengáli Ázsiai Társaság is sietett biztosítani magának a magyar tudós munkájának gyümölcseit: 50 rúpia havi illetményt szavazott meg részére, ugyanannyit, mint amennyit a kormánytól kapott, noha nem történt említés arról, hogy a támogatás milyen hosszú időre szól. Ezt a föntebb említett Metcalfe, Fraser, Calder, Mackenzie és Stacy kapitány szorgalmazták, hogy Csoma jobb körülmények között folytathassa munkáját Kanamban.
Valljuk meg, kissé elkésve . . . Hiszen Csoma 1827 vége óta, másfél esztendeje élt már a Tibet-határszéli faluban, de eközben, egészen Gerard híradásáig, igen kevés jelét tapasztalta az iránta megnyilvánuló különösebb érdeklődésnek, sőt ha visszagondolt a múlt eseményeire, akkor keserű emlékei, fájó érzései fölelevenítették a sajgó sebeket. Ez magyarázza meg, hogy amikor Dr. Wilson az Ázsiai Társaság nevében írt neki és utalvány kíséretében közölte vele a föntebb említett határozatot, hozzátéve: "megbíztak engem azzal is, hogy ellássam Önt azokkal a könyvekkel, amelyeket kutatásában hasznosaknak ítél", Csoma a Kennedy útján közvetített levélre olyan módon válaszolt, ami ugyancsak meglepte az érdekelteket.
Ez a levél, amelyet a magyar tudós 1829. augusztus 21-én írt Kanamból Wilsonnak, így hangzott:
"Köszönettel nyugtázom 1829. július 15-én Calcuttában kelt levelét és az utalványt, amelyeket ma kaptam kézhez. Az Ázsiai Társaság nagyon lekötelez azzal az érdeklődéssel, amelyet a Tibetre vonatkozó irodalmi kutatásaim iránt méltóztatott tanúsítani, s azzal a szíves határozattal, amely szerint havi 50 rúpiát szavaznak meg a támogatásomra. De miután nagyon határozatlannak találom döntésüket, amely engem a jövőre nézve ugyanolyan bizonytalanságban hagy, mint amilyenben tibeti tanulmányaim megkezdése óta voltam, és miután a felajánlott pénzt nem tudom előnyösen felhasználni a rövid idő alatt, amelyet még itt fogok tölteni: engedelmükkel a felajánlott járandóságot nem fogadom el, és visszaküldöm az utalványt.
1823 áprilisában, amikor Kasmírban voltam, a néhai Mr. Moorcrofttal kötött megállapodásom kezdetének idején, miután nagy hiányát éreztem a könyveknek, Mr. Moorcroft reám való tekintettel felkérte Önt, hogy küldjön el nekem bizonyos szükséges munkákat. Soha egyet sem kaptam meg közülük. Hat éven át elhanyagoltak. Most, ilyen körülmények között és ilyen kilátások mellett, már nem lesz szükségem könyvekre. Ha valami előre nem #látható esemény nem akadályoz meg, jövő évre készen leszek iro-dalmi munkálataimmal. Akkor, ha Önnek tetszik, megláthatja, mit végeztem és mit tudnék még véghezvinni.
Ha az Ázsiai Társaság komolyan óhajtani fogja, hogy további közlésekkel szolgáljak az Indiában, valamint Tibetben található tibeti irodalomra nézve, boldog leszek egyezségre lépni a Társasággal vagy a kormánnyal, megfelelő feltételek mellett."
Ez a válasz általános megrökönyödést keltett. Még Csoma régi jó barátai is fejüket csóválták. Duka itt szükségesnek tartotta a magyar tudós magatartását magyarázni és mentegetni; könyvének eredeti, angol kiadásában ez az igyekezete még jobban szembetűnik, mint a magyar kiadás e helyének rövidebb szövegében.
Nem is tehetett másképpen, hiszen tudjuk, hogy mily okokból nem tért ki az előző eseményekre. Ha az előzményeket figyelmen kívül hagyjuk, akkor Csoma határozott és önérzetes válasza csakugyan érthetetlennek látszik, mert azt a benyomást kelti, hogy merő képzelődésből eredő érzékenysége és megokolatlan sértődöttsége diktálta az elutasító hangot, amellyel az elismerő és kitüntető határozatra felelt. De még Duka sem talált szavakat, amelyek a felelős brit indiai tényezők magatartását menthetnék, ezért csupán a következőkre hivatkozott: ". . . az érintette legér-

zékenyebben, hogy magát elhanyagoltnak és elfeledtnek hitte a
távoli kolostorban. De mi tudjuk, hogy ez nem így volt. Egy
idegen és külföldi sohasem kívánhatott volna magának melegebb
barátokat, mint amilyeneket Csoma talált Kennedy századosban
és Dr. Gerardban."
A legutóbbi megállapítás igaz, csakhogy az említett jó barátok
mint magánszemélyek vették pártfogásukba Csomát, a hivatalos
fórumok viszont hosszú időn át elhanyagolták, sőt a legmegalá-
zóbb módon bántak vele. Csoma, minden szerénysége ellenére,
teljesen tisztában volt azzal, hogy bizony nagyon is elhanyagol-
ták, mi több, egészen magára hagyták, s újabb alkalmaztatását
is inkább csak bizonyos körülményeknek köszönhette, semmintaz illetékesek
kétségtelen jóindulatának vagy fáradozása megbe-
csülésének. A kanami magányos, csöndes éjszakákon bizonyára
sokszor gyötörte ez a gondolat, és büszkesége, nevének becsüle-
tére kényes önérzete fellázadt a szégyenletes események emléke-
zetére.
Lehet, hogy elutasító válasza nem volt illedelmes, s talán okos
lépés sem, de ha a valóságnak megfelelően mérlegeljük helyzetét
és mindazt, amin hat év óta keresztülment, vajon megtagadhat-
juk-e tőle a jogot, hogy amikor végre alkalma nyílt rá, meg-
mondta a véleményét, és könnyíthetett a bensejében kavargó
sok, éveken át felgyűlt keserűségen?
Az utalás, hogy az Ázsiai Társaság ajánlata "nagyon határo-
zatlan", arra vonatkozhatott, hogy az most sem ígért semmi
állandó vagy tartós jellegű biztosítékot, hanem csak arra az időre
szólt, amíg munkájának eredményeit feldolgozza és sajtó alá
rendezi. De Csoma most már világosan tudta, hogy a kalkuttai
körök nagyon is tisztában vannak munkájának értékével. Nem
akarta ezt kihasználni - az ilyesmi távol állt jellemétől -, de
éreztetni kívánta az illetékesekkel, hogy ő jól látja a helyzetet, és
nem az a jámbor fejőstehén - aminek úgy látszik tartják -, hogy
alázatosan szolgáljon minden körülmények között azoknak, akik
oly hosszú időn át nem mutattak bizalmat képességei és munká-
jának becse iránt. Csoma nem volt "ügyes", gyakorlati, üzleti
érzékű ember; ártatlan, mondhatni önmagát ámító gesztus volt
részéről, hogy most ilyennek akart mutatkozni, s azt írta, hogy
"megfelelő feltételek mellett" majd hajlandó lesz megegyezni!
Eszébe sem jutott visszaélni a helyzettel, hiszen ő maga mondot-
ta, hogy "sohasem volt szándékában pénzt elfogadni a munká-
jáért", de önérzete és független érzése követelte, hogy rámutas-
son: tőle függ, mit vállal és mit nem. Ezt akarta hangsúlyozni.
A későbbi fejlemények igazolják, hogy nemcsak újra vállalta a
további munkát, hanem éveken át a már megszavazott illetmé-
nyeket sem vette fel.
S itt megint megmutatkozik, hogy lehetetlen helyesen ítélni,
ha a megelőző tények egész sorát figyelmen kívül hagyjuk.
Kétségtelen, hogy a magyar tudós barátai nagyon meghök-
kentek, amikor az elutasító válaszról tudomást szereztek, s azt
továbbítaniuk kellett. Különösen Kennedy százados, aki katonai
pályáján megszokta, hogy az ember szükség esetén legjobban
teszi, ha "befogja a száját és tovább szolgál". Ő is elengedhetet-
lennek tartotta, hogy jó szándékú mentegető sorokkal kísérje
Csoma válaszát, amikor azt elküldte dr. Wilsonnak Kalkuttába:
"Hajlandó vagyok hinni, hogy ha Ön majd jobban megismeri
Mr. Csomát, a legrendkívülibb (most excentric) jellemek egyiké-
nek fogja találni. Lelkesedéssel dolgozik azon, hogy elkészítse a
tibeti nyelv nyelvtanát és szótárát, s aggodalmas igyekezettel
látszik kerülni az európaiak társaságát és szíves szolgálataikat,
véleményem szerint azért, hogy megőrizze incognitoját, amellyel
a kanami kolostorban él. Nagyon vérmes, heves és gyanakvó
hajlandóságú ember. Mindent elkövettem, hogy kedvében járjak
és teljesítsem óhajait, s azt hiszem, hálát érez irántam; de némely
alkalommal közeledéseimet olyan nyerseséggel fogadta, amelyet

nem lehet megmagyarázni. Semmi kétség, ő kiváló tehetségű férfiú, emlékezőtehetsége mindent megőriz, és nyilvánvalóan nagyon otthonos az általános irodalmi tárgyakban. Úgy fogja fel, hogy ünnepélyes kötelezettséget vállalt a kormánnyal szemben arra nézve, hogy a nyelvtant és a szótárt beszolgáltatja jövő év végéig, amikor is Calcuttába szándékozik menni, hogy a közzétételt ellenőrizze. Igényei csekélyek, tudomásom van róla, hogy az élelmére stb. fordított kiadásai a lehető legszegényebbek, valójában nem tesznek ki többet, mint bármely lakosáé annak a falunak, ahol él. Ha Ön további érintkezést kíván fenntartani Mr. Csomával, boldog leszek, ha ebben közvetíthetek és kérem, használja fel legkészségesebb szolgálataimat, amikor csak alkalom mutatkozik rá."

A jóérzésű, becsületes Kennedy megbocsátotta a különös idegen "faragatlanságát", mert tudta, hogy igaz ember, nemes jel-lem és rendkívüli tehetség. De ugyanakkor éppen ő tudhatta legjobban, hogy Csomának valóban oka van a fájó neheztelésre, hiszen annak idején ő maga igyekezett legerélyesebben, Gerarddal vállvetve, hogy méltányos bánásmódot harcoljon ki védencének.

Most sem feledkezett meg arról, hogy a fáradhatatlan magyar kutatónak segélyt kérjen, amit az bizonyára nem tett volna meg. Miután levelének további részében leszögezte, hogy "Mr. Csoma mintaszerűen viselkedett az alatt a három év alatt, amelyet brit területen töltött", így fejezte be sorait: "Engedelmével, az Ön vagy a kormány figyelmébe ajánlom, hogy illő dolog lenne ennek a tudós és vállalkozó szellemű férfiúnak csekély pénzösszeget előlegezni, amely lehetővé tenné, hogy eljusson Calcuttába, s amely nézetem szerint nem haladná meg az 500 rúpiát."

Ezt az indítványt azután Fraser is támogatta, és az összeget csakugyan megszavazták. A "kellemetlen incidens" hullámai elültek, és Csoma kész volt Kalkuttába menni, hogy befejezett nagy jelentőségű művét sajtó alá rendezze. Ez régi vágya volt. 1830. március 30-án Kennedy útján azzal a kéréssel fordult a kormányhoz, hogy novemberig még Kanamban maradhasson.

A válasz késett, mire május 30-án megismételte kérelmét, együttal felkérve Kennedyt, hogy az 1830. január 1-től esedékes járandóságát tartsa magánál, amíg ő Szabáthuba érkezik. Itt közölte azt is, hogy "a láma jövő hó (június) 20-a körül vissza szándékozik térni Zanszkárba" - ami végérvényes bizonyíték arra, hogy valóban Szangye Puncog volt a munkatársa Kanamban is. Csoma novemberben hagyta el tibeti tanulmányainak ezt az utolsó színhelyét. Bevárta az indiai hűvösebb évszak beálltát, azután útra kelt Szabáthu felé, hogy onnan Kalkuttába igyekezzék.

Nem tudjuk, hogyan vett búcsút Szangye Puncog lámától, a tudós, méltóságteljes és szutykos szerzetestől, aki annyi éven át volt életének hű osztályosa, s a legutóbbi három év alatt igazán jóvátette tethai vagy puktali mulasztásait. Nem lehet kétséges,hogy a két férfi között bensőséges barátság szövődött, amelyet az együtt végzett nagy munka és a kölcsönös becsülés alapozott meg. Meggyőződésem, hogy kettejük között nem szakadt meg végleg a kapcsolat, amikor a láma hazaindult Zanszkárba. Az érvekre, melyek ezt a feltevést támogatják, majd alább kerül sor.

* * *

III.
AZ UTOLSÓ ÉVTIZED
1831-1842

1. A NAGY MŰ

Kőrösi Csoma Sándor 1823 nyarán kezdte meg munkáját a zanglai kolostorban, és 1830 őszén készen állt a terjedelmes anyag egy tibeti szótárhoz és nyelvtanhoz. Hét év kemény, küzdelmes, sokszor szinte reménytelennek látszó erőfeszítésével alkotta meg művét. Az év vége felé összecsomagolta a sok könyvet és írást, s teherhordó embereinek élén lement Szabáthuba. Barátai elégedett örömmel fogadták, hiszen nagy részük volt benne, hogy a

magyar tudós rögös útját elegyengetve, végre kivívják részére a rég megérdemelt elismerést. Csoma tehát Kalkuttába készült. 1831 áprilisában kellett Szabáthuból elindulnia, mert május 5-én már jelentkezett Brit India fővárosában. Nincs rá adat, hogyan utazott, de a kor közlekedési viszonyainak ismeretében elképzelhetjük az utat. Az angolok rendszeres postaszolgálatot tartottak fenn az ellenőrzésük alá tartozó területeken. Csoma megkapta az útiköltségekre kiutalt összeget; mindenesetre kényelmesebben utazott, mint azelőtt, mert igénybe vehette a postaszolgálatot és a különféle járműveket. Tekintélyes málhát vitt magával, a rengeteg összegyűjtött tibeti könyvet és kéziratot, s a maga gazdag írott anyagát. Szabáthuból lement Ambálába, itt elérte a nevezetes Nagy Törzs-út vonalát, Észak-India fő közlekedő erét, s innen bizonyosan kocsin folytatta útját, Delhin és Agrán át Kánpurig (Cawnpore) vagy Alláhábádig. A kétutóbbi város a Gangesz mellett fekszik, és nagyon valószínű, hogy innen bárkával utazott tovább, lefelé a hinduk szent folyamán. Ez abban az időben kényelmesebb és majdnem gyorsabb közlekedésmód volt; az angolok gyakran igénybe vették. Csoma később, amikor Észak-Bengálba igyekezett, maga is a Gangeszen, ennek egyik torkolati ágán, a Húgli folyón bárkával ment fölfelé; még inkább feltehető, hogy lefelé szintén a vízi utat követte. Kálgolaghátig a Gangesz fő ágán utazhatott, az már Bengálban van, közel a régi fővároshoz, Mursidábádhoz; onnan azután a Húglin ereszkedett alá Kalkuttáig. Ha azonban szárazföldön utazott, akkor azok voltak az állomásai, amelyeket a 98. oldalon soroltunk fel a Nagy Törzs-út vonalán. Szabáthutól Kalkuttáig mindenképpen több mint 1800 kilométert kellett megtennie.

Kalkuttát - angolos írásmóddal Calcutta - illetve azt a kereskedőtelepet, amelyből a város kinövekedett, angolok alapították még 1699-ben. Nagy szerepe volt India brit meghódításában, és Bengál megszállása után, 1757-től a brit indiai területek fővárosa, kormányszékhelye lett. Rohamosan fejlődött. A St. William-erőd körül kialakult India első, nyugati értelemben vett nagyvárosa. Felépültek a brit kormányzati és kereskedelmi intézmények palotái s az angolok lakóházai, a peremeken pedig az odatódult indusok - főleg bengáliak - telepedtek meg, akiket a fellendülő forgalom kilátásai vonzottak. Az angol városrész közepe a Maidán nevű tágas térség, s ennek egyik szögleténél ma is fennáll a kormányzóság 1802-ben épült palotája. A város főútja a Csauringhi (Chowringbee), amelynek egyik oldalát a tMaidán óriási mezeje szegélyezi. Ennek az útnak és a ParkStreetnek a sarkán, szép kertben emelkedik a XVIII. század végén alapított Bengáli Ázsiai Társaság régi székháza. Az impozáns "koloniális" stílusú épület Csomának évekig volt az otthona 1831 és 1842 között.

Kalkutta mihamar az új indiai törekvéseknek is középpontjává vált. Kétségtelen, hogy az indiai nemzeti öntudat felébredése sokat köszönhetett a nyugati, ez esetben angol hatásnak. Kalkuttában, ebben a "keleti Londonban" lehetőség nyílt arra, hogy a haladó indusok megismerkedjenek a nyugat műveltségével és kulturális értékeivel. A múlt század első negyedében éppen Kalkuttában működött ama idők legnagyobb jelentőségű indus reformátora: Rádzsa Rám Mohan Ráj. 1772-ben született, és Csoma odaérkezésekor még erejének teljében volt. 1833-ban halt meg Angliában, európai tanulmányútján. Ez a lángelméjű hindu a maga bengáli anyanyelvén kívül nemcsak szanszkritul, perzsául és arabul tudott, hanem kitűnően írt és beszélt angolul, sőt megtanulta a görög és héber nyelvet is, mert a világ vallásait közvetlen forrásokból kívánta tanulmányozni. Fő törekvése egy modern indiai műveltség kialakítása volt; a népek és vallások kölcsönös közeledését, s az együttműködés elvét hirdette. Arra törekedett, hogy a hinduizmust megtisztítsa a bálványozás ele-

meitől és visszavezesse a védai bölcselet tiszta elveihez. A keresztény tanítás is mély hatást tett rá, mert a különböző világnézetekben nem az elválasztó ellentéteket, hanem a közös igazságokat kereste. A kiegyezés és a haladás gondolata késztette arra, hogy jelentékeny honfitársával, Dvárkanáth Thákurral (angolo-san írva Tagore), a Nobel-díjas világhírű költő, Rabindranáth
Tagore nagyapjával együtt, 1828-ban megalapítsa a "Brahma Szamádzs" reformált hindi felekezetét. Bölcseleti és vallási törekvésein kívül hazájának irodalmi újjászületésére, sőt közvetve politikai-gazdasági fejlődésére is nagy hatást gyakorolt.
A nemzeti - ez esetben bengáli - irodalom fellendülése fontos jelenség volt, mert ebben az időben még javában állt a harc a két irányzat között: az egyiknek Dr. Wilson volt a bajnoka, s a keleti nyelveket kívánta vezető szerephez juttatni India oktatásügyében és közéletében; a másik irányzatot Lord Macaulay képviselte, s a kíméletlen angolosítást tűzte ki céljául. Végül is az utóbbi diadalmaskodott, de ezzel kiváltotta az indiai értelmiség ellenmozgalmát, amely később nemzeti mozgalommá erősödött. Ebben is a legújabb időkig Bengál, mégpedig a bengáli hinduk vezettek.
Az akkori Kalkutta mozgalmas, érdekes nagyváros volt. Noha a tengertől több mint 30 kilométernyire fekszik, a Húgli kiszélesedő torkolatában tengeri hajók is felmehetnek a városig; Kalkutta tehát jól védett tengeri kikötő lett. Csoma már gőzhajókat is láthatott a Húglin: az első gőzös az indiai vizeken a kis Diana volt, 1827 tavaszán pedig Madrászban csodájára jártak az első nagy tengerjáró gőzösnek, az Angliából érkező Enterprize hajónak, amely Kalkuttát is felkereste. Az Európát Indiával összekötő útvonalon akkor a hajók már nem mindig kerülték meg Afrikát; még Warren Hastings főkormányzó (1772-1785) megszervezte a rövidebb utat, a szuezi átkelőt: a hajók Angliából a Földközi-tengeren keresztül Port Szaídig közlekedtek, onnan az utasokat meg az árut teve- és szamárháton szállították át a szuezi földnyelven Szuezig, itt azután megint hajóút következett Indiáig. Ezért volt fontos az angoloknak már a XVIII. század második felében az indiai összeköttetés biztosítására támaszpontokat szerezni a Földközi-tengeren, s ezért akarta Napóleon elfoglalni Egyiptomot, hogy az angolokat elvágja Indiától.
Az angolok pompásan éltek a fejlődő nagyvárosban. Az Indiá-ba került angolok nagy része olyan állásba és helyzetbe jutott, amilyent odahaza aligha remélhetett volna. Igényeik megnövekedtek, s a brit nemzeti önérzet erősen dagadozott, hiszen éppen India megszerzése emelte a brit birodalmat a világ legelső hatalmává. A Maidán tere körül esténként nagyvilági élet zajlott, olyan kocsikorzó vonult fel divatosan öltözött hölgyekkel és urakkal, hogy a londoni Hyde Parkkal vetekedhetett. A tisztek vagy a fiatalabb tisztviselők lóháton ügettek a mindenféle elegáns jármű között. Az a társadalmi élet, amelynek kicsinyített mását Szabáthuban ismertük meg, itt nagyszabásúvá fejlődött, de ugyanazokat a hagyományos formákat mutatta. Gondolhatjuk, hogy Csoma itt éppoly kevéssé kért belőle, mint a himalájabeli brit állomáshelyen.
A kalkuttai angol élet mellett már kibontakozott a bengáli indusok sajátos életmódja is. A felső réteg tagjai - önös érdekből - igyekeztek közeledni brit uraikhoz, ezek pedig barátságos leereszkedéssel érintkeztek velük, ha maguk között általában csak "bennszülötteknek" nevezték is őket. A kormányhivatalokban, kereskedelmi irodákban és a raktárházakban sok indus kishivatalnok szolgált; ezek alázatoskodó, hízelgő hódolattal igyekeztek kiérdemelni angol feljebbvalóik és gazdáik megelégedését. De a legműveltebb indusok és a kulturált angolok között egészségesebb kapcsolat alakult ki; voltak olyan tanult és jómódú bengáliak, akik az Ázsiai Társaság munkáját nagyra értékelték, igyekeztek részt venni benne, sőt anyagilag is támogatták.

A későbbi értelemben vett "nemzeti törekvések"-nek ekkor még csak a magvai kezdtek lassan csírázni, még nem bontakozott ki az indiai nemzeti eszme. Csak előfeltételei jelentek meg, éppen az idegen uralom következményeként: évtizedekkel később, amikor az angolok már egész Indián uralkodtak, a közös sors, a mindnyájukra nehezedő nyomás ébresztette fel egy általános indiai közösség tudatát, amelyből azután az "indiai nemzet" eszméje életre kelt.

A magyar tudós, aki hét éven át Zanszkár vagy a himalájaiTibet zordon hegyei között dolgozott, bizonyosan idegenül érezte magát a nagyváros zajgó forgatagában. Az egyszerű ázsiai, tibeti élet szokásai már szinte vérré váltak benne, s eleinte kényelmetlennek találta az angolos öltözéket, amellyel Szabáthuba való legutóbbi visszatérése óta fel kellett cserélnie tibeti köntösét, "az ama országban szokásos durva darócot", ahogyan ruházatát Stacy kapitány emlegette Wilsonnak írt egyik levelében.

1831. május 5-én jelentkezett Swintonnál, az akkori kormánytitkárnál Kalkuttában, s a hosszú évek alatt gyűjtött nagybecsű tibeti irodalmi anyagot a kormány rendelkezésére bocsátotta. Elfoglalta szobáját a Bengáli Ázsiai Társaság székházában. Ez az ő óhaja volt, hiszen bárhol szállást vehetett volna a városban. Megszokta, hogy könyveinek és tudományos írásainak halmazai között legyen az otthona. És ha nem beszélt is róla, elhatározott szándéka volt, hogy nem érintkezik senkivel, aki miatt netán megint "gyanús idegennek" tekinthetnék; már elég tapasztalatot szerzett az ilyen dolgokban. Ha a tudóstársaság házában lakik, s onnan csak szükség esetén mozdul ki, akkor senkinek sem lehet majd kifogása ellene. A "politika" árnyéka már nemegyszer rávetődött, akaratának ellenére; és valahányszor ilyesmi történt, akár Indiában, akár Ladakban, csak a nyugalma s a munkája látta kárát. Szabáthuban idegen, angolellenes érdekek szolgálatával gyanúsították, Ladakban pedig mint az angolok barátját nézték ferde szemmel, sőt majdnem meghiúsították tudományos törekvéseit. Elege volt ebből! Tanulni, tudni, dolgozni akart, és csak arra vágyott, hogy békében hagyják.

Rendes szobát kapott nagy, zsalugáteres ablakokkal. Ilyen tanyája sem volt még, amióta Ázsia földjére tette a lábát. Beren-dezkedett, elrakta csekély személyes holmiját s a sok könyvet, írást. De lássuk, hogyan alakult viszonya a Társasággal és a kormánnyal.

Wilson röviddel Csoma megérkezése után - május 21-én - emlékeztette a Társaság választmányát arra, hogy 1830. április 1-től kötelesek a Csomának megszavazott havi 50 rúpiát kifizetni, ez meg is történt volna, azonban ő nem fogadta el. Egyúttal közölte, hogy a kormány havi 100 rúpiára emelte Csoma járandóságát, azzal a kikötéssel, hogy a magyar tudós dolgozza fel azt a tibeti irodalmi anyagot, amelyet Hodgson küldött Nepálból, és készítsen arról "catalogue raisonné"-t, vagyis tartalmi kivonatokkal és szakszerű ismertetésekkel ellátott katalógust. Ez nagy munka volt; csak olyan kiváló szaktudós vállalhatta, amilyen Csoma volt.

Itt meg kell emlékeznünk Hodgsonról és Csomával való kapcsolatáról. Brian Houghton Hodgson (1800-1894) fiatalon került Indiába, és korán magas állásba emelkedett. Csoma kanami tartózkodásának idejében, mint a brit indiai kormány követe, a nepáli fejedelem székvárosában, Kathmanduban éveket töltött. Lelkes érdeklődéssel fordult az északi buddhizmus - a "mahajána" - tanulmányozása felé. Nepál erre igen alkalmas volt, mert népének tekintélyes része a buddhizmust követi. Hodgson gazdag kézirat- és könyvanyagot gyűjtött össze, és 1829-ben könyvet írt a nepáli buddhizmusról, az ottani buddhistáktól nyert adatok alapján. Munkáját levél kíséretében megküldte Kanamba Csomának, akiről jól tudta, hogy a buddhista irodalom legkiválóbb ismerője. Csoma 1829. december 30-án válaszolt neki,

megköszönve a könyvet; Hodgson kérelmének megfelelően szakszerű megjegyzéseket tett arra, s általában a tibeti buddhizmusra vonatkozóan. Hodgson erre a levélre írt feleletében további kérdésekkel fordult hozzá és sok vitás problémát vetett fel. Csoma, tudjuk, nagyon óvatos volt tudományos véleményeiben és "nem akart a spekulációk tágas mezejére lépni", amellett pedig éppen nagy munkáját igyekezett befejezni, ezért nemfordíthatott sok időt a Hodgson felvetette kérdések beható megtárgyalására. Annál kevésbé, mert mindig aggodalmasan ügyelt arra, hogy ne foglalkozzék mással, mint vállalt feladatával. Ezért 1830. április 20-án kelt válaszában kitért a vita elől, s azt hozta fel mentségére, hogy ő "nem tud eléggé szanszkritul, nem tudja, hogyan kellene a szanszkrit és a tibeti szövegeket latin betűkkel megfelelően leírni, s az angol nyelvnek sem ura kellő mértékben" ahhoz, hogy a kérdésekkel érdemlegesen foglalkozhassék. Ez udvarias kitérő volt, és Hodgson nem is vette zokon, mert 1836-ban, Észak-Bengálban ismét leveleztek egymással, Csoma pedig, utolsó napjaiban, Campbell doktor előtt elismerően nyilatkozott Hodgson könyvéről. Hodgson komoly érdemeket szerzett az északi buddhizmus szanszkrit nyelvű anyagának összegyűjtésével; ez nem volt jelentéktelen dolog, aminek legjobb bizonyítéka, hogy Csoma elvállalta Hodgson anyagának alapos feldolgozását. Hodgson mindvégig őszinte tisztelője maradt, és 1882-ben a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta megőrzésre azokat a leveleket, amelyeket Csomától kapott.

Wilson 1831. július 15-én a kormánytitkárnak írt levelében közli, hogy az Ázsiai Társaság két évre lekötötte Csoma munkásságát, s ez idő alatt azt a fizetést fogja kapni, amelyet a kormány szavazott meg részére. Ebből kitűnik, hogy a magyar tudós ragaszkodott álláspontjához, és csakugyan nem fogadta el a Társaság részéről felajánlott javadalmazást. Mi több - majd látni fogjuk - éveken át még a havi 100 rúpiákat sem vette fel. Megtakarított pénzéből és fizetésének a legelső időben felvett részéből éldegélt Kalkuttában. Nem volt szüksége többre. Megszokta a legigénytelenebb életmódot, hiszen Gerard feljegyezte róla, milyen egykedvűen mondott le mindenről, amit egyáltalában nél-külözhetett, "abban a józan meggyőződésben, hogy az nem tehetné boldogabbá". Magatartásában, gondolkozásában jobban emlékeztetett egy buddhista bölcsre, mint nyugati emberre.

Másfél évig dolgozott csendben, szakadatlanul. Nyugalmas tevékenységét csak egy esemény szakította meg: 1832-ben megérkezett az az összeg, amelyet még teheráni levelének vétele után gyűjtöttek részére Magyarországon. A pénz már nem találta a címzettet Teheránban, Willockék sem tudtak hollétéről, s idehaza évekig azt hitték, hogy Csoma Belső-Ázsiában eltűnt, elveszett. Amikor végre hír jött Indiából, hogy Csoma él és ott tevékenykedik, az összeget a londoni osztrák követség útján ismét elküldték. A magyar tudós azonnal kijelentette, hogy nem akarja saját céljaira felhasználni. Nemes, önzetlen szándéka volt a pénzzel, és megkérte Wilsont, helyezze egyelőre bankba. Az illető bank azonban röviddel ezután csődbe jutott, a pénz odalett. Csoma az adományt hazai közpénzekből eredő letétnek tekintette, s elvi szempontból nem akart belenyugodni az elvesztésébe. Majd látni fogjuk, mi történt az összeggel.

1832. december 26-án, Wilson doktor bejelentette a kormánynak, hogy Mr. Csoma elkészült a munkájával: nyomdakészen rendelkezésre áll a tibeti nyelvtan meg a szótár, s ezeken kívül még egy tibeti szógyűjtemény is, amely a tibeti buddhizmus egész rendszerét összefoglalja. Wilson még közli itt, hogy Csoma felfogása szerint "az egész munka a kormány tulajdona, a neki juttatott pártfogás ellenértékeképpen", és hogy Mr. Csoma készségesen vállalja a mű kinyomatásával járó ellenőrző munkát Kalkuttában, ha pedig a kormány úgy kívánná, nincs kifogása ellene, hogy anyagát Wilson útján Londonba küldjék, és ott adják ki.

Wilson doktort ugyanis meghívták az oxfordi egyetem szanszkrit tanszékére, s éppen akkor készült hazatérni. A kormány úgy döntött, hogy Csoma nagy munkáját, a nyelvtant és a szótárat, Kalkuttában nyomassák ki. Nyilván nem akartak lemondani a dicsőségről, be akarták bizonyítani Klaproth és a kételkedő európai szakvélemény előtt, hogy ilyen úttörő és nagyjelentőségű tudományos mű mégis az angol Indiában jelenik meg. A kormány egyúttal kifejezte elismerését Csoma értékes munkássága iránt.

Wilson, aki Csoma igaz tisztelőjévé és barátjává lett, 1833 februárjában hazatért Angliába. A rákövetkező évben a londoni "Royal Asiatic Society" (Királyi Ázsiai Társaság) közlönyében kiadta Csoma 1825-ben készült jelentését, és életrajzi vázlatot írt Csomáról; ez volt az első, sőt egyetlen forrásmunka reá vonatkozólag egészen Duka Tivadar nagyszabású művének megjelenéséig. De azért több hiba és félreértés csúszott Wilson közleményébe: maga Csoma javította át a neki megküldött példányt évekkel később, és megjegyzéseket fűzött hozzá, noha a helyreigazítások sohasem kerültek nyilvánosságra.

A Bengáli Ázsiai Társaság titkári tisztségében Dr. Wilsont James Prinsep (1799-1840) követte. Ez a jeles indológus szintén sok tudományos érdemet szerzett; különösen értékes eredménye volt Asóka szikla- és oszlopfeliratainak (i. e. III. század) kibetűzése és megfejtése. Prinsep, mint mindenki, aki nem riadt vissza Csoma zárkózottságától és közelebbről megismerhette, mihamar lelkes barátjává szegődött. Ami pedig a megbecsülést illeti, az Ázsiai Társaság tagjai most már mind tisztában voltak a magyar kutató munkásságának páratlan értékével és jelentőségével.

Mintha nem is ugyanarról a "Mr. Csomáról" lett volna szó, akitnéhány évvel ezelőtt cserbenhagytak, sőt kijelentették róla, hogy "nem támaszthat igényt a Társaság anyagi alapjaira" . . .

Úgy látszik azonban, hogy a tibeti szótár és a nyelvtan kiadatására vonatkozó elvi határozat és a gyakorlati kivitel között ott terpeszkedett a hivatalos eljárás sok aprólékoskodása és késedelme. Erre vall Prinsepnek 1833. január 30-án a kormánytitkárhoz intézett levele: sürgető szándékkal emlékeztette a határozatra és a feladat jelentőségére. Egyúttal költségvetést is beterjesztett a két munka előállítására, biztosítva a kormányzótanácsot, hogy "a költség jelentéktelenül csekély a mű irodalmi fontosságához képest"; jelentette továbbá, hogy egészen új betűtípusokat kell vésetni és öntetni a tibeti szöveg szedéséhez; a nyomást a kalkuttai Baptista Misszió nyomdája végezné, a két munka negyedrét alakban összesen körülbelül 600 nyomtatott és 32 litografált oldalt tenne ki, és 500 példányban jelennék meg. A költséget, az új betűk elkészíttetését nem számítva, 5000 rúpiában irányozták elő.

Prinsepnek ez a levele becses dokumentum, mert kitetszik belőle, mennyire komolyan értékelték már ekkor Csoma munkásságát. A titkár rámutatott, hogy haladéktalanul hozzá kell látni a kiadással járó munkálatokhoz, mert Mr. Csoma csak akkor vállalhatná a felügyeletet, ha ez "nem tartaná őt vissza Kalkuttában a folyó év végén túl". Nyomatékosan felhívta a kormány figyelmét a dolog fontosságára: "A Társaság bízik abban, hogy a Tanács tiszteletre méltó alelnöke az ügyet nemzeti érdekűnek fogja tekinteni, s egyetért a Társaság véleményével abban, hogy a Mr. Csomának odáig nyújtott támogatás - kárba veszett költségnek bizonyulna, ha nem tennének meg azonnal minden lehetőt, hogy a nyilvánosság elé tárják az ő fáradhatatlan munkálkodással szerzett tudását, amelyet ő olyan tiszteletet parancsoló módon ajánlott fel annak a nemzetnek, amelynek részéről az első támogatásban részesült, jóllehet saját hazájának vagy más európai országoknak tudományos körei sokat adnának érte, ha tudását rendelkezésükre bocsátaná."A sorok sok érdekes tényre világítanak rá: az Ázsiai Társaság

most már nemcsak igen nagyra becsülte Csoma eredményeit, hanem fontosnak tartotta figyelmeztetni a kormányt, hogy ha késlekedik a megjelentetéssel, esetleg más európai országok megelőzik, és igyekeznek majd megszerezni maguknak Csoma kész munkáit. A "saját hazájára" való utalás természetesen tájékozatlanságból ered, de hogyan tudhatta volna Prinsep, a jó szándékú angol tudós, hogy az akkori elmaradott, elnyomott Magyarország, amelyet legjobbjai éppen abban az időben ébresztgettek évszázados álmából, bizony édeskevés érdeklődést tanúsít fiának tibeti tanulmányai iránt. Hiszen Magyarországon még évtizedekkel azután is sokan elfecsérelt erőfeszítésnek ítélték ezeket a törekvéseket, amelyek elterelték őt a sokkal fontosabbnak tartott magyar őskapcsolatok kutatásától. Prinsep sorai azonban azt bizonyítják, hogy "Mr. Csoma de Kőrös" munkássága már felkeltette a megérdemelt figyelmet Indiában, sőt művének brit "nemzeti jelentőséget" tulajdonítottak. El kell ismerni, ez elég szép eredmény volt: az akkori világ leghatalmasabb, leghaladottabb nemzete a maga tudományos dicsőségére előtérbe állította a háromszéki harisnyás székely gazda fiát, a nagyenyedi kollégium egykori szolgadiákját.

A levélből azt is megtudjuk, hogy Csoma akkor nem szándékozott 1833 végénél sokkal tovább Kalkuttában maradni. Új tervekkel foglalkozott. De közben szokott lelkiismeretességével dolgozott a katalóguson, művének korrektúráit javítgatta és felügyelt, hogy a nyomás kifogástalan legyen. Mert Prinsep sürgetése eredménnyel járt és a munka megindult.

1834 januárjában Prinsep bejelentette a kormánynak, hogy a Tibeti Nyelvtan és a Tibeti-Angol Szótár elkészült, a példányok elhagyták a sajtót. Jelentéséhez elszámolást csatolt: a két nagy jelentőségű munka kiadatása összesen 6412 rúpiába és 4 annába került. Megjegyezte, hogy a munkálatok két évet vettek igénybe egy helyett, mint ahogy Csoma eleinte remélte. Beszámolt amagyar tudós anyagi helyzetéről is, hozzátéve, hogy ezt Csoma tudta nélkül teszi:

"A Főkormányzó úr méltóztatott 1827 júniusában havi 50 rúpiát megszavazni a magyar tudósnak, tibeti tanulmányainak folytatása végett. Kalkuttába érkezésekor ezt a javadalmazást 100 rúpiára emelték fel, s ezt további két évre helyezték kilátásba azzal, hogy ennek az időnek a letelte után jelentést kell tenni munkájának előhaladásáról. Mindamellett az első két hónap (július és augusztus) kivételével Mr. Csoma a járandóságának egyetlen részletét sem vette fel, és továbbra is megtakarított sovány pénzén élt, amelyet előzőleg az Ázsiai Társaság pénztárosának megőrzésére bízott, s amely összeg azóta csaknem teljesen kimerült. A Kormánynak valószínűleg tudomása van arról, hogy Esterházy herceg és néhány magyar főúr a londoni osztrák követség titkárának, Neumann úrnak útján 142 fontot kitevő adományt utaltatott át Mr. Csoma részére 1832-ben. Szerencsétlenségre ezt az összeget elődöm az Alexander és Tsa bankháznál helyezte el, s ennek bukása folytán elveszett. Mr. Csoma több ízben célzást tett erre a veszteségre, olyan értelemben, hogy a brit nemzetnek becsületbeli kötelessége lenne az összeget megtéríteni, hiszen egy idegen hatalom meghatározott céllal ajánlotta gondjaiba; nem mintha ő maga óhajtana felszólalni és saját hasznára fordítani a pénzt, ez elől kezdettől fogva elzárkózott, hanem mert szanszkrit kéziratokat szeretne belőle vásárolni hazája tudományos intézményeinek részére, máskülönben pedig kutatásait folytatva most a magyar nyelvnek a régi indiai nyelvekkel való kapcsolataival kíván foglalkozni. Ezért Mr. Csoma szívesebben venné, ha az őt megillető járandóságok egy részét a bank bukása folytán elvesztett pénz megtérítésének formájában kaphatná kézhez. Bármely másféle pénz kiutalására nézve teljes közönyt tanúsít, és hangsúlyozza, hogy minden összeget, amelyet részére megszavaznának, Magyarországra utaltatna át,

tudományos ösztöndíjak alapításának céljából. Mégis úgy vélem, a Kormány nem fogja megengedni, hogy ezt az érdemestudóst az ő sajátságos érzelmei megfosszák attól, ami joggal megilleti, jóllehet a jutalom formáját olyképpen kellene megválasztani, hogy ő elfogadhatónak találja. Ezért azt bátorkodom ajánlani, hogy a régebben megállapított fizetését, a havi 50 rúpiát, 1834. december 31-ig írják a javára:
3 év és 4 hónapra 50 rúpiával 2000 Rp.
Az elveszett összeg megtérítése 1400 Rp.
Összesen 3400 Rp.
mely összeg valamivel több, mint ha két éven át 100 rúpia fizetést, azután pedig megint 50-et kapott volna."
"Megtettem alázatos indítványomat, a Kormányra bízva annak eldöntését, hogy megfelelőnek találja-e, s további támogatásban kívánja-e részesíteni Mr. Csomát az utazásaiban, amelyeket most tervez Tirhutba, Nepálba és Ladakba, hogy még jobban kiterjessze tanulmányait, különösen a IX. és X. század szanszkrit irodalmára nézve. Szokásainak és igényeinek nagyon szerény mértékére mi sem lehet jellemzőbb, mint az, ha összegezzük a pénzt, amelyből az utóbbi tizennégy év alatt megélt. A széljegyzet mutatja, hogy ez idő alatt 4226 rúpiát kapott kézhez, ebből 4000-et költött el, ami alig haladja meg a havi 20 rúpiát; ennyit fordított táplálékra, útiköltségekre, ruházatra, a szolgák és a tibeti tudós mesterek fizetésére."
"A mellékelten bemutatott Szótár és Nyelvtan csak kis része Mr. Csoma Kalkuttában végzett munkájának. A Mr. B. H. Hodgsontól kapott terjedelmes kéziratok katalógusa és ismertetése, azután egy nagy értékű s igen részletes több nyelvű műszógyűjtemény - aminőt kisebb arányokban M. Rémusat kísérelt meg összeállítani kínai művek alapján - és több fordítás van az Ázsiai Társaság letétjében. A műszógyűjtemény nagyon meg-érdemelné a kinyomatást, de tetemes költséget jelentene, s a szerzőnek ellenére van, hogy továbbra itt tartóztassák, pedig a mű kiadatása ezt elkerülhetetlenné tenné."
A továbbiakban Prinsep a Szótár és a Nyelvtan példányainak szétosztásáról beszélt, megjegyezve, hogy Csoma száz példányt kér a maga részére, mert Ausztria, Olaszország és Németország egyetemeinek akarja juttatni azokat.
Az említett "széljegyzet" tartalmazza a kimutatást azokról az összegekről, amelyeket Csoma tizennégy év alatt brit forrásból felvett:
Mr. Willocktól 300 Rp.
Dr. Moorcrofttól 300 Rp.
A kormánytól 1827. jún. 14-től
1830. jún. 30-ig 2926 Rp.
Két hónapra havonta 100 rúpia 200 Rp.
Útiköltségre 500 Rp.
Összesen 4226 Rp.
Nem tudjuk, kézhez kapta-e Csoma azt a 200 rúpiát, amelyet Moorcroft utalványozott ki részére, s amelynek folyósítását még 1823-ban Kennedyhez írt ajánlólevelében kérte. Lehet, hogy felvette, s azért nem szerepel a kimutatásban, mert az utalvány Moorcroft magánszámlájára szólt, s a kiutalás az ő halála folytán nem került többé elszámolásra. Az is lehet, hogy ezt az összeget beleszámították a kalkuttai utazás költségébe. A 200 rúpia többlet azonban tizennégy évre elosztva különben sem jelentene számottevő különbséget.
Érdekes a fenti adatokban az, hogy Csoma Teherán óta, tizennégy év folyamán összesen nem került annyiba a brit indiai kormánynak, mint amennyi költséget munkájának kiadatása jelentett!A nagy mű nyomdai munkája elkészült, de még néhány hétig várni kellett a megjelenéssel, bizonyosan a fűzés és kötés igényelt ennyi időt. Még a művek végleges megjelenése előtt, 1834. január 30-án, a fent idézett levél keltének napján, a Bengáli

Ázsiai Társaság ülésén Kőrösi Csoma Sándort a tudóstársaság tiszteleti tagjául ajánlották, mint arról a hivatalos dokumentum beszámol:

"Mr. Alexander Csoma de Köröst tiszteleti tagul ajánlotta Mr. Trevelyan, s az indítványt Mr. Prinsep támogatta. Az indítvány a Tudományos Dolgozatok Bizottságához tétetett át.

Mr. Prinsep megjegyzése: - A Tudományos Dolgozatok Bizottsága tudatában van Mr. Csoma kiváló képzettségének a tibeti, a szanszkrit és az általános nyelvészet terén; szükségtelen többet mondanom, amikor őt az indítványozott kitüntetésre ajánlom, hacsak nem akarom emlékeztetni tagtársainkat arra, hogy az elmúlt két évet katalógusok összeállítására, fordításokra és szótára munkálatainak felügyeletére áldozta, anélkül hogy bárminő javadalmazást fogadott volna el a Társaságtól vagy a Kormánytól.

Nagytiszteletű dr. W. H. Mill megjegyzése: Szívből csatlakozom a kitüntetéshez, amely határozottan megilleti Mr. de Körös rendkívüli érdemeit.

Dr. A. Wallich megjegyzése: A legnagyobb örömmel osztom az érzelmeket, amelyeket a Titkár és dr. Mill kifejeztek.

C. T. Metcalfe, B. S. Sen, R. W. Forbes,
C. E. Trevelyan, J. Tytler, John Franks,
C. Crozier."

Metcalfe, az Északnyugati tartományok volt fő kormánymegbízottja, maga is a legmelegebben pártolta az indítványt. Az Ázsiai Társaság 1834. február 6-án tartott ülésén egyhangúlag tiszteletbeli tagjává választották Kőrösi Csoma Sándort. A tudós kör helyrehozta régebbi mulasztását. A Magyar Tudós Társaság még 1833-ban levelező tagjává választotta a nagy úttörőt, bárerről csak később nyert tudomást. Minden más hasonló megtisztelteltetést, külföldi tudós társaságok részéről, elhárított magától.

Végre megjelent a Tibeti Szótár. A címlapon ez állott:

Essay towards a
DICTIONARY
TIBETAN AND ENGLISH
prepared
with the assistance
of
Bandé Sans-RGyas Phun-tshogs
a learned Lama of Zangskar
by
ALEXANDER CSOMA DE KÖRÖS
Siculo-Hungarian of Transylvania
during a residence at Kanam in the Himalaya Mountains
on the confines of India and Tibet
1827-1830
Calcutta
Printed at the Baptist Mission Church, Circular Road
1834

(Magyarul: Kísérlet egy Tibeti és Angol Szótárhoz - Bandé Szangsz-rgjas phun-cogsz tanult zanszkári láma segédletével elkészitette Körösi Csoma Sándor - székely-magyar Erdélyből - Kanamban, a Himalája hegységben való tartózkodása alatt - India és Tibet határán - 1827 1830. - Calcutta - Nyomatott a Baptista Misszió nyomdájában, Circular Road - 1834.)

Csomának a műhöz írt előszava 1834 februárjában kelt. Mindenekelőtt köszönetet mondott a brit indiai kormánynak, LordAmherst és Cavendish Bentinck főkormányzóknak a támogatásért, amelyben tanulmányainak folyamán részesült, s az áldozatkészségért, hogy munkáit kormányköltségen adták ki. Köszönetet mondott azoknak az angoloknak is, akik sok szívességben részesítették. Nyomatékosan kijelentette, hogy sohasem tett politikai szolgálatot a kormánynak. Itt írta le azokat a szavakat, ame-

lyeket már közöltünk, hogy mint "szegény tanuló", tudásvágyát
követve indult Ázsiába. Név szerint megemlítette azokat, akik
személyes hálára kötelezték: Henry és George Willock, Dr. Ri-
chard követségi orvos, William Moorcroft, George Trebeck, Mir
Izzat Ullah, C. P. Kennedy százados és Dr. J. Gerard nevei
következnek egymás után, majd kalkuttai támogatóit, Dr. H. H.
Wilsont és J. Prinsepet nevezi meg. De becsületes hálaérzetében
nem feledkezett meg Allard és Ventura tábornokok szíves jóin-
dulatáról, sőt az aleppói cseh kereskedőt, Pohle Ignácot, s ennek
bagdadi ügynökét, a magyar Szvoboda Antalt, a bécsi Bellinót,
a bagdadi brit megbízott titkárát, végül pedig még a tiroli Schi-
fer József alexandriai kovácsmestert is megnevezi, megköszönve
iránta tanúsított jóindulatukat. Ezután áttér munkájára. Kifejti
a tibeti irodalom kapcsolatát az indiai szanszkrit buddhista iro-
dalommal, azután rámutat, hogy a tibeti műveket kínai, mongol
és mandzsu nyelvre is lefordították, a tibeti nyelv pedig e népek
területein éppúgy a tudomány nyelvévé lett, mint nyugaton a
latin. Itt kifejti azt a felfogását, hogy a szanszkrit nyelv tanulmá-
nyozása különösen a magyarságra nézve járna nagy haszonnal,
mert sok vonatkozást találhatnának benne eredetükre és nem egy
nemzeti vonásukra; a kapcsolatok jellemzésére példákat is hoz
fel. Majd a tibeti nyelv alkatát fejtegeti, és határozottan rámu-tat a
buddhizmus jelentőségére, valamint arra, hogy sok hason-
latosságot mutat a kereszténység tanításaival, és megérdemli,
hogy fokozott érdeklődéssel forduljanak feléje. Végezetül meg-
említi, hogy munkájában egyedül Giorgi Alphabetum Tibetanu-
ma, ez a kezdetleges mű állt rendelkezésére, mert az 1826-ban
megjelent Szirámpuri szótárat csak Kalkuttában, 1831-ben látta
először, de különben sem vehette semmi hasznát.
Az előzmények ismeretében észre kell vennünk, hogy Csoma
előszava, minden szerénysége és tudóshoz illő személytelensége
mellett is, tartalmazott némi csípős ízt, ezt pedig kortársai igen
jól kiérezhették. A Szirámpuri szótárra való utaláshoz egyes urak
bizonyára savanyú képet vágtak; ami pedig a kapott anyagi
támogatást illette, az a tény, hogy éveken át nem vette fel illet-
ményeit, különös zamatot adott a köszönetnyilvánításoknak.
Nemes gondolkozása késztette arra, hogy őszintén megköszön-
jön és nyugtázzon minden támogatást, de önérzetes magatartá-
sával félreérthetetlenül kifejezte, hogy minden látszat ellenére ő
volt az, aki adott, aki tele kézzel ajándékozta meg a világ leggaz-
dagabb és leghatalmasabb nemzetét páratlan tudásának és hal-
latlan áldozatkészségének kincseivel. Becsvágyából hiányzott az
egyéni hiúság minden nyoma, magasabb rendű törekvés élt ben-
ne: elismertetést szerezni a nemzetnek, amelynek fia, része és
képviselője volt. Egyesek, legőszintébb barátai talán sejtették
lelki alkatának ezt az alapvető vonását, de a legtöbben értetlenül
csóválták a fejüket és furcsa különcséget láttak a gesztusaiban.
Az is volt, különc, nemes, megható csodabogár: a munka, a
becsület és a nemzeti önérzet fanatikusa.
1834 végén megjelent a Tibeti Nyelvtan is, címlapján ezzel a
szöveggel:A Grammar of the
Tibetan Language in English
Prepared under the Patronage of the Government
and the auspices of the Asiatic Society of Bengal
by
Alexander Csoma de Kőrös
Siculo-Hungarian
Calcutta 1834.
(Magyarul: Tibeti nyelvtan angol nyelven. - A kormány pártfo-
gásával és a Bengáli Ázsiai Társaság erkölcsi támogatásával írta-
Kőrösi Csoma Sándor, székely-magyar)
Az előszóban ismét a buddhizmus nagy jelentőségét emeli ki,
rámutatva, milyen fontos szerepet játszik ennek megismerésé-
ben és feltárásában a tibeti nyelv. A történelmi áttekintés után

kitér a nyugati tudományosság értékes igyekezeteire, hogy a keleti nyelvek irodalmának kincseit felkutassa és megismertesse, de kiemeli, hogy Tibet kolostorait mind az ideig figyelmen kívül hagyták, pedig a hegyek között rejlő, félreeső területen sok olyan becses mű fennmaradt, amelyek Indiából származtak, de ott már elvesztek. Ismét köszönetét fejezi ki az illetékeseknek, s végül a nyelvtani szempontokat taglalja.

Két nagy művének megjelenése után Csoma arról is gondoskodott, hogy a hazai tudományos intézményeknek szánt példányok eljussanak rendeltetésük helyére. Más keleti vonatkozású irodalmi anyagot és néhány levelet is küldött haza egyidejűleg, az Ázsiai Társaság útján. Esterházy herceg, Ausztria londoni követe, 1835. augusztus 4-én kelt londoni levelében, amelyet Prinsephez intézett, elismerte a Magyarországnak és Ausztriának szánt ötven példány s a többi küldemény átvételét, és közöl-te, hogy azokat Csoma szándékának megfelelően fogják szétosztani vagy a címzettekhez juttatni; végül pedig megköszönte a brit indiai kormány előzékeny magatartását, amiért megtérítette a Csomának küldött, s a bankbukás miatt elveszett magyarországi adományt, valamint a kormány és a Bengáli Ázsiai Társaság támogatását, amelyben a magyar tudóst részesítette.

Kőrösi Csoma Sándor úttörő, mondhatni korszakalkotó tudományos munkáit a tudósvilág mindenütt elismeréssel fogadta. Új területet tárt fel; nemcsak a tibeti irodalomhoz nyitott utat, hanem lehetővé tette, hogy az északi buddhizmus is feltáruljon a tudományos kutatás részére. Az ezekkel a tárgyakkal foglalkozó munkákban az első oldalon mindig Kőrösi Csoma Sándor neve áll az első helyen. Klaproth elismeréssel köszönte meg Csomának a két mű neki megküldött példányait. Csoma életművének méltánylásával majd alább foglalkozunk, közölve a leghivatottabb szaktudósok véleményét; itt elég annyit összegezni, hogy "a tibeti nyelvészetnek ő tette le az alapjait, és mindazok, akik utána következtek, csak ezeken az alapokon építettek tovább".

És végül, 1835-ben elérte régi, ifjúkori becsvágyának teljesülését: osztatlan elismerés, bámuló tisztelet és tudományos világhír jutott osztályrészéül. De ha ezt csöndes elégtétellel tudomásul vette is, a siker nem töltötte el ujjongó örömmel vagy diadalérzettel. Nem igyekezett a velejáró sok lehetőséget kiaknázni. Bölcs igénytelenségében már tisztán látta az emberi élet romolhatatlan értékeit s a múló eredmények bizonytalanságát.

S amikor végre befejezte művét, bizonyára mély sóhaj szakadt fel a melléből, és úgy érezte, hogy lerótta minden kötelezettségét. De Kőrösi Csoma Sándor nem tudott elégedetten megpihenni az elért eredmények után. Felmerültek előtte a régi vágyak és új tervek is, amelyek újfent tevékenységre ösztönözték a fáradhatatlan magyart.

* * *2. TANULMÁNYOK ÉSZAK-BENGÁLBAN

Kőrösi Csoma Sándor, miután ötödfél esztendő céltudatos munkájával a tudományos világ elé tárta művét és kivívta az általános elismerést, most szabadon választhatott, hogy mihez fogjon. Mégsem úgy döntött, hogy egykor félbeszakadt útját folytassa Közép-Ázsia felé. Régi, eredeti tervét nem adta fel, de nem tartotta időszerűnek. Magatartásával azonban ő maga adott feleletet azokra a kételyekre, melyeket annak idején idehaza támasztottak vele szemben, mintegy hibájául róva fel, hogy eredeti magyar célját nem valósította meg. Abban az időben már rendszeresen foglalkozott a szanszkrittal és több indiai élő nyelvvel, s az volt a benyomása, hogy ezek tanulmányozása világosságot deríthetne a magyarság nyelvi és származási kérdéseire. Láttuk, hogy ezt szótárának előszavában is kifejtette. Azzal már tibeti tanulmányainak első évében tisztába jött, hogy - ellentétben azzal az elmélettel, amelyről Göttingenben szerzett tudomást, s amely eleinte talán fokozta érdeklődését - a tibeti nyelv nem áll semmiféle kapcsolatban a magyarral. Egyetlenegy

szót talált, amelyet a felületes összehasonlítás úgy-ahogy egybe-
vethetett volna magyar szóval: khjed, magyarul: ön, "kied".
Csakhogy az utóbbi magyar kifejezés nem igazi szóforma, ha-
nem a "kegyelmed, kigyelmed" népies rövidítése, összevonása.
Eszerint még ezt az egy látszólagos szókapcsolatot sem ítélhette
helytállónak a két nyelv között. Viszont az indiai nyelvekben sok
szót talált, amelyek meglepően emlékeztettek magyar megfelelőik-
re.
Csoma ezen a téren is elődök nélkül kezdett búvárkodni.
Jóllehet akkor az indoeurópai (indogermán) nyelvek kérdését s
ezeknek a szanszkrithoz való viszonyát már meglehetősen tisz-
tázták az európai nyelvtudósok, Csoma még bízhatott abban,
hogy új összefüggésekre mutathat rá. Föntebb szó volt arról,
hogy ez a feltevése nem bizonyult helyesnek, de hangsúlyoznikell, hogy Csoma
ezzel az elméletével sohasem lépett a nyilváños-
ság elé, sőt egyenesen elzárkózott az elől, hogy feltevéseit más
tudósokkal közölje. Kalkuttában már régen túljutott azokon a
kezdeti próbálkozásokon, amelyeken a már említett gyökértelen
szóösszehasonlítások alapultak 1825-ben írt jelentéseiben. Most
valóban csak kísérleteknek tekintette az indiai szavak egybeveté-
sét magyar szavakkal. Ez érdekes problémát jelentett részére, de
tudatában volt annak, hogy szógyűjtései egyedül a kísérletezést
szolgálhatják. Világosan bizonyítja ezt H. Torrensnek, az Ázsiai
Társaság későbbi titkárának az a kísérő megjegyzése, melyet
Campbellnek a Csoma halálát bejelentő közléséhez csatolt:
" . . . az elhunyt filológusnak a hunok eredetére vonatkozó
véleménye, a buddhista vallásról vallott néhány sajátos vélemé-
nyével együtt, az ő kedvenc gondolatai közé tartozott. Nem egy
alkalommal hosszasan beszélt erről nekem, részletesen fejtegetve
némely magyarországi helynévnek és hegységek nevének
szanszkrit eredetét. E beszélgetések végén mindig arra kértem,
hogy jegyezze le ezeket a feltevéseit. Ő változatlanul elzárkózott
ez elől, homályosan arra célozva, hogy egy napon talán majd
módjában lesz a világ elé tárni valami jobban megalapozottat,
mint a merő feltevések. Minél inkább erőltettem őt e tárgyra
vonatkozóan, annál nagyobb tartózkodást tanúsított velem
szemben az ilyen részletkérdésekben. Úgy látszott, kedve ellen
valónak tartja, hogy véleményei nyilvánosságra kerüljenek. Em-
lékszem, egyszer egész sereg érdekes elméletet fejtett ki előttem
némely közép-ázsiai földrajzi névvel kapcsolatosan. Néhány hó-
nappal utóbb egyik munkámban megjegyzést kellett fűznöm egy
feltevéshez, amely az Oxus elnevezésével állt összefüggésben;
írtam neki, emlékezetébe idézve a tárgyra vonatkozó vélemé-
nyét, és megkértem, engedné meg, hogy közzétegyem. Azt felel-
te, hogy nem emlékszik rá. - Legmeglepőbb vonása ez a rend-
kívüli tartózkodása volt azokban a tárgyakban, amelyekben Euró-
pa és Ázsia tudósainak mestere lehetett volna".
A tibeti nyelvre és irodalomra vagy a buddhizmusra vonatko-zó kérdésekben
viszont fenntartás nélkül közölte véleményeit
Wilsonnal, Hodgsonnal és másokkal; megtehette, mert ezeken
a területeken otthon érezte magát, bizonyos volt állításainak
alapossága felől. A magyar vonatkozásokra csak általánosságban
utalt Szótárának előszavában, de nem volt hajlandó részletekbe
bocsátkozni, sőt Torrens idézett tanúsága szerint egyenesen
elzárkózott az ilyesmi elől. Az a szógyűjtemény, amelyben
szanszkrit, hindi, maráthi stb. és magyar szavakat vetett egybe,
a saját használatára készült feljegyzés volt, adatgyűjtés az ez
irányú tanulmányaihoz. Soha nem hozta nyilvánosságra, s a
szógyűjtemény csak négy évtizeddel a halála után látott napvilá-
got Duka művének függelékében. Ha következtetései ezen a
téren tévesek voltak is, ő soha nem igyekezett azokra tudomá-
nyosnak szánt elméleteket felépíteni.
Schmidt József, a jeles indológus és indogermán nyelvész
(1868-1928) egyik tanulmányában elvileg igazolta Csoma ki-

sérleteit, hogy a szanszkrit-indogermán kapcsolatok lehetőségét felvetette: "Csoma nyelvészkedése történeti perspektívából nézve nem olyan elrettentő, mint valamikor hitték. Csoma korának nézeteit követte s korával együtt analógiákat keresett és talált a magyar és a keleti nyelvek, főleg a szanszkrit között. A hasonlóságokból azt kellett következtetnie, hogy a magyarnak van valami köze a szanszkrithoz, hogy a magyar nyelv valamiféle kapcsolatban van a szanszkrittal. Hogy minő természetű ez a viszony, azt akkor még nemigen vagy sehogy sem lehetett tudni."
Csoma nem elégedett meg a puszta feltevésekkel; éppen ezek késztették arra, hogy a kérdéshez több adalékot igyekezzék szerezni. Odáig sem ideje, sem alkalma nem volt rá, hogy a tárggyal behatóan foglalkozzék. Tibeti nyelvtanulmányai, majd kalkuttai munkálkodása teljesen igénybe vették "egyhegyű" elmeműködését, amely nem tudott erre-arra fordulni, hanem csak a kitű-zött célra irányult. Most azonban, hogy feladatát sikeresen véghezvitte, az volt a szándéka, hogy a szanszkrit és egyes indiai népnyelvek tanulmányozásával foglalkozzék, hogy lássa, alátámaszthatja-e feltevéseit tudományos tényekkel.
Időközben két levelet is kapott Döbrentei Gábortól. Magyarországon - említettük föntebb - a "teheráni levél" óta nem kaptak tőle közvetlen hírt, csak Willockék útján tudtak meg annyit, hogy valahol a Himalájában tartózkodik. Döbrentei legutóbb egyenesen a Bengáli Ázsiai Társasághoz fordult felvilágosításért honfitársa felől. Prinsep 1835. január 20-án kelt válasza hírt adott Csoma kalkuttai munkálkodásáról, kiemelve érdemeit. Ez megnyugtatta a hazai aggódókat, és nagy érdeklődés támadt a messze idegenben dolgozó magyar iránt. Döbrentei 1835. szeptember 20-án levelet írt Csomának; értesítette, hogy a Magyar Tudós Társaság - Akadémiánk - 1833-ban levelező tagjává választotta, azután határozott kérdést intézett hozzá:
"Egész őszinteséggel nyilatkozzék az úr, kívánja-e vagy nem, hogy segítségére aláírás nyittassék? Így út nyilandik legalább, hogy a magyar nemzet is illően gondoskodjék fiáról, ki ős históriájáért magát ily tövises útra áldozá."
Csoma már megkapta az első gyűjtés eredményét, amelyet a brit indiai kormány megtérített neki. A maga céljára, tudjuk, hogy ezt sem kívánta felhasználni, és természetesen most sem kérte a hazai segítséget. A hazulról küldött pénzeket magyar tudományos célokra szánta.
1835. november 30-án Csoma a kormányhoz fordult és útlevelet kért, hogy háborítatlanul utazhassék Indiában. Írását Prinsephez intézte, hogy kérelmét közvetítse:
"Amikor először érkeztem Brit Indiába, noha el voltam látva a néhai Moorcroft úr ajánlólevelével, a Felső Tartományok hatóságai mégis némi gyanakvással fogadtak. Később azonban, miután a Kormány kívánalmának megfelelően leírtam előző tevékenységeimet és vázoltam a jövőre vonatkozó terveimet, a Kormány nemcsakfelmentett minden gyanú alól, engedélyezve, hogy tanulmányaim folytatása végett kedvem szerint bármely helyre elmehessek, hanem nagylelkűen még pénzbeli támogatást is megszavazott azok elősegítésére. Ilyképpen több év folyamán előnyös alkalmat élveztem ahhoz, hogy tudásomat gyarapítsam, különösen a nyelvészet terén, szándékomnak megfelelően.
Engedje meg, Uram, hogy az Ön közvetítésével a Kormánynak és az Ázsiai Társaságnak itt kifejezhessem tiszteletteljes köszönetemet a pártfogásukért, védelmükért és bőkezűségükért, amellyel minden eszközt megadtak nekem, hogy tanulmányomat a könyvtárukban végezhessem. Mivel azonban még nem értem el a célt, amely végett Keletre jöttem, kérem, szíveskedjék megnyerni részemre a Kormány engedélyét, hogy még három évig Indiában maradhassak, azzal a szándékkal, hogy ismereteimet a szanszkritban és a különféle nyelvjárásokban gyarapitsam: és ha a Kormánynak nincsen ellenvetése, útlevelet kapjak két példányban, egyet angolul, egyet

perzsául, hogy felkereshessem India északnyugati részeit. Részemről igéretet teszek, hogy viselkedésem semminő tekintetben nem fogja kihívni a Kormány elégületlenségét, és hogy semmiféle levelezést nem folytatok Európával, csak az Ön közvetitésén keresztül és latin nyelven, leveleimet pedig lezáratlanul fogom elküldeni Önnek, valahányszor hazámba szándékozom irni. - Maradok mély tisztelettel az Ön lekötelezett, alázatos szolgája
A. Csoma"

Ebben a levélben két pontnak van különös jelentősége. Először, csoma itt határozottan kimondja, hogy "még nem érte el a célt, amely végett Keletre jött". Ez csakis eredeti céljára vonatkozhatott, tehát a levél tanúsága szerint Csoma nem adta fel reményét, hogy előbb-utóbb folytathatja majd útját Belső-Ázsia felé. Egyelőre Észak-Indiában, főleg Bengálban akart nyelvtanulmányokkal foglalkozni, a föntebb említett feltevés alapján, hogy az indiai nyelvekben kapcsolatot fedezhet fel a magyarral. A másik érdekes és fontos pont az, hogy Csoma aggodalmas óvatossággaligyekezett elejét venni minden félreértésnek és kétséges helyzetnek, nehogy megint politikai hátterű gyanúsításnak tegye ki magát. Ellenszenvvel, megbántott érzéssel gondolt vissza múlt tapasztalataira, amikor - hibáján kívül - mintegy labdájává vált politikai érdekeknek és mesterkedéseknek; kémkedés gyanúja nehezedett reá, amikor először jelent meg Szabáthuban, hasonló gyanú irányult feléje Ladakban, s ez végül is meghiúsította zanszkári tanulmányait; a Kalkuttában töltött évek alatt pedig közelről figyelhette a bonyolult politikai játszmát, amely Brit Indiában és a vele határos északi területeken végbement. Viszolygott még a gondolattól is, hogy újra belekeveredjék az ütköző erők és érdekek útvesztőjébe, s ennek azután munkája és tudományos törekvései adják meg az árát. Ezért akarta helyzetét félreérthetetlenül biztosítani és minden kockázatot eleve kiküszöbölni. Anélkül, hogy ezt elvárták volna tőle, önként felajánlotta, hogy külföldi levelezését latin nyelven folytatja és leveleit nyitva fogja átadni a kormány vagy az Ázsiai Társaság illetékes személyeinek továbbítás végett. Tisztában volt azzal, hogy a brit indiai kormány éles figyelemmel kísér mindent és mindenkit, főleg az idegeneket. Igaz, hogy most már tiszteletben állott a kalkuttai angolok előtt, s a felajánlott rendszabály talán túlzott volt, de az önérzetes magyar nem akart többé visszás helyzetekbe kerülni. Prinsep továbbította Csoma kérelmét Macnaghter kormánytitkárnak, és kísérőlevelet írt hozzá. Bevezetőben megismételte az útlevélre vonatkozókat, és közölte, milyen formában kíván a magyar tudós az angol, illetőleg a perzsa szövegű okmányon szerepelni. Azután kitért Csoma anyagi helyzetének ismertetésére:

"Minthogy ő úgy fogja fel, hogy az elmúlt év folyamán nem végzett semminő munkát a brit kormánynak, Mr. Csoma nem egyezett bele, hogy részére anyagi támogatásért folyamodjon, Mindamellett nem vehetném lelkemre, hogy a Főkormányzó úrnak ne hozzam tudomására, hogy a fáradhatatlan és igénytelen kutató rendelkezésére álló eszközök távolról sem elegendők egyhárom évre tervezett utazás költségeire, még az ő szerény életmódja mellett sem.

Kezemben van és rendelkezésére áll egy ötszáz rúpiát kitevő egyenleg. Azt a pénzt, amelyet a Kormány 1835. január 12-én szavazott meg neki, mint 50 rúpia havi fizetésének hátralékát, amely arra az időre szólt, amíg Mr. Csoma a Tibeti Nyelvtan és a Szótár munkálataira volt alkalmazva, s azt, amelyet a magyar nemesurak elveszett ajándékának kárpótlásaképpen hagyott jóvá, ezen összegek legnagyobb részét Mr. Csoma határozott kívánságára magam utaltattam át hazájába, magyarországi rokonai és a Magyar Irodalmi Társaság javára; nem tudtam meggyőzni őt még afelől sem, hogy magára is gondoljon és legalább annyi pénzt megtartson, amennyit életszükségleteinek fedezése követel.

Tisztelettel előterjesztem, hogy bármennyire vonakodik Mr. Csoma kötelezettségeket vállalni, miután állítása szerint semmi szolgálatot nem tett a kormánynak, India régi emlékeire vonatkozó tanulmányainak természete és iránya bőségesen indokolttá teszi a Kormány bőkezűségét egy ennyire érdemes egyén iránt. A buddhista irodalommal foglalkozó közleményei, az Ázsiai Társaság Naplójának lapjain, megérdemlik a legnagyobb érdeklődést. A tibeti művek taglaló ismertetéséért annak idején két évre terjedően havi 200 rúpiát ígértek neki; e munkának egy része éppen most jelent meg az Asiatic Researchesben, és bátorkodom mellékelni a cikk egy példányát, amelyből a Kormány megítélheti, mekkora fáradsággal járhatott az a munka, amikor a Kandzsúr száz kötetét a leggondosabb figyelemmel áttanulmányozta.

Eme meggondolások alapján úgy vélekedem, a Kormány nem fogja túl merésznek ítélni azt az indítványomat, hogy a havi 50 rúpia járandóságot továbbra is folyósítsák Mr. Csomának, mindaddig, amíg olyan tanulmányokat folytat, amelyekből a Kormányra és hazánk tudósaira nézve előny származhat, s ezért engedélyt nyerjek arra, hogy becsületem lekötésével az ő részére visszamenőleg felvehessem az említett összeget, 1834. szeptem-ber 1-től, vagyis attól a naptól számítva, amikor előbbi illetménye megszűnt.

Magától értetődik, hogy szolgálatai mindenkor rendelkezésünkre fognak állani, hogy megvizsgálja azokat a nagyszámú tibeti munkákat, amelyeket a nepáli Rezidens nemrég küldött a londoni Igazgatótestület részére, s azokról jelentést készítsen. Az Igazgatótestületnek kétségkívül megelégedésére fog szolgálni, ha így ezeket a műveket olyan tudós vizsgálja át, aki talán egyedül képes elolvasni és megmagyarázni a tartalmukat."

Prinsep teljes mértékben kiállott Csoma mellett, és nem akart belenyugodni, hogy a nagyérdemű magyar tudós minden jutalomról lemondjon.

Ahogyan Prinsep említette levelében, Csoma az igénybe nem vett illetményeiből és a hazai gyűjtések eredményeiből felgyűlt pénzt hazaküldte Magyarországra. Orbán Balázsnak, a Székelyföld kiváló ismerőjének feljegyzése szerint, 200 aranyat a Magyar Tudós Társaságnak, 140-et a nagyenyedi kollégiumnak, 100-at a kézdivásárhelyi katonaiskolának, 100-at szülőfalujának, 100-at pedig fivérének utaltatott át. 1836-ban megjött a Döbrentei-féle gyűjtés 200 aranyat kitevő összege, Nagyenyedről pedig 450 arany, amelyet az erdélyi közönség adott össze nagy fiának részére. Az utóbbi összeget azonnal visszaküldte, azzal a meghagyással, hogy belőle a "Kenderessy-Csoma-alapítványt" létesítsék a kollégiumban; így fejezte ki háláját egykori jótevője, Kenderessy Mihály kormányszéki tanácsos iránt. A Döbrentei-féle 200 aranyat brit indiai kormánykötvényekbe fektette; ezt a pénzt arra az esetre tartalékolta, ha majd eredeti céljának megvalósítására kerülhet a sor. Úgy fogta fel, hogy a haza ajándékát csak nemzeti célra fordíthatja.Csoma megkapta a kért útleveleket, a következő szöveggel,
angolul és perzsául:

"Mr. Alexander Csoma de Körös, Erdélyi születésű magyar nyelvész, megkapta a Főkormányzó úrnak, mint a Kormányzótanács fejének az engedélyét, hogy keleti nyelvtanulmányait három éven át Hindusztánban folytathassa. A Főkormányzó úr rendelkezése szerint felszólítom a Brit Kormányzat minden polgári vagy katonai rangviselőjét, és felkérek minden hindusztáni fejedelmet, aki szövetségben és baráti kapcsolatban van a Brit Kormányzattal, hogy Mr. Csomát olyan pártfogásban részesítsék, amilyenre tudományos kutatásainak megkönnyítése végett szüksége lehet.

India Főkormányzójának, mint a kormányzótanács fejének rendeletére

Fort William W. H. Macnaghten
1835. december 14. az indiai kormány titkára"
A perzsa szövegben Csoma nevét az ő kívánságára így tüntették fel: Molla Eszkander Csoma ez Mulk-i-Rúm. - Kérvényében hangsúlyozta, hogy az útlevélre azért van szüksége, hogy ha bárhol kívánják, felmutathassa. Biztosításul kérte, de nem volt szándéka a brit indiai kormányra hivatkozni, ha elkerülheti. Az alábbiakból kitűnik, hogy ezt a legmesszebbmenően igyekezett elkerülni.
A magyar tudós, miután pénzügyeinek intézését a barátilag viselkedő Prinsepre bízta, magához vett némi csekély összeget, amennyit szükségesnek tartott, azután elhagyta Kalkuttát. Vagy még 1835 decemberében vagy 1836 legelején indult útnak. Bárkát bérelt, s ez a Húgli folyón, a Gangesz egyik torkolati ágán vitte fölfelé a Gangeszig, majd ennek egyik mellékfolyóján, a Mahánandán Maldáig. Bizonyos, hogy olyan evezős bárkán utazott, amilyeneket Bengálban ma is használnak. Prinsepnek írt leveléből tudjuk, hogy a vízi út 15 rúpiába került, hármat pedig borravalóképpen osztott ki a hajósoknak. Nem lehetett sok pénz nála, mert óvatosan bánt vele: a bérből csak 12 rúpiát fizetett ki,Prinsepet kérve, hogy a fennmaradó hármat az ő számlájának terhére pótolja a visszatérő bárkatulajdonosnak. Levele szerint Maldában másik, kisebb bárkát bérelt, s ez 8 rúpiáért a Gangesz említett mellékfolyóján Kisangandzsig szállította.
Az volt a terve, hogy Bengál északi részében egy időre megtelepszik valahol, s onnan látogatást tesz Szikkim fejedelménél. Már előzőleg értesült arról, hogy a szikkimi rádzsa fivére magas rangú láma, s úgy remélte, hogy pártfogásával bejuthat majd Nagy-Tibetbe s a fővárosba, Lhászába. Emlékezhetünk, még lámamesterétől tudta, milyen értékes régi könyveket és kéziratokat őriznek Lhászában, s arra számított, hogy azokban útbaigazítást találhat a mongolok és az ujgurok régi történetére nézve.
A legközelebbi híradás szerint Csoma 1836 márciusában Titaljában volt. Ez az észak-bengáli városka közel fekszik a szikkimi és a bhutáni határhoz. Mindkét ország buddhista; akkor már kapcsolatban álltak a brit indiai kormánnyal, de élénk összeköttetést tartottak fenn Lhászával, a dalai láma székvárosával is.
A körzet brit parancsnoka, Lloyd őrnagy, székhelyén, Titaljában nagyon szívélyesen fogadta Csomát, szállást ajánlott fel neki, de a magyar tudós udvariasan elhárította szolgálatait. Az őrnagy évekkel később, Csoma halála után írt levelében visszatért erre a látogatásra: "1836 elején bengáliul kívánt tanulni, s én Dzsalpáiguriba küldtem őt, ahol körülbelül három hónapig maradt; de nem volt megelégedve a hellyel, s ha jól emlékszem, márciusban visszatért Titaljába. Nem volt hajlandó a házamban maradni, mert úgy vélte, hogy ha velem étkezik és lakik, azzal elvesztené a bennszülöttek bizalmát és társaságát, akikkel pedig meghitt, közvetlen módon kivánt érintkezni. Ezért egy közönséges bennszülöttkunyhót szereztem részére, s amennyire lehetett, kényelmessé igyekeztem tenni, de az életmódja még így is nagyon nyomorúságosnak látszott. Szolgát is találtam számára, ennek havonta három vagy négy rúpiát fizetett, s a megélhetése sem került négy rúpiánál többe, 1837 novemberéig nem hagyta el Titalját, s az egész idő alatt szanszkrit, mahratta és bengálinyelvtanulmányaiba merült. Gondolom, novemberben hagyta el ezt a helyet és Kalkuttába készült menni. Egy időben az volt a szándéka, hogy a hegyeken át Kathmanduba utazik, - azonban úgy látszott, nagyon retteg attól, hogy bemerészkedjék Tibetbe, mert én ismételten biztattam, próbáljon Szikkimen át Lhászába jutni, de ő mindig azt felelte, hogy ezt csak életének kockáztatásával kísérelhetné meg."
Mint annyiszor, most is, amikor Csomának ezzel az életszakaszával akarunk foglalkozni, egész sor homályos részlet borong előttünk. Mintha valami zavaros bizonytalanság érzete neheze-

dett volna reá. Erre vall 1836. május 7-én Prinsepnek írt levele, egyébként az utolsó kézirat, amely Csomától eredetiben fennmaradt. Megköszöni, hogy Prinsep megküldte neki Esterházy herceg válaszát a múlt év januárjában írt levelére, és örömmel veszi tudomásul, hogy műveinek ötven példánya hiba nélkül eljutott Londonba, s onnan továbbküldték a címzetteknek, valamint azt, hogy a herceg köszönetét fejezi ki a brit indiai kormánynak és az Ázsiai Társaságnak a pártfogásért, amelyben őt részesítették. Azután mentegeti magát, hogy nem küldhetett Prinsepnek irodalmi anyagot: "ez ideig semmi érdekeset sem tanulhattam", sőt a jövőre nézve is így nyilatkozik: " . . . sajnálom, hogy nem lesz módomban semmi érdekes közleményt küldeni Önnek, mert meglehet, hogy nem fogom felkeresni Szikkimet, Nepált és más hegyvidéki országokat, mivel arról értesültem, hogy az utazás azokon a vidékeken veszélyes, nehéz, nagyon költséges, és céljaim szempontjából kevés haszonnal járna; de bizonyos ideig ezen a környéken maradok, hogy a bengáli és a szanszkrit nyelvet tanulmányozzam; azután vízi úton Patnába megyek és sorra meglátogatom vízen utazva a felső tartományokat, egész időmet a szanszkrit nyelv és a fontosabb nyelvjárások elsajátítására fordítva. - Miután kizárólag nyelvészeti kutatásaimmal szándékozom foglalkozni, és tartózkodni fogok minden statisztikai, politikai vagy akár földrajzi jellegű érdeklődéstől, ezért csak ritkán írok majd Önnek, akkor is röviden, és kérem, bocsássa meg eztnekem. Remélem, ha élek és épségben visszatérhetek Kalkuttába, módomban fog állni, hogy beszámoljak Önnek tanulmányaim és indiai útjaim eredményéről. Kevésre lesz szükségem a magam költségeire, és remélem, hogy az ötszáz rúpia, melyet az Ön kezében hagytam távozásomkor Kalkuttában, elegendő lesz arra az időre, melyet Indiában való vándorlásaimra fordítani szándékozom. Ha nem sikerülne hasznos előrehaladást tennem tanulmányaimban, hogy az kiérdemelje a Kormány pártfogását, úgy az Ázsiai Társaság mindenkor felhasználhatja irodalmi célokra azt a pénzt, amelyet Ön a Kormánytól folyamatosan felvesz részemre. - Ha Ön értekezni óhajtana velem bárminő tudományos dolgozatra nézve, kérem, küldjön mindent Lloyd őrnagy címére Titaljába, aki szíves lesz azt hozzám továbbítani. Kérem, ne küldje el nekem az Ázsiai Társaság Naplója számait vagy akármiféle más könyvet, amíg nem írok Önnek vagy nem megyek Patnába; de nagyon lekötelezne, ha utánam küldené a hazámból esetleg érkező leveleket."

A levélben említett utazásokra azonban nem került sor. Csoma továbbra is Titaljában maradt, "benszülöttkunyhójában" teljesen félrevonulva folytatta indiai nyelvtanulmányait és összehasonlító kísérleteit. Szigorúan távol tartotta magát a brit hivatalos személyektől, került minden érintkezést velük, hogy a nép ne tartsa őt a kormány emberének. Csak indusokkal érintkezett, beszélgetett, figyelte szójárásaikat, jegyezgette a hallott kifejezéseket, és tanult. De észak-bengáli munkálkodása nem elégítette ki, s a tanulmányai nem támaszthatták alá kellően a nyelvrokonsági feltevéseit. Kedvetlen, nyomasztó hangulat vett erőt rajta.

Titaljában, 1837-ben, levelet kapott Hodgsontól, aki Nepál fővárosában, Kathmanduban tartózkodott. Ismét levélváltás indult meg közöttük, és Hodgson meghívta őt, jöjjön Nepálba. De - Duka szavaival - "amikor Csoma rájött, hogy Nepálon át nem juthatna be Tibetbe, lemondott a látogatásról". Később, Kalkuttába való visszatérése után, 1838-ban, Pemberton századosfelszólította, csatlakozzék a vezetésével Bhutánba készülő kormányküldöttséghez, azonban - ismét Duka szavai szerint - "Csoma nem fogadta el az ajánlatot, mert nem látott lehetőséget arra, hogy azon az úton elérhetné Tibetet". Itt Duka adatai megint hiányosak, és kénytelenek vagyunk arra gondolni, hogy újra valami ismeretlen, eddig fel nem derített körülmény húzó-

dik meg a dolgok mögött, amelyek a valóságban egészen másként festhettek. Mert ha nem ilyesmiről volna szó, akkor Csoma húzódozását nem tekinthetnők egyébnek, mint a korosodó ember kényelemszeretetének, fáradt közönynek vagy félénk aggodalmaskodásnak, esetleg merő értelmetlen szeszélynek, márpedig ezek a vonások igazán idegenek voltak lelki alkatától. Ismét csupa homály, csupa bizonytalanság. Nem találunk semminő adatot, amely megmagyarázhatná Csoma megváltozott magatartását, borúlátó hangulatát. Kalkuttában még azt tervezte, hogy bejárja India északnyugati részeit, azután Szikkimbe akart jutni, s az ottani fejedelem pártfogását kérni, hogy Lhászába mehessen - most meg egyszerre mindezt megvalósíthatatlannak, céltalannak látja!

Az emberi erővel, akarattal, kitartással legyőzhető nehézségek és akadályok sohasem riasztották vissza. Ha valahol megtorpant, csak a leküzdhetetlen kényszernek engedett. Érthetetlen, csaknem rejtelmes volt a mostani viselkedése, hogy még kísérletet sem tett terveinek keresztülvitelére.

Egyetlen feltevés kínál elfogadható magyarázatot! Hátha megint azok az egykori bonyodalmak vetették árnyékukat Csoma tibeti terveire, melyek a második zanszkári útján meghiúsították törekvéseit? Szangye Puncog láma, amikor Csoma elkészült nagy művével Kanamban, hazatért Zanszkárba. Neki tudnia kellett arról, voltak-e annak a kínos ügynek további fejleményei. Vajon nem tájékoztatta-e "Szkander béget", hogyan vélekednek felőle Ladakban és Zanszkárban?

Szinte elképzelhetetlen, hogy Csoma, miután Kanamban elvált Szangye Puncogtól, életének közel hét éven át legbizalma-sabb társától, többé ne kapott volna hírt tőle, s neki sem jutott volna eszébe, hogy hírt adjon a lámának magáról. Láttuk, hogy a levelezés India és Zanszkár között, bár hosszadalmas volt, egyáltalán nem tartozott a lehetetlenségek közé. Nem egészen alaptalan tehát a feltevés, hogy Csoma időről időre értesüléseket kapott Ladakból, s a láma, aki jól ismerte tanítványának törekvéseit, tájékoztatta őt afelől, vajon lehet-e kilátása arra, hogy bejusson Tibetbe. Ha így volt, akkor Csoma is írt vagy válaszolt hébe-hóba Szangye Puncognak, sőt talán tanácsot kért tőle terveire nézve.

E feltevés mellett nem hivatkozhatom tényerejű bizonyítékra, dokumentumokra. Csupán egyetlen nyom van, amely a valószínűnek látszó feltevést támogathatná, hogy Csoma és a láma között fennállott az érintkezés. Duka írja, hogy amikor 1854-ben Indiába érkezett, azonnal elkezdte kutatni Csoma fennmaradt emlékeit, s a reá vonatkozó adatokat. Kalkuttában engedélyt kapott, hogy a megtalálható iratokat, Csoma jelentéseit, leveleit vagy a hagyatékában talált más dokumentumokat a levéltárakban lemásoltathassa. Megtekintette a főadminisztrátor hivatalában őrzött vasládát is; ott volt letéve Csoma halála óta, neve ráfestve állt a láda tetején. Dukának akkor nem volt ideje áttanulmányozni és lemásolni a ládában talált írásokat, de szerencsére leltárt vett fel róluk. Három évvel rá, amikor alkalma lett volna feldolgozni az anyagot, a vasládát nem találták meg többé; időközben a hivatal új helyiségbe költözött, s a régi, feleslegesnek tartott irományokat megsemmisítették. Dukának erre vonatkozó leltárában a 20. és 21. pont alatt a következő bejegyzés áll: "Három tibeti kézirat, 60, 30, illetve 26 oldalon; az utóbbin Csoma kézírásával ez a megjegyzés volt: Levél-mintáktibeti nyelven. Dr. Campbell levele, melyben a kanami láma levelét továbbítja." Egyáltalán nincs kizárva tehát az az eshetőség, hogy az elveszett kéziratköteg, az említett jelzéssel, Szangye Puncog leveleit tartalmazta, melyeket Indiába való visszatérése után kapott tőle; a "kanami láma" továbbított levele pedig szinte bizonyosan tőle származott. Sajnos, ennek nem lehet többé utánajárni. De a feltevésnek semmi sem mond ellent. Emlékezzünk:

a láma annak idején nem állt szavának és nem követte Csomát Kuluba vagy Szabáthuba; Csoma erre ismét felment Zanszkárba, hogy újra megegyezzék Szangye Puncoggal; második útja után Szabáthuba visszatérve, hosszú időt töltött ott a legnagyobb bizonytalanságban, és csak fél év múlva dől el a sorsa, hogy Kanamba mehet. Nem kellett-e erről a lámát értesítenie; hiszen ez tényleg csatlakozott hozzá Kanamban. Ha pedig abban az időben levelezhettek, akkor annak sem volt akadálya, hogy az írásbeli kapcsolatot később is fenntartsák.

Szabáthuban készségesen közvetitették a levelezést. Tibeti kézírású küldemény érkezése a magyar tudós címére nem lehetett feltűnő dolog Kalkuttában, s amúgy sem tudta elolvasni senki Csomán kívül. Tételezzük fel, hogy a láma beszámolt egykori tanítványának a ladaki és tibeti dolgokról, tudósította "Szkander béget", hová fejlődtek azok a bonyodalmak, amelyek 1826-ban megzavarták zanszkári igyekezeteit. Mondtuk már föntebb, hogy az elzárkózott Tibet egyházfejének tanácsadói és főlámái figyelemmel kísérték a közvetlen szomszédságukban, Indiában történő dolgokat. Nagyon is jól tudták, mi megy ott végbe, s az idegen előretörés nyugtalanította a Potala politikusait, valamint a kínai fennhatóságot képviselő ambánt, a helytartót. Hiszen az angolok már buddhista határterületeken, a Nyugat-Himalájában, Szikkimben, Bhutánban is megvetették a lábukat, Nepállal pedig barátságos kapcsolatot tartottak fenn. Az e vidékeken élő lámák jól voltak értesülve, s elküldték jelentéseiket Lhászába. "Szkander bég" esete nagy port vert fel; Szangye Puncognak 1825-ben el kellett mennie Nagy-Tibetbe, hogyjelentést tegyen az ügyről. Bizonyosra vehető, hogy Csoma kalkuttai tevékenységéről, a tibeti nyelvtanról és szótárról is tudtak Lhászában, a szikkimi és bhutáni buddhisták révén. "Szkander bég" munkálkodását nem látták szívesen: íme, az idegen, fenyegető nyugati világ számára máris hozzáférhetővé tette Tibet és a bod-csosz szent nyelvét, és ki tudja, milyen értesítésekkel tudott még szolgálni a "feringiknek", vagyis az európaiaknak Tibet népéről, útvonalairól és földjéről!

Csoma valami úton-módon, feltevésünk szerint éppen Szangye Puncog leveléből, értesülhetett a helyzetről és megértette, hogy valóban "az életét tenné kockára", ha megkísérelné a bejutást Nagy-Tibetbe. De talán kapott a lámától némi biztatást a jövőre nézve, s ez is egyik oka lehetett, hogy miért kerülte az érintkezést a brit hatósági személyekkel, sőt még a látszatát is annak, mintha ő a brit hatalmi érdekek szolgálatában állna.

Csoma művének megjelenése óta különben is nagy horderejű események következtek be Ladakban. Valóra vált az, amire Moorcroft még annak idején célzott a ladaki udvarban, hogy "az országot esetleg majd el akarják foglalni". Guláb Szingh, a dzsammui fejedelem 1834 augusztusában megtámadta Nyugat-Tibetet; dogra-rádzsput hadai diadalmasan törtek előre Leh felé. A dzsammui fejedelem már évek óta egyre barátságosabban közeledett a brit indiai kormányhoz, és mielőtt tettre határozta volna magát, biztosítékot szerzett arra nézve, hogy az angolok nem fognak tiltakozni hódító kísérlete ellen. A háborús hírek az indiai angolokat is foglalkoztatták, hiszen nem volt közömbös előttük, mi megy végbe az északnyugati tartományukkal határos területen. "Szkander béget" érthető okokból még közvetlenebbül érdekelték a ladaki események. Talán éppen akkor kapott hírt a lámától, amikor észak-bengáli útjára indult, s a közlések nyugtalanítók voltak. Lehben minden felkavarodott, az egykori"angolbarát" párt, élén a kalonnal, bizonyára hangoztatta, hogy Moorcroftnak igaza volt, és jobb lett volna Ladakra nézve, ha akkor a király elfogadja az angolok ajánlatát. A két ellentétes irányzat harca még jobban kiéleződött; keressék-e az angolok pártfogását vagy bennük is ellenséget lássanak? Cepal Namgyal, a ladaki király ugyan felkérte az akkor éppen Lehben időző angol

dr. Hendersont, hogy közvetítsen közte és a brit indiai kormány
között egy gyorsan létrehozandó szövetség érdekében. De az
angol utazó kitért ez elől, arra hivatkozva, hogy ő nem hivatalos
személy, nincs felhatalmazása tárgyalni, mire a hibbant elméjű
fejedelem dühre gerjedt és bebörtönözte. Nagy-Tibet aggoda-
lommal figyelte a ladaki fejleményeket. A helyzet eszerint még
zavarosabb lett, mint amilyen annak előtte volt. Csoma - akár
kapott tájékoztatást Szangye Puncogtól, akár nem - meg tudta
ítélni, mennyire bizonytalan minden, s a háború további fejle-
ményeire várva, most már igazán nem tartotta tanácsosnak bár-
mit is kockáztatni.
Ha az elmondottakat mérlegeljük, elfogadható magyarázatot
kaphatunk Csoma megváltozott magatartására, kétségeire, s el-
kedvetlenedett, borúlátó hangulatára is. Természetesen nem
beszélt erről senkivel, különben is távol tartotta magát az ango-
loktól.
A ladaki eseményekről majd még szó lesz, mert a fejlemények
közvetve feltétlenül kihatottak Csoma terveire is. Arra nézve,
hogy Lhászában már 1825 óta tudtak "Szkander bég" igyekeze-
teiről, és foglalkoztak vele, a dalai láma levéltárában lehetne
adatok után kutatni. Ma már ez nem elképzelhetetlen dolog.
1956 őszén magyar gyártmányú tehergépkocsi-karaván, magyar
kísérőszemélyzettel, feljuthatott Lhászába. Aminek még a
megkísérlése is életveszélyt jelentett a múltban, s amire Kőrösi
Csoma Sándor annyira vágyakozott, de nem valósíthatott meg
soha, az most minden különösebb nehézség nélkül megtörténhe-tett. Sajnos
azonban, a beszámoló íróján, a kitűnő fényképek
készítőjén és természetesen a műszaki csoporton felül, a magyar
gépkocsikaraván nem vitt magával tudományos szakembert, s a
kivételes alkalmat nem használták fel arra, hogy Kőrösi Csoma
Sándorra vonatkozó adatok után kutassanak. Ma már több jeles
fiatal tibeti nyelvészünk van, s azt hiszem, nem volna lehetetlen
megkapni az engedélyt a kutatásra. Bizonyosnak tartom, hogy
az meglepő eredményekkel járna és döntő dokumentumokat
tárna fel, amelyek sok homályt végleg eloszlathatnának a nagy
magyar úttörő élettörténetében. Mert magyaroknak Tibetbe
jutni, ha mégoly tiszteletre méltó teljesítmény is, csak félered-
mény, ha nem történik kísérlet, hogy a Tibet kultúrájának feltá-
rójára vonatkozó kutatásokkal magyar szaktudós foglalkozzék
Lhászában.
Egyelőre azonban meg kell elégednünk az ismert tényekkel és
a föntebb fejtegetett feltevésekkel.
* * *

3. ÚJRA KALKUTTÁBAN

Csoma ahelyett, hogy tervbe vett útjait véghezvitte volna, 1837
vége felé Észak-Bengálból ismét visszatért Kalkuttába. Beren-
dezkedett meghitt szobájában, a Bengáli Ázsiai Társaság szék-
házában. Röviddel visszatérése előtt változás történt a titkár
személyében: Prinsepet Rev. dr. Malan követte; most ez a tudós
protestáns pap fogadta a Társaság tiszteletbeli tagját. A választ-
mány másodkönyvtárosi tisztséget ajánlott fel a magyar kutató-
nak, s ő elfogadta. Annak idején, első ottjártamkor, Van Manen
úr, a Társaság akkori titkára hangsúlyozta, hogy a Bengáli Ázsiai
Társaság keleti kéziratgyűjteményének katalógusa ma is azon a
rendezésen alapszik, amelyet Csoma hajtott végre. Ki lett volna
nála alkalmasabb erre a munkára? Campbell doktor, a magyartudós utolsó napjainak
tanúja, gondosan feljegyezte, hány nyel-
vet tanulmányozott: héber, arab, szanszkrit, pastu, perzsa, görög,
latin, szláv, német, angol, francia, orosz, tibeti, hindusztáni,
maráthi és bengáli - anyanyelvével együtt tizenhét nyelvet is-
mert, közülük sokat tudományos, filológiai alapossággal, a tibe-
tinek pedig első, úttörő mestere volt. A Társaság könyvtárában
Ázsia és Európa minden jelentékeny élő és holt nyelvét könyvek,
kéziratok sokasága képviselte - kalkuttai tudósok között pedig

egy sem volt, aki nyelvtudás dolgában Kőrösi Csoma Sándorral vetekedhetett volna. Csöndes munkálkodás volt ez, de nagy elismerés jele, hogy őt kérték fel rá.
Továbbra is visszavonultan élt, általában kerülve az érintkezést az európaiakkal, kivéve a Társaság tudós tagjait, de velük is inkább csak a könyvtárban találkozott. Malan doktor nagy tisztelettel és szeretettel közeledett hozzá. Csoma is melegebb figyelemmel fordult feléje, mert a Társaság tagjai közül egyedül ő kívánt komolyan foglalkozni tibeti tanulmányokkal. Az egykori titkár később így emlékezett meg mesteréről:
"Nem gondolhatok reá érdeklődés és hála nélkül. Hallottam róla, és láttam Tibeti Nyelvtanát és Szótárát, még mielőtt Angolországot elhagytam. Első látogatásaim egyike Calcuttában az Ázsiai Társaság házának szólt, ahol Csoma mint könytáros lakott. Középtermetű, utazásai folytán viharvert ábrázatú ember volt, de nyájas, szeretetre méltó, és mindig készséggel hajlandó másokkal közölni azt, amit tudott. De azért nagyon tartózkodónak és egykedvűnek látszott. Én voltam akkor az egyedüli, aki a tibeti nyelv iránt érdeklődött; megkértem, adjon nekem hetenként egy leckét a tibeti nyelvből, s ő azonnal ráállott, de nem tudtam rávenni, hogy a tanításért pénzt fogadjon el. Azt mondta, jöjjek annyiszor, ahányszor kedvem tartja, mert örömest, élvezetből és a tárgy iránti szeretetből tanít. De éppen ez akadályozott meg abban, hogy oly gyakran keressem fel, mint szerettemvolna, de valahányszor tehettem, elmentem hozzá leckét venni.
Sokszor kértem, jöjjön hozzám és lakjék nálam, levegőváltozás kedvéért, de tartózkodó és társaságkerülő viselkedése miatt sohasem tudtam erre rábeszélni. Igen jó barátok voltunk a sajnos oly rövid idő alatt, amelyet Calcuttában vele tölthettem. Amikor elváltunk, nekem adta összes tibeti könyveit, úgy harminc kötetet. Ezeket az ereklyéket igen nagyra becsülöm, és még ma is használom a könyvek egyikét-másikát, amelyeket vele együtt forgattam."
Malan tiszteletes 1883-ban Dukának írt levelében ismét megemlékezett Csomáról, a magyar kutató arcképének kapcsán, amelyet Duka küldött el neki, s a végén megjegyezte: "Egyáltalán, ő volt a legérdekesebb emberek egyike, akikkel valaha találkoztam."
Csoma a csendes munkálkodásnak ebben az idejében több tudományos dolgozatot és cikket írt, s ezek az Ázsiai Társaság közlönyében jelentek meg. Dr. Yates és más hittérítők felkérésére lefordította a protestáns liturgiát, a zsoltárokat és egy imakönyvet tibeti nyelvre. A misszionáriusok ezeket használták azután a tibeti nyelvterületeken végzett munkájukban. Lehben jártamkor az ottani "Moravian Mission" vezetője, Peter püspök megjegyezte, hogy e szövegek jó része még mindig használatban van.
Th. M. Pavie, a múlt században élt jeles francia orientalista szintén ebben az időben ismerkedett meg Csomával, s a Revue des Deux Mondes XIX. kötetében többek között így írt róla:
"Gyakran láttam őt calcuttai időzésem alatt, elmerülve képzelet szülte gondolataiba, magában mosolyogva eszméinek folyamatán, hallgatagon, mint azok a bráhmanok, akik a Társaságalkalmazásában írótáblájuk fölé hajolva szanszkrit szövegeket másolnak. Szobája cellára emlékeztetett, s ő sohasem hagyta el, kivéve, amikor rövid sétákat tett az épület folyosóin. Milyen kár, hogy az olyan tudományos elme, mint ő - olyan kevés hajlandóságot mutatott az írásra, eltekintve választott tanulmányától; de jóllehet sajátságos eszmék befolyása alatt, mégis véghezvitte azt a fáradságos és hasznos feladatot, amely dicsőségét jelenti."
Csoma tehát már el sem hagyta az épületet. A mozgalmas, eleven, érdekes nagyváros egyáltalán nem vonzotta. Magányos élete, a sok szenvedés és nélkülözés, amelyekben éveken át része volt, a fájó emlékek, az elhalasztott magyar cél kísértő gondolata,

a bonyodalmak, amelyek megakadályozták tervei keresztülvitelét - mindez együtt ránehezedett és még élesebben kirajzolta természetének "különc" vonásait. De visszavonuló, emberkerülő magatartásában mindenekelőtt az játszott szerepet, hogy a környezetét menthetetlenül idegennek érezte. Nyájas jólelkűsége, minden közeledést, megbecsülést hálásan fogadó természete bizonyára nem távolította el azoktól a kitűnő emberektől, akik barátainak tekintették magukat, de az évek hosszú sorának benyomásai megértették vele, hogy lényének legmélyebb, leggyökeresebb valóját azok sem érthetik meg igazán. Érzékenysége az idő múlásával még fokozódott, s ehhez hozzájárult az egészségtelen életmód is, amelyet Kalkuttában, ebben a különben sem egészséges levegőjű városban folytatott. Télen Kalkutta éghajlata kellemesen enyhe, de márciustól októberig, főleg pedig május és szeptember között nagyon meleg, az esős hónapokban nyomasztóan fülledt, nyirkos. A brit uralom korában minden európai, aki tehette, nyáron otthagyta a fővárost, és Dardzsilingbe, a magaslati üdülőhelyre menekült. Csoma idejében még nem volt az a "Hill Sanatorium", amivé később fejlődött, de az angolok, ha elfoglaltságuk megengedte, akkoriban sem töltötték a nyarat Kalkuttában. Csoma azonban - kivéve az Észak-Bengálban töltött időt - ott maradt egész éven át, és szokásává lett, hogy ki se mozduljon szobájából, legföljebb a házban vagy a fákkal szegé-lyezett udvaron járkált. Nyugat-Tibet vagy Basehr száraz éghajlata és tiszta magaslati levegője rendkívül egészséges, az ott töltött évek minden nélkülözés ellenére sem ártottak meg Csomának, sőt még jobban megedzették az amúgy is kemény, szívós székelyt. A kalkuttai évek azonban kétségkívül megviselték egészségét, ellenállóerejét.

De örömtelen életében is egyszerre magára talált és egészen átalakult, mihelyt nem érezte magára nehezedni környezetének idegenségét. Erre nézve igen értékes dokumentum Schöffl Ágoston pesti festőművész (1809-1888) megemlékezése. Schöffl 1836 körül Törökországon át Indiába utazott, hosszabb időt töltött Kalkuttában, azután bejárta Indiát, majd Európába visszatérve Londonban telepedett meg. Kalkuttában ismerkedett meg Csomával, sőt jó barátságban volt vele. Megemlékezéseit kevéssel a magyar tudós halála előtt, 1842-ben a Századunk közölte:

"Én igen barátságos viszonyban valék Csomával, midőn Calcuttában tartózkodtam, hol örömmel tapasztalám, hogy e város lakósainak már sokkal helyesb fogalmaik vannak Magyarországról, mit bizony csak Csoma Sándornak köszönhetünk. Egyébiránt meg kell vallanom, mikép én nálánál szokatlanabb embert soha nem láttam. Ő remeteként él a tibeti s más iratok halmazai közt az Żázsiai társaság® épületében, honnan ő ritkán jő ki. Este az udvarban kis sétát tesz s aztán szobájába becsukatja magát, úgy, hogy midőn esteli lovaglásom közben néha meg akartam látogatni, mindig várnom kelle, míg a szolgák a kulcsokat előhozák s őt mindig könyvei közt találám. Víg volt, nevetgélt és nagy kedvre is derült mindenkor, ha Magyarországról beszélhetett. Általában ő igen beszédes, s ha neki eredt, alig várhatni végét. Gyakran oly kellemes beszédbe vegyülék vele, ha hazánkról s a magyarok eredetéről vitatkoztunk, hogy sokszor esteli tíz órán túl mulattam nála. Féltem azonban, hogy Magyarországba nem tér vissza többé, mivel koros, s még tíz esztendeig szándékozik itt maradni: hogy az ó iratokból, a mit lehet, mindent kiforgas-son, s az oly egészen elkülönzött, úgy szólván tömlöczféle élet könnyen elfonnyadhat s létének csak árnyemlékét hagyja meg."

Tehát Csoma "víg volt, nevetgélt és nagy kedvre derült", nem mutatkozott komor emberkerülőnek, amikor honfitársával hazájáról és magyar dolgokról beszélgethetett! Feléledt és úgy érezte, hogy felszabadul valami teher alól, amelyet máskor hordoznia kellett. Nem érthető és természetes ez? Húsz év óta nem látott magyart, nem beszélhette anyanyelvét. Húsz éven át minden

magyar gondolata vagy érzése néma kellett maradjon, szája egyetlenegyszer sem nyílhatott magyar szóra. Húsz éven át idegen világban élt, nehéz munkába temetkezve, s mindig az a tudat ösztökélte, hogy a legtöbbet, a legjobbat kell nyújtania, mert különben folt eshet a nevén és magyar becsületén. Ez a húsz esztendő egyetlen súlyos erőfeszítés volt, olyan feladatok szolgálatában, amelyeket önként vállalt ugyan, de éppen ezért nem is rázhatta le magáról még oly rövid időre sem, hogy megpihenjen, hogy magára eszméljen. És évekig olyan környezetben élt, amelynek elkerülhetetlenül át kellett formálnia szokásait, magához kellett idomítania életmódját, minden megnyilatkozását. Lassanként vérévé vált ez a különös, de sok tekintetben szép, bölcshöz illő, bár igénytelen, sőt kezdetleges életforma. Ezután már kétszeresen idegennek érezte magát az angol-indiai nagyvárosban s a jó modorra oly sokat adó, külsőségekhez annyira ragaszkodó angolok között; ha némelyikhez barátság fűzte is, azért gyökértelen maradt körükben. Nem tudta azt a maga természetes környezetének érezni, s azok sem tudták közéjük valónak tekinteni a máskülönben nagyra tartott, de furcsa és számukra sokszor egészen érthetetlen tudóst.

Kőrösi Csoma Sándor magányos ember volt, és életét, attól kezdve, hogy elszakadt a szülői háztól, mindvégig társtalan egyedüllétben töltötte. Olyankor is, amikor emberek közelségében élt. Talán senkihez sem fűzte olyan tartós és bizalmas kapcsolat, mint Szangye Puncog lámához, s ez a tanulmány kapcsa volt. De - meglehet, hibáján kívül - még a láma is cserbenhagytaéletének egyik válságos szakaszában. Másféle ember aligha bírta volna elviselni ezt az örökös magányosságot, de Csoma hovatovább semmi jelentőséget nem tulajdonított az élet mindennapos apró kellemetlenségeinek, vagy akár nagyobb örömeinek, amelyeket tartalmatlanoknak és gyorsan múlóknak ismert meg. Kétségtelen, hogy a természetéből, alapvető hajlamaiból eredő szemléletet a buddhizmus bölcseletének mélyreható megismerése még határozottabbá szilárdította. Magáénak vallhatta a Buddha utolsó intelmét: "Minden elmúlik - törekedjetek fáradhatatlanul". Ez az egy: a fáradhatatlan törekvés töltötte meg tartalommal az életét.

Kalkuttában is úgy élt, mint egykor Zanglában vagy Kanamban. Schöfft megemlítette, hogy "tibeti és más irományok halmazai között élt". Dr. Campbell jelentése, jóllehet a magyar tudós utolsó, dardzsilingi napjairól szól, szemléltető képet rajzolt megszokott mindennapos életéről: "Tápláléka teára szorítkozott, amelyet nagyon szeretett, azután egyszerű vízben főtt rizsre, amelyből igen keveset fogyasztott. Földre terített gyékényen, négy oldalon könyvekkel telt ládáktól körülvéve ült, étkezett, aludt és dolgozott, sohasem vetkőzött le éjszakára, és napközben ritkán hagyta el a szobát."

Ez az életmód igazán nem emlékeztetett az európai szokásokra. Csoma a fényűző nagyváros kellős közepén is egy tibeti szerzetes módján élt. Igénytelenebb már nem is lehetett volna. Kalkuttában viselt öltözékét, Duka kérésére, szintén Malan írta le: "Sohasem láttam őt ünneplő ruhában, ha ugyan egyáltalán volt neki ilyen; - közönséges indiai kék gyapotkelméből készült, bő vadászzubbonyhoz hasonló kabátot viselt, külső zsebekkel, hozzá indiai anyagból való vörösesbarna és fekete mintás vagy sárga mellénnyel, világosbarna nadrággal; gyapjúharisnyát és félcipőt hordott."

Ez azonban csak az európaiaknak szánt "álruhája" volt. Mihelyt magára maradt szobájában, levetette az angolos, bár igénytelen ruhát, hogy keleti köntösével cserélje fel. Kényelmetlen islett volna a gyékényen ülve, alacsony írózsámolyánál a nyugatias öltözékben dolgoznia. S az örmény kaftánban otthonosabban érezte magát. Dr. Campbell leírta ezt: sötétkék, durva posztóból való, bokáig érő kaftán volt, ugyanabból az anyagból készült

sapkával. Campbell még 1830 végén, Szimlában találkozott elő-
ször Csomával, Kennedy házánál. A Kanamból nemrég vissza-
tért magyar tudós akkor deres szakállt és a leírt köntöst viselte,
s Campbell megjegyezte, hogy ugyanaz a kaftán volt rajta, ami-
kor utolsó útján Dardzsilingba érkezett.
Csoma 1831 és 1842 között - leszámítva észak-bengáli útját -
közel tíz esztendőt töltött Kalkuttában.
De nem volt szándékában végleg ott maradni. 1842 elején
- miért, miért nem - egyszerre elhatározta, hogy ismét útra kel.
Amikor eltökélte, hogy újra elindul a messzi tájak felé, már
ötvennyolcadik évében járt. Sötét haja őszbe vegyült, egykor oly
erős, edzett testét legyengítette az egészségtelen kalkuttai élet.
De bensőjében nem változott - ha lehetőséget látott maga előtt,
most is ugyanaz a lelkesültség, ugyanaz az elszánt erő feszült
benne, mint amikor Nagyenyedről útjára indult.
Mégis, hallgatag, rejtelmes életének egyik legnagyobb talánya,
hogy miért határozta el ekkor, ötvennyolc esztendős korában, hogy
megkísérli bejutni Lhászába, a dalai láma "tilos városába". Észak-
bengáli tartózkodásának idejében megváltoztatta tervét, és le-
mondott a szikkimi s az ezt követő tibeti útról, sőt kitért az
ajánlatok elől is, amelyek révén pedig talán valóra válthatta volna
szándékát. De amennyire talányos volt akkori magatartása, ép-
pen olyan érthetetlen az is, hogy néhány évvel később, 1842-
ben, egyszerre az ellenkező végletbe csapott át, előbbi húzódozá-
sát tevékeny igyekezet váltotta fel, és szinte egyik napról a má-
sikra elhatározta a tibeti utat.
Vágya, óhajtása régtől fogva ez volt, csak a keresztülvitelkésett. Több ízben
utaltunk arra, hogy tudomást szerzett a
lhászai könyvtárak régi tibeti és kínai műveiről, s azokban adato-
kat remélt találni a mongolokra, az ujgurokra, sőt talán a hunok-
ra nézve is, hiszen a régi kínai kútfők sokszor megemlékeztek
róluk. Az volt az elképzelése, hogy ha sikerül bejutnia Lhászába,
és tibeti nyelvtudása, valamint a tibeti buddhizmus alapos isme-
rete folytán bebocsáttatást nyer a könyvtárakba, felkutat minden
lehető adatot és utalást, azután folytatja útját, most már egyene-
sen első, eredeti célja: Mongolország vagy Kína északnyugati
határvidéke felé.
A hirtelen elhatározás okát kutatva, elkerülhetetlenül ismét
elénk áll a feltevés: valaminek történnie kellett, ami egyszerre
megváltoztatta felfogását, és megérlelte elhatározását, hogy elin-
dul Tibet felé. Talán csakugyan kapott értesítést valahonnan,
sőt éppen Szangye Puncogtól, hogy a helyzet megváltozott, és
már nem fenyegetné életveszély, ha behatolna Tibetbe.
A ladaki háború további fejleményekre vezetett. Zorvár
Szingh, a dzsammui fejedelem kiváló hadvezére, meghódoltatta
Ladakot. Cepal Namgyalt, aki alázatosan elébe ment, visszahoz-
ta Lehbe, de meghagyta királyi rangjában mint Dzsammu hű-
béresét. S amit egykor Moorcroft eredménytelenül ajánlott, azt
ő a király megkérdezése nélkül keresztülvitte: erődöt építtetett
Lehben, és dogra helyőrséget hagyott benne. Amikor utóbb
megtudta, hogy a namgyal az angolok segítségét akarta kérni,
megbízhatatlannak találta, s a foglyul ejtett ladaki vezért, Norub
Tendzint nevezte ki fejedelemnek, Cepalt pedig felügyelet alá
helyezte. Guláb Szingh, a dzsammui rádzsa nem látta szívesen
az új ladaki királyt, Zorvár Szingh pedig hamar ürügyet talált
a letételére. Zanszkárban lázadás tört ki a dográk ellen. A jeles
hadvezér azonnal ott termett, leverte a felkelést, s az új királyt
okolva érte, Lehbe indult, hogy megbüntesse. Norub Tendzin
Szpitibe szökött előle, de végül mégis elfogták és a lehi börtönbe
került. Zorvár Szingh úgy gondolta, mégis jobb lesz, ha a már
kellőképpen megfélemlített Cepal Namgyal visszakerül a trónra:23000 rúpia évi
adó fejében ez meg is történt. A dogra vezér
ezután visszatért Dzsammuba.
De a nyugalom alig tartott egy évig, mert közben több ladaki

főember összeesküvést szőtt Cepal ellen. Zorvár Szinghnek ismét Lehbe kellett vonulnia seregével, hogy helyreállítsa a rendet. Rendszabályai azonban csak átmeneti eredménnyel jártak.
1840 -1841 telén Ladak nyugati részében, Purikban új felkelés tört ki. A lázadók komoly haderőt gyűjtöttek össze, s ezzel Leh közelébe vonultak. Cepal, a tétova, öreg király nem támogatta a felkelést, de nem is tett ellene semmit. Zorvár Szinghnek ismét fel kellett vonulnia. Hatalmába kerítette a felkelés vezetőit, kegyetlenül megbüntette őket, mire a lázadó sereg szerteoszlott.
A dogra hadvezér most új tervet eszelt ki: a ladaki fegyveres erőt a maga hadseregéhez csatolta, s előcsapatul használta fel arra, hogy Baltisztánt is elfoglalja. A baltisztáni mohamedán fejedelem kitagadott fiának segítségével sikerült a területet alávetnie a dzsammui uralomnak. A ladaki sereg részt vett a háborúban, s a vén Cepal Namgyalnak is csatlakoznia kellett Zorvár Szingh táborához. A sokat próbált, boldogtalan, utolsó ladaki király azután hazatérőben Leh felé, útközben himlőbe esett és meghalt. Jóllehet a dzsammui vezér a királyi családból származott, a kilencéves Dzsigmedet elismerte Ladak hűbéres fejedelmének, ez csak névleges volt, s az országban a dogra helytartó parancsolt.
A lángeszű, tehetséges katona, Zorvár Szingh nem elégedett meg addigi sikereivel. Most Nagy-Tibet felé fordította tekintetét. Azzal az ürüggyel, hogy a Nagy-Tibethez tartozó Közép-Tibet határterületei valamikor régen Ladak részei voltak, és hogy a legutóbbi ladaki lázadásokban közép-tibeti segítőcsapatok is részt vettek, 1841 késő őszén dogra, ladaki és balti csapatok élén Nagy-Tibet ellen vonult. De úgy járt, mint Napóleon Oroszországban: nem gondolt a télre s az ellenfél furfangjára.
A magas tájon előnyomulva sehol sem találkozott ellenállással, mert a tibeti csapatok visszahúzódtak előle. Az egyre fokozódóhideg megviselte az ilyesmihez nem szokott dográkat, seregének legmegbízhatóbb alkotórészét. Noha néhány nagy kolostort kifosztottak, s a zsákmányt Lehbe küldték, a dzsammui haderő válságos helyzetbe jutott. Amikor végre ellenségbe ütköztek, a csapatok jó része szinte harcképtelen állapotban volt, sok dogra katona megfagyott. Az első összecsapásban a ladaki előhad súlyos vereséget szenvedett, vezéreik tibeti fogságba estek. A dogra hadsereg zöme 4500 méteres magasságban, egy kietlen fennsíkon állott megerősített táborában. A tibetiek keményen harcoltak. 1841. december 12-én Zorvár Szingh golyót kapott a jobb vállába. De nem adta fel a harcot, bal kezébe fogva kardját szembeszállt a tibeti támadással. A tibetiek azonban tudták, hogy a dogra vezér megsebesült; szilaj lendülettel rohamozták meg az ellenséges sáncokat, s egy lovasuk Zorvár Szingh mellébe döfte a lándzsáját. A legjelesebb hadvezérek egyike, akiket India valaha szült, elesett. Seregei fejvesztetten menekültek, s a kietlen terepen tömegestől pusztultak el. A diadalmas tibeti sereg előnyomult, és egy csapatuk megszállta Leht. A dogra vereség hírére Ladakban újra kitört a szabadságharc, de a felkelők nem tudtak szembeszállni a felvonuló új dogra haderővel, amely ágyúkkal, kitűnő felszereléssel rendelkezett. Közeledtükre a nagy-tibeti csapatok visszavonultak hazájukba, magukkal hurcolva a gyermek királyt, a ladaki felkelők pedig szétszóródtak falvaikba. A Díván Haricsand vezetése alatt álló dográk most már félretettek minden tekintetet: kifosztották a lámakolostorokat, és elpusztították az istenségképmásokat. Annak előtte még tiszteletben tartották a buddhista vallást, hiszen az eredetileg Indiából származott, de ezúttal nem ismertek kíméletet. Ladak meghunyászkodott és beletörődött az idegen uralomba.A leírt események végső hullámai 1841-ben zajlottak le, röviddel azelőtt, hogy Csoma hirtelen megváltoztatta magatartását és elhatározta, hogy megkísérli a tibeti utat. A föntebb kifejtett feltevések alapján kézenfekvő az a következtetés, hogy ezek a dolgok

összefüggésben állottak egymással. A ladaki események folyamán Lehben kinyílott a beavatottak szeme. Már az előzőkben rámutattunk, hogy a ladaki "angolbarát" párt, amelynek élén a királyi főminiszter állott, és Szangye Puncog láma is hozzátartozott, beigazoltnak látta egykori politikáját; kétségtelen, hogy szerencsésebb lett volna az országra nézve, ha annak idején elfogadja a brit védnökséget. Függetlenségüket így is elvesztették, de kegyetlen harcok, dúlások és megaláztatások árán, s a dogra uralom súlyosabban nehezedett Ladakra, mint a brit ellenőrzés a behódolt indiai fejedelemségekre. Nem erőltetett az a következtetés, hogy Ladakban, elsősorban a lehi vezető körökben, teljesen megfordult a vélemény. S akkor magától értetődő, hogy "Szkander bég" személyét és igyekezetét is másképpen kezdték megítélni. Annak idején, az "angol érdekek szolgálatának" gyanúja hiúsította meg törekvéseit, s ezeket Lhászában is nemkívánatosnak ítélték. Most mindez új színben tűnt fel előttük. Lám, a veszedelem, amelyre 1822-ben Moorcroft figyelmeztette a ladaki udvart, a legsúlyosabb formában bekövetkezett. Mi több, a dogra hódítók még Nagy-Tibetet is megtámadták. Igaz, hogy ott kudarcot vallottak, de ez végeredményben mit sem változtatott Nyugat-Tibet sorsán. És nem lehetett tudni, nem fognak-e a dográk a jövőben újabb kísérletet tenni Nagy-Tibet elfoglalására? Bizonyos, hogy a történtek után Lhásza is új megvilágításban látta a helyzetet. A brit törekvések veszítettek fenyegető jellegükből, a dogra előretörés pedig nyugtalanítóbbnak tűnt fel.

Folytatva feltevéseink sorozatát, nagyon könnyen elképzelhetjük, hogy Szangye Puncog, aki feltétlenül tájékozott volt a dolgok állása felől, időszerűnek látta, hogy egykori tanítványát és barátját értesítse a megváltozott helyzetről. Kétségtelen, hogyCsoma vagy a lámától, vagy más, eddig kiderítetlen forrásból, valami biztató értesülést kapott. Másképp lehetetlen megmagyarázni váratlan elhatározását. Feltevésemet ugyan nem támasztja alá kézzelfogható bizonyíték, de a közvetett adatok figyelembevételével nem zárhatjuk ki a lehetőséget. Ki tudja, milyen becses dokumentumok vesztek el helyrehozhatatlanul a kalkuttai vasládával együtt?

* * *

4. AZ UTOLSÓ ÚT

Térjünk vissza a nyilvánvaló tényekhez. Akármi lett légyen Csoma elhatározásának indoka, az őszülő magyar vándor ismét útra készülődött. 1842 elején keresztülvihetőnek látta tervét, hogy a szikkimi fejedelem pártfogását kérve, bebocsáttatást nyerhet Nyugat-Tibetbe, s elérheti Lhászát.

Az volt a szándéka, hogy még tíz esztendőt fordít az ázsiai kutatásokra, azután hazatér rég nem látott hazájába. Nyugodtan tehette volna, hiszen az egykori "katonaszökevény" azóta neves tudós lett, akinek ügyében egy Esterházy herceg levelezett a brit indiai kormánnyal! Csoma 1842. február 9-én levéllel fordult Torrenshez, aki időközben Malant követte az Ázsiai Társaság titkári tisztségében:

"Uram, mivel egy időre elhagyni készülök Calcuttát, hogy amennyiben lehetséges, körutat tegyek Közép-Ázsiában, kérem fogadja el ezt az emlékiratot, és őrizze meg, miután a Társasággal közölte.

Tiszteletteljesen elismerem, hogy az Ázsiai Társaság sok jótéteményben részesített, jóllehet mindig vonakodtam elfogadni azt az 50 rúpiányi javadalmazást, amelyet 1829, 1831 és 1841-ben nagylelkűen megszavaztak részemre, mert a Kormánytól több éven keresztül kapott illetmény elegendő volt a megélhetésemre.Szándékom, hogy majd ismét visszatérek Calcuttába, és megismertetem a Társaságot utazásaim eredményével. De arra az esetre, ha tervbe vett utazásom közben elhaláloznék, és mert őszintén kívánom ennek a nemes intézménynek a virulását és

fohászkodom hosszas fennállásáért, engedelmet kérek, hogy kormány-értékpapírjaimat, valamint a most magammal vinni szándékolt könyveimet és egyéb holmimat az Ázsiai Társaság rendelkezésére hagyományozzam, mellékelten benyújtva Önnek az 1842. január 31-én kelt utolsó elszámolásomat a kormányügynökkel, aki ügyvédem is, és folyószámlámat kezeli; ő lesz olyan szíves az értékpapírok után járó kamatokat évenként egyszer nekem megküldeni.
Minthogy szándékosan tartózkodom minden levelezéstől Európával, ne vegye rossz néven kérésemet, hogy amennyiben bármiféle levél vagy csomag érkeznék részemre, azzal belátása szerint cselekedjék.
Mély tisztelettel alázatos szolgája
Alexander Csoma de Körös."
Levelét szükség esetére végrendeletnek szánta - és valóban az is volt . . .
Rövidesen megkapta a választ:
"A titkár utasítást kapott Mr. Csomával a Társaság készségét közölni, hogy a rábízott letétet az ő javára elfogadja, biztosítva őt komoly óhajáról, hogy terveit Indiában minden lehető módon előmozdítsa és minden lehetséges támogatásban részesítse, úgyszintén készségesen fogadja az értékeire vonatkozó további utasításait, kifejezve legjobb kívánságait jólétére és épségben való visszatérésére nézve vállalkozó szellemű expedíciójáról, amelyet Bhutánba és Tatárországba kíván tenni. Határozatban kimondatott az is, hogy Mr. Csoma levelének másolata a kormányügynöknek továbbíttassék."
Duka megjegyzi, hogy a végrendelet nem felelt meg a törvényes előírásoknak, amiről Csomának természetesen nem volttudomása. Az Ázsiai Társaság jogi ügyekben jártas tagjai bizonyára tapintatlanságnak tartották volna őt erre figyelmeztetni. Így azután a hagyaték nem is került a Társaság kezére.
Nem tudjuk, melyik napon mondott búcsút Csoma Kalkuttának és a Bengáli Ázsiai Társaság előkelő épületének, amelyben utolsó éveit töltötte. Útjára nem találunk adatokat, de minden valószínűség szerint úgy utazott, mint 1836-ban, amikor Észak-Bengálba ment. Ugyanazon az útvonalon kellett észak felé igyekeznie, s az evezős bárka a legolcsóbb, sőt abban az időben a legkényelmesebb közlekedési eszköz volt. Megint a Húgli folyón fölfelé jutott Kisangandzsig, onnan azután kétségkívül gyalog utazott tovább, s egészen bizonyos, hogy ismét megszokott ázsiai öltözékét, örmény köntösét viselte. Észak-Bengálban lepcsa nemzetiségű szolgát fogadott és teherhordó embereket bé-relt, hiszen négy ládája volt tele könyvekkel, írószerekkel és csekély ruhaneműjével.
Titalja környékén, ahol hat évvel azelőtt hosszabb időt töltött, elérte a Himalája vonulatának tövében elnyúló erdős övezetet, az úgynevezett Terai-vidéket. Ez terjedelmes erdőség, igazi dzsungel, bozótos vadon és mocsaras terület. A Terai hosszú sávon szegélyezi a Himalája lábát, nagy része, például a Nepál határát alkotó szakasz, ma is irdatlan vadon. Itt még szabadon kóborolnak az elefántcsordák, és otthonos a másutt már kipusztult indiai orrszarvú. Csoma idejében még az egész Terai-vidék ilyen volt. Vezetett át ugyan rajta néhány út, de a posványos környék veszéllyel fenyegette az átkelőket, mert a malária tanyája volt; jókora területeken még ma is az. Ezért az utasok nappal, verőfényes időben igyekeztek keresztüljutni a mocsaras erdőségen. Akkor még nem volt ismeretes, hogy a maláriát egy moszkitófajta terjeszti, de tapasztalatból tudták, hogy a nappali átkelés kevésbé veszélyes. A moszkitók naplementetájban sűrű felhőkben rajzanak elő.
Csoma már nem volt az a fáradhatatlan, szívós fiatal férfi, aki húsz esztendővel ezelőtt India földjére lépett. De most sem vette tudomásul a leselkedő veszedelmet, pedig a malária inkább fe-

nyegeti az európait, mint az odavalósi embereket, akiknek a szervezete nemzedékek hosszú során át már bizonyos mértékig alkalmazkodott, úgyhogy vagy védve vannak a fertőzés ellené-ben, vagy enyhébb tünetekkel jár náluk. Az idegenre nézve azonban a malériás fertőzés életveszéllyel járt abban az időben, amikor még nem ismerték a védekezés s a gyógyítás hathatós módszereit. Valószínű, hogy Csoma meghált a mocsaras erdő-ben, s a moszkitók a vérébe oltották a veszedelmes láz csíráit. Ámbár enélkül is baj érhette: tapasztalatból tudom, hogy a maláriát terjesztő moszkitó, akárcsak a közönséges szúnyog, nem várja be az estét: napszálltakor tömegestől jelenik meg, de nap-pal is szép számmal zümmög a pocsolyák környékén. Elég, ha #egy-kettő megcsípi a vándort, s ha szervezete nem elég erős,hogy leküzdje a vérébe jutott kórokozót, hosszabb-rövidebb lappangási idő után kitör a forrón didergető, életerőt megsem-misítő láz, a trópusi és féltrópusi tájak réme: a malária. Korunkban az észak-bengáli Terai-vidék legnagyobb része már nem jelent veszélyt. Az erdőt kiirtották, a vadvizeket lecsa-polták, s a Himalája első, szelíd lejtőin a híres "Dardzsiling" teát termelő ültetvények emelkednek az egykori gyilkos posvány fölé. De úgy látszik, Csomát elérte a végzete; amikor a Himalája oldalában elindult a fölfelé kígyózó ösvényen, háta mögött hagy-va a bozótos erdőséget, nyilván már vérében hordozta a halálát okozó betegséget.

Március 24-én megérkezett Darzsilingbe, a brit indiai határ-állomásra. Csodaszép úton jutott fel a 2100 méter magasan fekvő hegyi településre. Útközben szilaj tekintetű gurkhákkal és tibeti lepcsákkal találkozott. Az ösvény mentén fel-feltünedeztek a Ladakból már annyira ismert csörtenek: ismét buddhisták lakta területen járt. Amint egyre magasabbra jutott, egyes pontokról nagyszerű kilátás nyílt meg előtte a Himalája magasabb hegycso-portjai felé. A hegység tövétől, Sziliguritól Dardzsilingig vala-mivel hosszabb az út 90 kilométernél. Csoma útközben is meg-megpihent, hiszen legalább öt-hat nap kellett ahhoz, hogy ezt a távolságot a lejtős úton megjárja. S amikor megjelent előtte a hegyoldalon s a gerinceken elterülő telep, bizonyára lenyűgözve állott meg. Megszokta a magas hegyvilágot Nyugat-Tibetben, de ehhez fogható látvány még nem tárult a szeme elé. A világ leghatalmasabb, legmagasabb hegycsoportja emelkedett a felhők fölé. Dardzsilingből a Himalája második legmagasabb csúcsára, a Kancsendzöngára nyílik páratlan kilátás, de a hegyhát túlsó oldaláról a vándor megpillanthatja a legfenségesebb ormot, Föld-ünk legmagasabb pontját, a Mount Everestet, tibeti nevén Csomolungmát. A hinduk hite szerint ott, az örök jég és hó honában lakoznak az örökkévaló istenek, a tibetiek pedig megtestesült istenségeket látnak a hegyóriásokban.

Dardzsiling tulajdonképpen Szikkim területén fekszik, demár akkor brit birtok volt, a szikkimi fejedelem engedte át az angoloknak. Csak néhány évvel ezelőtt láttak hozzá az üdülőte-lep létesítéséhez a rendkívül egészséges magaslati tájon. Dr. Archibald Campbell, orvos és a telep első kormányfelügyelője, 1839-ben kezdte felépíteni az angol Dardzsilinget, s abban az időben csak húsz európai család lakott ott. Csoma ottjártakor, 1842-ben is még alig harminc-negyven ház állt. Azelőtt a hegy-hát puszta volt, csak a gerinc tetején emelkedett egy buddhista csörten, imazászlókkal körülvéve, s ezt a helyet a nép tibeti nyelven Rdo-rdzse-gling-nak, "A villám otthonának" ne-vezte. Innen eredt az angolosan "Darjeeling"-nek írt Dardzsi-ling neve.

Dr. Campbell huszonkét éven át volt Dardzsiling kormány-megbízottja és felügyelője, s ő fejlesztette ki a remek fekvésű hegyi állomást" (Hill Station) azzá a páratlan üdülőhellyé, amely később egész várossá növekedett. Minket magyarokat két okból is érdekelhet Dardzsiling; először, mert itt nyugszanak

Kőrösi Csoma Sándor hamvai, másodszor, mert a nagyenyedi vándor első és felülmúlhatatlan érdemű életrajzírója, Duka Tivadar 1870-től 1874-ig Dardzsiling felügyelője volt, vagyis ugyanazt az állást töltötte be, mint egykor dr. Campbell, aki Csoma megtört szemeit lefogta. Campbell Dardzsiling alapításán kívül is érdemeket szerzett: az ő kezdeményezéséhez fűződik a tea meghonosítása a Himalája észak-bengáli lejtőin.
Dardzsilingbe megérkezve, Csoma csak fáradt lehetett, de a betegség jelei még nem mutatkoztak rajta. Fölkereste dr. Campbellt, akit még Indiából ismert - 1831 elején Szimlában találkozott vele - s bizakodva jelentette neki, mik a tervei. Szállást kapott és berendezkedett a maga szokott módján; úgy gondolta, hogy csak rövid ideig kell a határállomáson maradnia, azután majd folytathatja útját és nemsokára már a titokzatos Tibet földjén fog járni, hogy végre, annyi év múltán, mégis a szívéhez nőtt, régi-régi, első célja felé törekedjék. Tervezgetett, nagy álmokat szőtt, és már látta magát, amint a Lhászában szerzettfontos adatok útmutatását követve elérkezik a török-mongol népek őshazájába, ahonnan egykor réges-régen a hunok - hite szerint a székelyek elődei - elindultak, hogy diadalmasan végigsöpörjenek két világrészen . . .
A sors azonban másképpen rendelkezett. Április 6-án a magányos vándor lázasan megbetegedett. Még csak múló rosszullétnek vélte, s nem volt hajlandó orvosságot venni. Pedig már csupán néhány napja volt hátra, hogy elérkezzék hosszú, tövises, de dicső földi vándorlásának végéhez.
Utolsó napjainak dr. Campbell volt hűséges krónikása. Adjuk át a szót a szemtanúnak, aki gondosan feljegyezte Kőrösi Csoma Sándor végső napjainak történéseit abban a jelentésében, amelyet a nagy magyar kutató haláláról írt Bushby kormánytitkárnak Kalkuttába:
"Nagy sajnálattal jelentem, hogy Csoma de Körös, a magyar utazó és tibeti tudós, ezen a helyen, folyó hó 11-én elhunyt. Az útközben kapott láznak esett áldozatul, mely ellen rábeszélésem dacára sem vett orvosságot, amíg ez későnek nem bizonyult.
Mr. de Körös a múlt hó 24-én érkezett ide és közölte velem óhaját, hogy a szikkimi rádzsa székhelyére, majd onnan Lhászába menjen, célja lévén hozzáférkőzni a tibeti irodalom kincsesházaihoz, mert ladaki és kanami tanulmányaiból azt a meggyőződést szerezte, hogy azok még fellelhetők Kelet-Tibet fővárosában, s onnan talán utat találtak Szikkimbe is.
Mivel a szikkimi rádzsa legidősebb fia családi hagyomány alapján mindenkor láma, és a jelenlegi lubgani láma tanult pap, s állítólag nagy könyvtárral rendelkezik, azt reméltem, hogy ha a rádzsát megismertetem Mr. de Körös szerény magatartásával és minden politikai vagy vallási dologra vonatkozó ismert tartózkodásával, amelyet a bejárt országok népeivel való érintkezésbentanúsít, esetleg hozzásegíthetem őt az engedélyhez, hogy továbbmehessen Tibetbe. Ezért felkértem a rádzsa vakilját, látogatná meg Mr. de Köröst, hogy megállapíthassa, milyen eredménynyel folytatta tanulmányait Tibet nyelvében és irodalmában, és milyen célok vezérlik abban a vágyában, hogy fölkeresse a lubgani lámát és Lhásza városát. A vakilt, aki eszes és meglehetősen tanult férfiú, rendkívül meglepte, amikor egy feringiben Tibet társalgási nyelvének tökéletes mesterére talált és látta, hogy az tetemesen felülmúlja őt ama ország vallásának és irodalmának ismeretében. Igyekeztem választ adni számos kérdésére Mr. de Köröst illetően, elbeszélve korábbi életének és későbbi ázsiai utazásainak előttem ismert részleteit, rámutatva a nyelvészeti és irodalmi tanulmányaiban kifejtett lelkes odaadására, és biztosítottam meggyőződésemről, hogy ha a rádzsa lehetővé teszi neki Szikkim és Lhásza meglátogatását, egyáltalán nem kell aggódnia, hogy ő nem ismerné eléggé a nép szokásait és vallását, vagy hogy tapintatlan túlbuzgóságot tanúsítana céljainak elérésében.

Hozzátettem, hogy Mr. de Körösnek nincs semmiféle kapcsolata a mi kormányunkkal vagy bármely más indiai hatalommal, hanem a főkormányzó engedélyt adott neki, hogy átutazzék Indián, és ha a rádzsa bármi néven nevezendő szívességben részesítené, azt Ő Lordsága és jómagam elismeréssel vennők tudomásul.
Kérésemre a vakil közölte óhajaimat a rádzsával, Mr. de Körös pedig elhatározta, hogy itt marad és bevárja a választ Szikkimből. Tele volt reménységgel, hogy személyére vonatkozó felvilágosításaim kedvező eredménnyel fognak járni, s a legnagyobb lelkesültséggel emlegette, milyen boldog lesz, ha majd kapcsolatba léphet Kelet tanult férfiaival, mert a ladaki és kanami lámák, akikkel odáig alkalma volt érintkezni, a maguk beval-lása szerint is messze elmaradnak tudás dolgában Kelet-Tibet lámái mögött. Szerényen, csaknem szó nélkül siklott át azokon az előnyökön, amelyek a tudományra nézve általánosságban származhatnának tervbe vett utazásából, de a betegségét megelőző beszélgetéseink közben gyakran ezekre a szavakra fakadt: Mit nem adna Hodgson, Turnour vagy akárhány európai tudós, ha helyemben lehetne, amikor Lhászába érek! Úgy rendezte dolgait, hogy ha engedélyt kap a továbbmenetelre, nálam hagyja minden könyvét, írásait és 300 rúpiát kitevő bankjegyeit, hogy részére megőrizzem, s azt mondta, hogy a Journal of the Asiatic Society teljes évfolyamát, amelyet a Társaságtól kapott, tartsam meg, ha nem térne vissza többé. Mily hamar felhő borult lelkes várakozásaira, és mily hamar örökre véget értek utazásai!. . .
E hó 6-án meglátogattam, és lázasan találtam, nyelvét üledék lepte be, bőre száraz volt és fájt a feje. Biztattam, vegyen be valami orvosságot, de hasztalan. Azt mondta, gyakran szenvedt láztól és más bajoktól, de mindig meggyógyult gyógyszer nélkül is, és sohasem használt más szert, mint rebarbarát vagy borköves hánytatót. Az előbbit Moorcroft ajánlotta neki, az utóbbit egy perzsa orvos. Előszedett ládájából egy kis darab összeszáradt rebarbarát és egy kis üveg borköves hánytatót, és szemmel látható bizalmatlansággal a szerek hatásossága iránt, így szólt: mivel úgy kívánja, holnap beveszek belőlük, ha nem érzem jobban magam; ma már túl késő́re jár az idő, a Nap lemenőben van®.
Gyönge levest küldtem neki és 7-én újból meglátogattam. Sokkal jobban volt, felkelt fekhelyéről, beszélgetni kezdett és egy óra hosszat élénken csevegett velem gondolatainak és kutatásainak kedvenc tárgyairól. Amióta találkoztam vele, ezen a napon először engedte látnom, mennyire érzékeny volt az elismerés iránt, amelyben küzdelmes munkájának és nélkülözéseinek jutalmát látta a világ részéről. Sebes folyamatossággal ment végig tibeti útjainak egész során, s amikor tanulmányai eredményeinek egyesállomásaira megjegyzéseket tett, megemlítette az elismeréseket, amelyekben a munkája révén feltárt tényeket és tanokat Indiában és Európában részesítették. Különösen az a cikk látszott nagy megelégedésére szolgálnia, melyet Wilson professzor írt a Government Gazette 1829. július 9-i mellékletébe; ezt előszedte és kért, hogy olvassam el. Azokról a rendkívüli nélkülözésekről szólt, amelyeket a zanszkári kolostorban töltött idő alatt szenvedett el, ahol a kemény hidegben több mint négy hónapon át az időjárás szigorúsága miatt ki sem mozdulhatott a kilencszer kilenc lábnyi szobából; de ebben a helyzetben ő reggeltől estig tanult, dolgozott, tűz nélkül, a padlón töltve éjszakáit, a puszta négy fal védelmében az időjárás kegyetlenségével szemben, de mégis negyvenezer tibeti szót gyűjtött össze és rendezett el, kevés híján teljessé téve Szótárát és Nyelvtanát. Majd erről más tárgyra tért és könnyed, kedélyes hangon mondotta: ůMutatok Önnek valami nagyon furcsa dolgot®, - azzal Wilsonnak egy másik, 1827. szeptember 10-én kelt írását vette elő, és rámutatva a cikkre, kért, hogy előbb olvassam el, azután majd magyarázatokkal szolgál. A cikkben ez állt: Tibet és az összes bhóti

országok irodalmával és vallásával kapcsolatosan, szerencsések vagyunk értesülni, hogy a Kormány pártfogása lehetővé tette Mr. Csoma de Körös magyar utazónak, hogy tibeti tanulmányainak folytatása végett három évre felső Basehrba utazzék; kötelezte magát, hogy ezen idő alatt elkészíti a tibeti nyelv alapvető nyelvtanát, valamint Tibet történetének és irodalmának ismertetését. Ezek a célok annál kívánatosabbak, mert úgy értesülünk, hogy Mr. de Körös teljesen téveseknek tartja Klaprothnak és Rémusat-nak a tibeti nyelvre és történetre vonatkozó legutóbbi dolgozatait. Monsieur Rémusat csakugyan elismeri anyagának hiányosságait, de Klaproth, szokása szerint, ex cathedra nyilat-kozik és leplezetlen megvetéssel szól még a feltevésről is, hogy az angolok Indiában a tibeti tanulmányok terén eredményt érhetnének el.ů - ůNos - jegyezte meg itt Mr. de Körös -, nem emlékszem, hogy ilyen formában fejeztem volna ki véleményemet Klaprothról, de ő! - Wilson nagyon, de nagyon - itt jelentősen csóválta a fejét - Klaproth ellen volt és megragadta az alkalmat, hogy lerántsa őt és Rémusat-nak kedvezzen. Nagyon mulatságos dolog! és szívből kacagott. Nem lévén beavatva a tibeti irodalom műhelytitkaiba, nem tudtam teljes mértékben értékelni az eset mulatságos voltát, de mások bizonyára megértik; hanem nagyon érdekesnek találtam, hogy ez a tárgy ilyen derűs jókedvre hangolta az aszkéta kedélyét.
Ugyanennek a látogatásomnak alkalmával elővette Hodgson Szemelvények a buddhisták irodalmából és vallásából című művét és kérdezte, ismerem-e. Azt feleltem, hogy van belőle példányom és ismerem a tartalmát, noha a tárgykörben nem vagyok járatos, mire ő így beszélt: Hodgson küldte nekem ezt a példányt; csodálatosan párosul benne az egészen új tárgyra vonatkozó tudás a legmélyebb bölcseleti következtetésekkel, és meg fogja lepni majd Európát. De azért van benne egynéhány hiba. Ezután így szólt: Ön, abban a tanulmányában, amelyet a limbu népről írt, felveti a kérdést, hogy e nép egyik törzsének ohungŻ neve nem áll-e kapcsolatban az eredeti hunokkal, akikben én az ázsiai kutatásom célját látom. A két név hasonlósága különös, de az Ön ůhungjai kis törzs, míg az Ázsiából elindult nép, a magyarok őse, nagy nép volt. Azt feleltem, hogy a limbu ahúngok eredeti hazája kétségkívül a Himalájától északra volt, és miután a hunok őshazája szerinte is ott terült el, mindenesetre lehetséges, hogy az itteni környéken lakó ůhungok ugyanannak a nemzetnek egyik elszakadt ágát képviselik. ůIgen, igen - vetetteközbe -, nagyon lehetséges, de én nem gondolom, hogy így állna a dolog.ů Ezután, mintha inkább a kedvenc tárgyára vonatkozó távoli feltevésekben lelné örömét, ahelyett hogy a közelben kínálkozó felfedezéssel véget vetne a bizonytalanságnak, gyorsan összefoglalta elgondolását, hogyan vette birtokába az ő szülőházáját az eredeti Żhunság, és kifejtette érveit, amelyek alapján a hunok nyomait visszavezette Közép- vagy Kelet-Ázsiába.
Mindezt a legnagyobb lelkesültséggel egyhuzamban adta elő; de az elbeszélés szövevényét túl bonyolultnak találtam ahhoz, hogy összefüggő módon megjegyezhessem. Mindamellett az aznapi és a megelőző beszélgetésekből, amelyeket megismerkedésünk óta folytattam vele, annyit kivehettem, hogy minden reményét arra nézve, hogy hosszas és fáradságos kutatásának célját elérhesse, a "jugarok" hazájának felfedezésére alapozta. Ez az ország, vélekedése szerint, északkeletre kell feküdjék Lhászától és Khamsz tartománytól, Kína nyugati határvidékén. Eljutni oda, ez volt legforróbb vágyakozásainak végcélja, és teljességgel bízott abban, hogy ott rátalálhat azokra a törzsekre, amelyeket odáig hasztalankeresett. Reményeinek megalapozását azok, akiket nem itat át ugyanilyen lelkesedés, s akik nem szokták meg, hogy a nyelvi kapcsolatokba vessék hitüket, valószínűleg bizonytalannak fogják találni. Amennyire összeszedhettem ismételt beszélgetéseink alatt, feltevései a következők voltak: Az európai nyelvjárásokban

- a szláv, kelta, szász és germán nyelvekben - szerinte azt a
népet, amely a ma Magyarországnak nevezett földnek nevét
adta, hungerů-nek vagy ungur-nak, ungar vagy Żjungar-nak
mondták, az arab, török és perzsa művekben pedig említés történik egy közép-ázsiai népről, amely sok tekintetben hasonló a
kelet felől Magyarországra jött néphez. Ezekben a nyelvekben
ugarů, wugarů, vugarů vagy ůjugar néven említik őket, a perzsa
írásjelek kiejtése szerint, s ugyanazokból a művekből arra lehet
következtetni, hogy a jugarok országa a föntebb említett vidéken terült el. Több, egymást támogató érv vezette őt erre a
következtetésre, de azokat nem fejtette ki részletesen, s így nem
emlékszem rájuk. Azóta felötlött előttem, hogy az említett beszélgetések idején Mr. de Körös valahogyan megérezte, hogy halála
közeledik, mert egyetlen előző alkalommal sem volt ennyire közlékeny, nézeteit sem fejezte ki soha azelőtt olyképpen, mintha az
volna az óhaja, hogy azokról megemlékezzenek. Ezen a napon
határozottan így tett, s úgy érzem, tartozom emlékének azzal,
hogy szavait feljegyezzem, noha csak tökéletlen formában tehetem. Hogy nézeteinek kellő nyomatékot adhassak, ahhoz a beszélgetésben szereplő tárgyak tudományos ismerete lenne szükséges, amire nem hivatkozhatom; de még ebben a közlésben is,
mint egy rendkívüli férfiú utolsó szavai, sokat jelenthetnek azok
értékelésében, akik becsülték őt kiváló képességeiért és bámulták
az irodalom, a nyelvek és a történelem ügyének szolgálatában
kifejtett fáradhatatlan erőfeszítéseiért.
Noha 7-én sokkal jobban volt, mint az előző napon, rettegtem
a láz közeli visszatérésétől, s ismét sürgettem, hogy vegyen be
orvosságot, de hiába. 8-án nem voltam nála, de 9-én reggel dr.
Griffith társaságában meglátogattam, és láttam, hogy a láz visz-szatért.
Zavarosan szólt, sőt kissé félrebeszélt, arca beesett, aggódó kifejezésű és sárga volt; általában rossz és veszélyes állapotban találtam. Sok bajlódás árán végre rávehettük, hogy nyeljen
le némi orvosságot, és hólyaghúzó folyadékkal dörzsöltük be
homlokát. 10-én reggel valamivel jobban volt, de még mindig
nem tudott összefüggően vagy érthetően beszélni; estefelé elvesztette öntudatát, s így maradt 11-ének reggeli öt órájáig,
amidőn minden hördülés vagy haláltusa nélkül kimúlt. 12-én
reggel nyolckor földi maradványait eltemettük az állomás sírkertjében. Magam olvastam a végtiszteletet fölötte, csaknem az
összes itt lakó urak jelenlétében.
Hagyatéka könyvekkel és irományokkal telt négy ládából,
abból a kék anyagból készült öltözékből, amelyet mindig viselt,
s amelyben meghalt, néhány lepedőből s egy főzőedényből állott. Tápláléka teára szorítkozott, amelyet nagyon szeretett, azután egyszerű vízben főtt rizsre, amelyből igen keveset fogyasztott. A padlóra terített gyékényen, négyoldalt könyvesládákkal
körülvéve ült, étkezett, aludt és dolgozott, sohasem vetkőzött le
éjszakára, és ritkán hagyta el a helyiséget napközben. Bort vagy
szeszt sohasem ivott, dohányt vagy más serkentőszert sem
használt.
Mellékelem a ládák tartalmának részletes leltárát. -
Iratai között 300 rúpia értékű bankjegyet találtunk, ezekre
halála előtt is megjegyzést tett, s volt ott egy jegyzék 5000 rúpia
értékű kormányértékpapírról, amelyet, mint azt a kormányhoz
intézett 1842. február 9-i levelének másolata tanúsítja, halála
esetén a Bengáli Ázsiai Társaságra kívánt hagyományozni, bármilyen irodalmi cél szolgálatában. Különféle kibocsátású ércpénzekben 224 rúpiát, övében pedig 26 aranyat (gondolom,hollandi dukátok)
találtunk, összesen ennyi volt hagyatékának
pénzbeli része. Ebből levonom a temetés költségeit és a lepcsa
szolgájának kijáró bért; a többit, a könyvekkel és írásokkal
együtt, magamnál tartom, amíg a Kormány nem intézkedik
felőlük. Mivel az elhunyt nem volt brit állampolgár, a hagyatékot nem hirdettem ki a szokásos módon, a törvényszéknél sem

helyeztem letétbe, csupán mint politikai megbízott tettem meg a szükséges lépéseket.
James Prinsepnek egy leveléből, amelyet az irományok közt találtam, azt veszem ki, hogy Pest vagy Pesth városában született, Transylvánia tartományban, és megtaláltam másolatban egy levelét, melyet a londoni osztrák követ intézett hozzá, nyilván a hazájával összefüggő ügyekben, s ezért úgy vélekedem, hogy rokonainak, ha voltak ilyenek, a haláláról való értesítése és a végrendelkezésben nem szereplő összeg átutalása legmegfelelőbben a brit udvarnál levő osztrák követ útján történhetne. Némely okiratban nevét ebben a formában láttam feljegyezve: Körösi Csoma Sándor."
Ez volt az utolsó híradás a "székely-magyarról". Campbell doktor hűségesen beszámolt Kőrösi Csoma Sándor végnapjairól és utolsó szavairól. A magányos vándor mindvégig remélte, hitte, hogy eredeti célját el fogja érni. Lázas agyában még egyszer, utoljára csillogásra gyúlt a régi álomkép, a Csodaszarvas hívogató biztatása, hogy visszafelé kövesse nyomait a sejtelmes őshazába. Sorsa nem engedte, hogy erre az útra lépjen, amelyen - tudjuk már - csak keserű, kiábrándító csalódás várhatta. Helyette azonban elvégzett valamit, ami kézzelfogható, nagy jelentőségű eredményt hozott. W. Hunter találóan foglalta össze Kőrösi Csoma Sándor küzdelmes életének értelmét: "Dicsősége abban áll, hogy egy álomkép nyomán indult el, de egy valóságos feladatot oldott meg."
A Bengáli Ázsiai Társaság, amely az utolsó tíz év alatt helyre-hozta régebbi mulasztásait és nagy tiszteletben tartotta tudós magyar tagját, megrendülten vett tudomást "Mr. Alexander Csoma de Körös" váratlan elhunytáról. Ezer rúpiát szavaztak meg és elküldték Lloyd alezredesnek Titaljába, hogy méltó síremlék felállításáról gondoskodjék. A sírfeliratot a Társaság választmányi ülésén, 1845 februárjában Torrens, a titkár olvasta fel:
"Engedelmükkel benyújtom megsiratott barátunk, Csoma de Körös sírjára szánt epitáfiumot, amelyet a bizottság elfogadott."
Ezt a szöveget vésték azután az elkészült dardzsilingi sír fehér márványtáblájára:
H. J.
ALEXANDER CSOMA DE KÖRÖS
A NATIVE OF HUNGARY
WHO, TO FOLLOW
OUT PHILOLOGICAL RESEARCHES
RESORTED TO THE EAST
AND AFTER YEARS PASSED
UNDER PRIVATIONS
SUCH AS HAVE BEEN SELDOM ENDURED
AND PATIENT LABOUR
IN THE CAUSE OF SCIENCE
COMPILED A DICTIONARY AND GRAMMAR
OF THE TIBETAN LANGUAGE
HIS BEST AND REAL MONUMENT.
ON HIS ROAD TO LHASSA
TO RESUME HIS LABOURS
HE DIED AT THIS PLACE
ON THE 11TH APRIL 1842
AGED 58 YEARSHIS FELLOW-LABOURERS
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
INSCRIBE THIS TABLE TO HIS MEMORY
REQUIESCAT IN PACE
A felirat szövege magyarul így hangzik:
Itt nyugszik
KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR
Magyarország szülötte
ki nyelvészeti kutatások végett

keletre jött
s évek folyamán, amelyeket olyan nélkülözések között töltött,
minőket ember ritkán szenvedett el,
és a Tudomány ügyében végzett kitartó munkálkodás után
elkészítette a tibeti nyelv szótárát és nyelvtanát:
ez az ő legkülönb és igazi emlékműve.
Munkálkodását akarván folytatni
útjában Lhásza felé
meghalt e helyen
1842. április 11-én
58 éves korában.
Munkatársai
a Bengáli Ázsiai Társaság
szentelik emlékének ezt a táblát.
Nyugodjék békében.
Eredetileg hibásan, 44 évnek tüntették fel életkorát, de később
helyesbítették a feliratot.A sírt az Ázsiai Társaság megbízásából tisztességesen gondoz-
ták, 1870 és 1874 között maga Duka Tivadar vette gondjaiba
mint Dardzsiling felügyelője. Indiából való távozása után csak
1883-ban látta viszont a sírt, amikor egyenesen azzal a céllal
utazott ismét Indiába, hogy a Csomára vonatkozó további, még
fellelhető adatokat összegyűjtse. Művében így ír a sírról:
"Meglepetésemre azt egészen megújítva találtam. Hopf hon-
fitársunknak, ki néhány hét előtt ott megfordult, szép koszorújá-
val fölékítve. Erős esőzések folytán két év előtt a nyugati hegyol-
dalnak, amelynek lejtőjén a temető áll, egy része leomlott, s ez
alkalommal Csoma sírja is szenvedett. Sir Ashley Eden, Bengá-
lia akkori kormányzója ennek következtében az emlékoszlopot
egészen megújíttatni parancsolta, s a sír ezentúl mindenkorra
mint közemlék a status gondoskodása alá helyeztetett."
A sírra a brit uralom végéig az indiai közművek ügyosztálya
(Public Works Department) felügyelt, 1947-ben azután ez az
intézmény s az emlékmű karbantartásának gondja is a független
Indiai Köztársaság rendelkezése alá került.
Mi tagadás - elég hosszú idő múlt el a magyar úttörő sírja
fölött, míg végre magyar feliratok kerültek az eredeti, angol
nyelvű tábla mellé: Csoma születésének százhuszonötödik évfor-
dulójakor, 1909-ben határozta el a Magyar Tudományos Akadé-
mia az emléktáblák elhelyezését, s a következő évben vitték ki
a feliratokat, amelyek azóta az odazarándokló magyarokat anya-
nyelvükön emlékeztetik nagy honfitársuk érdemeire. Jelenleg
az egykor középütt elhelyezett angol tábla a síremlék bal oldalán
van. A homlokzatot fekete márványlap díszíti, melynek szövegéta sarkába tett
jelzés szerint Nagy József brassói kőfaragómester
véste ki:
IDEGENBEN ELHALT
NAGYHÍRŰ TUDÓS
NÉHAI CSOMA SÁNDOR
EMLÉKÉRE
CSOMAKÖRÖS (MAGYARORSZÁG)
SZÜLŐKÖZSÉGÉTŐL.
1910.
A síroszlop jobb oldalán a Magyar Tudományos Akadémia
emléktáblája foglal helyet, a szöveg közt Széchenyi István hatal-
mas erejű, szívbemarkoló szavaival, amelyeket szomorú döblingi
magányában vetett papirosra:
KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR
MAGYAR TUDÓS 1784-1842
NYUGSZIK ITT.
AZ EGÉSZ VILÁGNAK
A KELETI NYELVTUDOMÁNY
ALAPVETŐ NAGYSÁGA
NEKÜNK, HONFITÁRSAINAK MÉG

A HAZASZERETET
ÉS A TUDÓS ÖNFELÁLDOZÁS ÖRÖK PÉLDÁJA.
NEMZETÉNEK BÖLCSŐJÉT KERESTE
ÉS A MAGA SÍRJÁT TALÁLTA ITT -
DE HALHATATLANSÁGÁT IS."EGY SZEGÉNY, ÁRVA MAGYAR,
PÉNZ ÉS TAPS NÉLKÜL,
DE ELSZÁNT, KITARTÓ
HAZAFISÁGTÓL LELKESÍTVE,
KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR
BÖLCSŐJÉT KERESTE A MAGYARNAK
ÉS VÉGRE ÖSSZEROSKADT
FÁRADALMAI ALATT.
TÁVOL A HAZÁTÓL ALUSSZA ÖRÖK ÁLMÁT,
DE ÉL MINDEN JOBB MAGYARNAK LELKÉBEN."
Gróf Széchenyi István
EZ EMLÉKTÁBLÁT EMELTE
1910. MÁJUS 30.
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

Amikor meglátogattam a dardzsilingi sírt és megilletődötten álltam a nagy "székely-magyar" utolsó lakhelye előtt, jóleső elégtétellel töltött el az, hogy nehéz útjának egy részét kegyeletescéllal bejárhattam, és zarándokként felkereshettem a legtöbb helyet, ahol életének kiemelkedően fontos éveit töltötte. Ott, a dardzsilingi régi angol temetőben pihen a sokat fáradt magyar, és a világ leghatalmasabb, legfenségesebb hegyormai állnak őrt utolsó lakóhelye fölött. Méltó helyen - mint ahogyan a nagy angol költő, Browning elképzelte:

Im, itt a csúcs! a sokaság alant
Él, ahol lehet.
Ő hős: nem élni, de tudni akart -
S lenn kap sírhelyet?
Fenn a helye, hol felhő, meteor
És villám lobog,
Csillag jön s megy, vihar gyönyöre forr;
Csend, hints harmatot!
A nagy szándék a bérctetőre hág
S végül elpihen,
Még dicsőbben, mint hinné a világ,
Él s hal odafenn.

Weöres Sándor fordítása

S amint hosszan időztem a sírnál, újra meg újra elolvastam Széchenyi tisztán zengő, feledhetetlen sorait: "Egy szegény, árva magyar, pénz és taps nélkül. . ." Igen, Kőrösi Csoma Sándor szegény, árva magyar volt, pénz és taps nélkül járta tövises útját a nagy feladatok teljesítésében - de éppen ezért műve sokkal nagyobb értékű, mint ha más, kedvezőbb körülmények között érte volna el eredményeit. Életműve hősi tett, nemes önfeláldozás és bőkezű, fejedelmi adomány volt. Képességein, tudásán, kitartásán felül többet is adott: önmagát, egész életét - és nem várt jutalmat érte. A szíve vérével írta meg munkáit, és magányos életének sok-sok szenvedésével tett hitet elhivatottsága mellett. Kőrösi Csoma Sándor művét azok a kortársai, akik meg tudták ítélni, nagyra értékelték. Később, a tudományos terület tágulásával, amelyet ő tárt fel, még jobban kiviláglott művének jelentősége. Íveket lehetne teleírni az elismerő véleményekkel, amelyeket nemzetközi hírű és súlyú tudósok, nyelvészek, kutatók mondtak és írtak róla. Legmegkapóbban és legtalálóbban Sir William W. Hunter, angol életrajzírója, a jeles történész foglalta össze érdemét, többször idézett munkájában: "Csoma egymagában többet tett, mint Ochterlony hadseregei, és nem kevesebbet, mint Hodgson diplomáciája, hogy keresztültörje a Himaláját és feltárja Európa előtt, mi rejlik a hegyek fala mögött. El kellett szenvednie a sorsot, amely ezen a világon a tudás úttörőinek osztályrésze. Mások léptek küzdelmes munkásságának területé-

re. Könnyen rakták fel épületeiket abból az anyagból, amelyet ő egy élet fáradozásával halmozott össze, s a közönséges fordítgatók nem riadtak vissza attól, hogy kegyes vállveregetéssel illessék a halott mestert. - Eme nemzedék tudósai elmosódott körvonalú alakot láttak benne, aki ösztövéren és hontalanul bolyongott a Himalája bércei közt, de a magasságokból óriási árnyékot vetett Közép-Ázsián keresztül." - Hasonló értelemben, tömören foglalta össze ezt Malan: "Csoma tette le az alapokat, mások csak ezeken építettek." - Az indiai Rádzséndrolál Mitra, a múlt századvég kiváló tibeti filológusa így nyilatkozott:"Egyetlen európai sem tanulmányozta a tibetit nagyobb sikerrel, mint Csoma." - A. Grünwedel, a buddhizmus jeles kutatója ezt mondta: "A tibeti nyelv és irodalom tudományos kutatásának megalapozása Kőrösi Csoma Sándor, a magyar hazafi önfeláldozó tevékenységének gyümölcse volt." - B. Saint-Hilaire, a nagynevű francia orientalista, valóságos dicshimnuszt írt róla: "Kőrösi Csoma Sándor neve érdemes arra, hogy örökre fennmaradjon, mégpedig két oknál fogva. A filológia története sohasem feledkezhet meg arról, hogy Csoma kivételes felfedezést tett, amikor Tibet nyelvét és irodalmát feltárta a tudomány számára, s ezt a munkálkodást annyi kitartás, önfeláldozás és nélkülözés árán vitte véghez, mint senki más. A tudomány hőseinek és vértanúinak sorában Csoma mellett senki mást nem lehet említeni, egyedül a mi Anquetil-Duperronunkat, aki Indiába ment a párszik közé, hogy Zoroaszter könyveit keresse náluk. De Anquetil feladata könnyebb volt, és sokkal rövidebb időt igényelt, mint Csomáé. Mindkettejükben megvolt a vállalkozás szelleme, de a magyar utazónak sokkal súlyosabb megpróbáltatásokkal kellett szembenéznie, és munkálkodásának közepette, nem túl idős korban halt meg, vállalkozó készsége pedig mindvégig lelkesítette. Anquetil-Duperron csak nyolc évig volt távol hazájától, azután visszatért oda, és hetvennégy esztendős koráig élvezhette megérdemelt hírnevének gyümölcseit. Csoma több mint húsz évig zarándokolt, szülőföldjére nem tért vissza, idegenben végezte be életét; noha mindazok részvéte és tisztelete vette körül, akik ismerték, de azok nem a honfitársai voltak. - Micsoda élet! Mily veszélyes zarándoklás, telve szenvedésekkel! Mennyi kiállott veszedelem, mennyi leküzdött akadály! De a zarándok kebelében legyőzhetetlen szív dobogott, s az egy percre sem hátrált meg. Csoma sohasem panaszkodott, hogy fogalmat alkothassunk magunknak arról, amit ő kiállott a hosszú és elcsigázó odisszeán végig - minderről, sajnos, egyetlen szóval sem tudósított bennünket: képzeletünkre és feltevésekre vagyunk utalva, hogy megértsük azt, amiről ő nem szólt soha. Erősakarat, a tudomány iránti szeretet és kitartó hűség az önként vállalt kötelesség teljesítésében, amelyet Csoma öntudatosan tűzött ki maga elé - kérdezhetjük: volt-e valaha eset, hogy ebben valaki felülmúlta volna őt?"

Első indiai utam folyamán, amikor felkerestem Kalkuttában a Bengáli Ázsiai Társaság házát, az akkori titkár, Van Manen úr, maga is jónevű tibeti filológus, előzékenyen fogadott: "Kőrösi Csoma Sándor minden honfitársát megkülönböztetett örömmel látjuk!" - mondta, s a nagy úttörő nevét magyar formájában, kifogástalan kiejtéssel említette. Amint aztán elmondottam, hogy elmentem Nyugat-Tibetbe, s végigjártam Csoma nyomdokait, lelkesen fakadt ki: "Végre! Ezt már régen meg kellett volna tennie valakinek!" Végigvezetett az épületen, megmutatta a katalógus sárgult kéziratát, amelyet még Csoma készített, és megjegyezte: "Ez a kézirat a legbecsesebb kincsünk! Még ma is használjuk, olyan tökéletes munka!" Majd Csoma mellszobra, Holló Barnabás művének a nagy lépcsőházi csarnokban álló bronzmásolata előtt felemelte a kezét: "Ő volt és marad a mi legnagyobb dicsőségünk!" Érdeklődéssel kérdezett nyugat-tibeti utam tapasztalatairól és elégtétellel fogadta a "Szkander bég-

re" vonatkozó helyszíni adatokat. - Egyik indiai utamon eljutottam Púnába (Poona), s ott felkerestem az egyetemet. Rawlinson professzor, a College vezetője, gépelt íráskötöget nyújtott át nekem. A Forgotten Hero (Egy elfeledett hős) volt acíme; az ő tanulmánya volt, amelyet az egyetemi ünnepségen olvasott fel, Csoma jelentőségét méltatva.
Csoma emléke máig sem halványult el azok előtt, akik Tibettel vagy a buddhizmussal foglalkoznak. Néhány évvel ezelőtt Chr. Humphreys, az angliai buddhisták feje, tanulmányt írt Csomáról. Nebesky-Woykowitz pedig, aki éveket töltött a tibeti határvidéken és figyelemre méltó tudományos művet írt a lamaizmus istenségábrázolásairól, egy másik könyvében hosszabb részt szentelt Csoma élete és műve értékelésének.
És itthon, Kőrösi Csoma Sándor hazájában? Megbecsültük-e érdeme szerint, tisztán láttuk-e kivételes jelentőségét? Láttuk, hogy még olyan jeles elmék sem voltak - de talán nem is lehettek - tisztában való értékével, mint Eötvös József. A múlt században, de még újabb időkben is, a hazai értelmiség többnyire sajnálkozva emlegette Csomát, amiért annyit fáradozott, de mégsem érte el magyar célját. Igazi teljesítménye, tudományos eredménye jóformán senkit sem érdekelt. Kortársa, Újfalvy Sándor, akinek megemlékezéseit bőven idéztük, miután annyi becses adatot közölt róla, végül így összegezte itéletét: "Jövőjéről nagyszerű jóslatok szárnyaltak - nem valósult, hiú remények maradtak. Honára s az emberiségre nézve minden használhatás nélkül folytak le napjai, czél és irány nélkül. Élt és elmúlt a nélkül, hogy tettei által a sokat váró közönségre bár ösztön, buzdító lehet vala; bár jó magot hinthet vala el, mi később embertársaira üdvös lehetend. Rendkívüli egyénisége mellett nyom nélkül enyészett el, bár csíra, vagy szikra sem maradt fel utána." - S ezeket a teljes értetlenségre valló sorokat néhány évvel később írta le, mint Széchenyi az ő megrázó, harangzúgáshoz fogható emlékszavait! A múlt század hatvanas éveiben, de még évtizedekkel azután is, a magyar urak nagy többségének mit sem jelentett Csoma igazi műve. Akkor még azt tekintették mintaszerű hazafias gondolkozásnak, hogy nemzetünk dicsősé-gét a homályos régmúltban keressék, s csak a párduckacagányos keleti vitézekben láttak lelkesítő példaképeket. Visszájára fordították Széchenyi intelmét: "Ne nézzünk annyit hátra, hanem inkább előre!" Az akkori közvélemény szinte sértőnek, lealázónak találta, hogy egyes tudósok a finnugor rokonságot bizonyítják - nem kellett a "halzsíros" rokonság odafenn északon. És mivel Csoma nem tudott kézzelfogható bizonyítékot hozni az "ázsiai magyarokról", sőt el sem jutott a nemzet titokzatos bölcsőjéhez - tehát "minden használhatás nélkül folytak le napjai. . ." Még a századvég millenniumi szónoklatoktól harsogó, díszmagyaros hazafiaskodásának korában, Duka kiváló művének megjelenése után is általános tájékozatlanság uralkodott Csomára vonatkozólag, és törekvéseit még mindig inkább negatív értelemben vették tudomásul. "Szent Kelet vesztett boldogsága" kísértett általában. Munkácsytól rossz néven vették, hogy a Honfoglalást nem a kor görögtüzes pátoszával festette meg, sőt legnagyobb elbeszélőnk, Jókai is az "ázsiai magyarokról" ábrándozott, akiket A jövő század regénye hőse, a székely Tatrangi Dávid csakugyan megtalál Ázsia rejtelmes szívében, hogy a döntő csata napján élükön csapjon le az ellenségre . . . Századunk elején élesebb körvonalakat öltött a vágyálom: a hírhedt, úgynevezett "turáni mozgalom" egyik jellegzetes szószólója kevélyen hirdette, hogy "tízmillió turáni szurony áll majd mellettünk - értve ezen a turániaknak kinevezett közép- és kelet-ázsiai népeket -, hogy mi majd Európa ellen vezessük és megtanítsuk őket, hogyan kell kultúrát csinálni!" És eközben a "délibábos nyelvészkedés" nyakló nélkül fedezte fel a magyarság ősrokonait minden valamirevaló egzotikus népben, mert egyes szavak hangzásra

hasonlítottak egymáshoz a mi és az ő nyelvükben . . .
Még tudósok, kutatók is nemegyszer félvállról vették Csoma
művét. Míg az avatatlanok azt vetették a szemére, hogy nem
váltotta be a magyar álmot, addig némely tudós éppen azért
kicsinyelte le, mert ő bizonyítani vélte a magyarság s egyes ázsiai
nyelvek rokonságát. Vámbéry Ármin, a maga idejében híresázsiai utazó és
nyelvész, ezt írta róla: "Kőrösi éretlen nyelvé-
szeti spekulációk áldozata volt, mert egy magyar nyelven beszélő
népet keresett, és gyötörte a csalódottság, amiért nem találta
meg a keresett rokonokat". Ami egyébként alaptalan állítás, mert
Csoma sohasem remélte, hogy az ujgurok majd magyarul fognak
szólni hozzá. - Vámbéryvel együtt többen csupán azt tartották
tudományos megítélésnek, ha hibákat, tévedéseket pécézhettek
ki Csoma munkáiban. Duka Tivadar erélyesen síkra szállt mű-
vében a helytelen megítélés ellen; korának tudományos szem-
pontjaira hivatkozva állította, hogy Csoma a maga idejében nem
láthatta a nyelvhasonítás törvényeit úgy, mint a későbbi, fejlet-
tebb filológia. De az alapjában elhibázott szemlélet még sokáig
uralkodott a magyar vizek fölött.
Még századunk húszas éveiben is szükségesnek látszott Cso-
mát mentegetni, tévedéseit megmagyarázni. De akkor már hiva-
tott tudósok, kitűnő filológusok szólaltak fel. Schmidt József
világosan leszögezte: "Hogy a sanskrit-magyar rokonítás téves,
azt a múlt század vége felé valamivel könnyebb volt megállapíta-
ni, mint az elején. - Kétségkívül tévedés volt, de nem egy
embernek, hanem egy egész korszaknak tévedése, amelyet akkor
kikerülni sokkal nehezebb volt, mint ma kritizálni." S ugyanab-
ban a tanulmányában nyomatékosan rámutatott az egyedül fon-
tos szempontra, arra, hogy Csoma jelentősége a tibeti nyelv és
irodalom úttörő, tudományos feltárásában áll, s ebben nem téve-
dett.
Csoma a múlt század húszas éveiben alapozta meg úttörő
tudományos művét - s egy egész évszázadnak kellett elmúlnia,
míg végre ismét fellépett egy magyar tudós, Ligeti Lajos, aki az
ő művét kívánta folytatni ugyanabban a tárgykörben, s egyéb
jelentős - kínai, mongol stb. - tanulmányai mellett a tibeti
filológia nemzetközi jelentőségű művelője lett. Keze alól azótatöbb fiatal
nyelvész került ki. A tudománynak az a területe,
melyet Csoma tárt föl, többé nem "terra incognita" hazánkban.
A régi gyökértelen álmodozás, a képzelet ingadozó alapjára
épített légvárak kora visszahozhatatlanul letűnt. Nincsen többé
akadálya, hogy helyesen, világosan lássuk Kőrösi Csoma Sándor
alakját és nagyságát, élete művének igaz jelentőségét.
De azért még vannak adósságaink. Duka Tivadar idézte köny-
vében Orbán Balázsnak, a Székelyföld kiváló ismerőjének és
ismertetőjének ezelőtt háromnegyed évszázaddal leírott sorait:
"Nem kétlem, hogy eljövend azon időkor, midőn a hazára szebb
jövő virultával a régi mulasztások helyrehozásának korában, a
haza elismerése egy emlékszobrot fog emelni Csoma Sándornak."
Duka pedig hozzátette: "Szivünkből mondunk hozzá ament - úgy
legyen!" -
Ez még nem történt meg . . .
Holló Barnabás ihletett alkotása, Csoma mellszobra a Magyar
Tudományos Akadémia üléstermében áll, de nyilvános, közté-
ren felállított méltó emlékműve máig sincs Magyarország fővá-
rosában. Japánban 1933-ban Kőrösi Csoma Sándort "bodhi-
szattvává", a buddhizmus egyik nagy vezető szellemévé avatták,
és szobrát - Csorba Géza alkotását - ünnepélyesen elhelyezték
a tokiói buddhista egyetem templomában. Évekkel ezelőtt lát-
tam Csorba Gézának - a nagyerejű, monumentális Ady-szobor
alkotójának - egy másik művét, egy vázlatot Kőrösi Csoma
Sándor szobrához. Jól, igazi mivoltában fogta meg a fáradhatat-
lan vándor emlékezetes alakját: egyszerű, póz nélküli, szikár, de
erős férfit ábrázol a mű, aki megy, halad egyenesen előre, törhe-

tetlenül. És nem is ő az egyedűli magyar művész, akinek teremtő képzeletét megragadta Csoma rendkívüli alakja.
Orbán Balázs szava komoly intelem: "a régi mulasztások helyrehozásának korában" Kőrösi Csomának meg kell kapnia az őt régen megillető emlékművet!
A tudományos világ régen elismerte Csomát, és előkelő helyre állította az emberi tudás nagyjainak panteonjában. De nekünk,magyaroknak Kőrösi Csoma Sándor még többet kell hogy jelentsen. Becsüljük meg igazi érdeméért, valóságos eredményeiért, ne szőjünk alakja köré testetlen legendákat. És legyünk büszkék arra, hogy a tudománynak ezt a páratlan hősét a mi népünk adta a világnak.
Vége!!!